

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2004 : ΤΟΜΟΣ 79^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2004

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2004 : ΤΟΜΟΣ 79^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2004

ПРАКТИКА

АКАДЕМИИ ВОЕННОЙ

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ ΟΘ ' – 2004 τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

		Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2004	1
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2004	27
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2004	35
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2004	47
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20 ΜΑΪΟΥ	2004	77
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1 ΙΟΥΝΙΟΥ	2004	85
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2004	105
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2004	109
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2004	119
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		139

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2004

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΜΑΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΑΣΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ο νέος συνάδελφος κύριος Μαριάνος Καρασής γεννήθηκε τὸ 1940 καὶ σπούδασε νομικὰ στὴν Ἀθήνα, τὴ Χαϊδελβέργη καὶ τὸ Βερολίνο ὅπου καὶ ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τὸ 1975. Ὑπηρετήσε στὰ Πανεπιστήμια τῆς Θράκης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης ὡς ἐπιμελητὴς τῆς ἑδρας τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου καὶ σταδιοδρόμησε στὴ Θεσσαλονίκη ὅπου ἐξελίχθηκε μεταξύ 1982 καὶ 1988 ἀπὸ ὑφηγητῆς σὲ καθηγητὴ τῆς ἑδρας αὐτῆς. Τὰ συγγράμματά του, βιβλία καὶ μελέτες συγκεντρωμένες σὲ δύο τόμους, δείχνουν μία διάθεση προσεγγίσεως τῶν νομικῶν θεσμῶν καὶ ζητημάτων ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ νομικὴ σκοπιὰ ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ γενικό τους νόημα καὶ τίς ἱστορικές, πρακτικές, φιλοσοφικές, ἀκόμη καὶ θρησκευτικές τους προεκτάσεις. Εἶναι φανερό, νομίζω, ἡ τάση του νὰ ἐντοπίζει καὶ νὰ ἀναλύει τὴ σκέψη ποὺ ὁδηγεῖ καὶ ποὺ ὁδήγησε σήμερα καὶ στὸ παρελθὸν διαφόρους λαοὺς στὴν ἀποκρυστάλλωση τῶν θεσμῶν τοῦ δικαίου καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ φιλοσοφικοῦ ὑποβάθρου τῆς διαδικασίας αὐτῆς. Μὲ ἄλλους λόγους ὁ κ. Καρασής ἔχει καταγίνει κυρίως στὴ μεθοδολογία, τὴν θεωρία καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου στίς ὁποῖες ἔχει διαπρέψει. Τὸν συγχαίρουμε καὶ τὸν καλωσορίζουμε ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Με ιδιαίτερη χαρά ανέλαβα, κατ' ἐντολήν τῆς Συγκλήτου, νὰ παρουσιάσω τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ κ. Μαριάνου Καραῆ, κατὰ τὴ σημερινὴ ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους στὴν προκηρυχθεῖσα ἔδρα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου.

Ὁ Μαριάνος Καραῆς γεννήθηκε τὸ 1940 στὸ Μαλακᾶσι Τρικάλων ὡς υἱὸς δημοδιδασκάλου. Σπούδασε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τοῦ δικαίου στὸ «Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο» τοῦ Βερολίνου τὸ 1975 καὶ ἔπειτα ὑφηγητὴς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐκτοτε σταδιοδρόμησε στὸ Πανεπιστήμιο αὐτό. Τὸ 1983 ἐκλέχθηκε στὴν ἴδια Σχολὴ ἐπίκουρος καθηγητὴς, τὸ 1985 ἀναπληρωτὴς καθ. καὶ τὸ 1988 τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὴν ἴδια πάντοτε Σχολή, στὴν ὁποία ὑπηρετεῖ μέχρι σήμερα. Παραλλήλως διδάσκει Ἀστικὸ Δίκαιο καὶ στὴν Ἐθνικὴ Σχολὴ Δικαστῶν, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι σήμερα.

Τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο ἀναφέρεται ἀφ' ἑνὸς στὴ δογματικὴ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ θεωρία τοῦ δικαίου.

Τὸ δογματικὸ του ἔργο διακρίνεται σὲ μονογραφικὸ, δοκιμιακὸ, ὑπομνηματικὸ καὶ διδακτικὸ. Στὶς μονογραφίες του περιλαμβάνονται ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ καὶ ἡ ὑφηγεσία του. Μὲ τὴ διδακτορικὴ διατριβή, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Das Verhältnis der Haftung aus culpa in contrahendo wegen Verletzung der Offenbarungspflicht zu der vertraglichen Haftung», ἀντιμετωπίζει δυσχερὲς ζητήματα τῆς συρροῆς προσυμβατικῆς καὶ συμβατικῆς εὐθύνης. Μὲ τὴν ὑφηγεσίαν του «Ἡ ἔννοια τῆς ὀφειλῆς εἰς ὁλόκληρον» προσπαθεῖ, ἀναγόμενος στὸ ἀξιολογικὸ σύστημα ἐνοχῶν τοῦ ΑΚ, νὰ προσδιορίσει τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τῆς ἐν λόγω ἐνοχῆς, νὰ ἐντοπίσει τίς ἐπιμέρους νομοτυπικὲς μορφές της καὶ νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ζωντὰ ἀμφιλεγόμενον ζήτημα τῆς διακρίσεως μεταξὺ «γνήσιας» καὶ «νόθου» ὀφειλῆς εἰς ὁλόκληρον. Στὸ μονογραφικὸ ἔργο του συγκαταλέγονται ἐπίσης τὰ βιβλία του «Culpa in contrahendo im griechischen Recht», «Γενικοὶ Ὅροι Συναλλαγῶν» καὶ «Γάμος καὶ οἰκογένεια ὡς δικαιοὶ θεσμοί».

Πέρα ἀπὸ τὸ μονογραφικὸ, ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ δοκιμιακὸ του ἔργο. Περιλαμβάνει εἰδικότερες μελέτες ποὺ ἀναφέρονται σὲ ποικίλα θέματα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, ὅπως τὴν εὐθύναν ἀπὸ τίς διαπραγματεύσεις, τὴν πράξιν φιλοφροσύνης καὶ τὴ συμφωνία κυρίων, τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῶν Γενικῶν Ὁρῶν Συναλλαγῶν, τὴν ἀκυρότητα τῆς δικαιοπραξίας καὶ τὴν κατάχρησιν δικαιώματος

στο δίκαιο του διαζυγίου. Ίδιαίτερος όμως πρέπει ἐδῶ νὰ ἐξαρθεῖ τὸ σύγγραμμα τοῦ Μαριάνου Κaráση «Γενικὲς Ἀρχαὲς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου - Δικαιοπραξία Ι», ποὺ εἶναι γραμμένο σὲ δοκιμιακὴ ἀκριβῶς μορφή. Μὲ τὸ φιλόδοξο αὐτὸ ἔργο ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ θέσει τίς βάσεις γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν ἑνὸς θεωρητικοῦ συστήματος τοῦ ἐλληνικοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἐπάνω στὸ ἔδαφος τῆς ἐλληνικῆς ἰδιοκρατικῆς παραδόσεως. Ὡς θεμέλιο τοῦ συστήματος τίθεται ἡ ἔννοια τῆς πράξης καὶ ἐπάνω σ' αὐτὴ οἰκοδομεῖται ἡ ἔννοια τῆς δικαιοπραξίας καὶ εἰδικότερα ἡ ἔννοια τῆς δηλώσεως βουλήσεως, ἡ ὁποία ἐρευνᾶται εἰς βάθος, ἱστορικῶς (ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο ἕως τίς ἡμέρες μας) καὶ συστηματικῶς, ἐνῶ ἀντιμετωπίζεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῆς κατὰ τρόπο θεμελιακῆς.

Ίδιαίτερα ἀξιόλογες εἶναι οἱ συμβολές του καὶ στὴ θεωρία τοῦ δικαίου: τὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου. Στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου οἱ μελέτες του μπορεῖ νὰ διακριθοῦν στὶς ἐξῆς ἐνότητες: Στὴ φιλοσοφία τῆς πράξεως δύο μελέτες μὲ τίτλο «Ἡ ἔννοια τῆς πράξεως καὶ τῆς πράξεως δικαίου» καὶ «Ὁ καταλογισμὸς τῆς πράξεως».

Στὴ φαινομενολογία τῶν δικαϊκῶν ἀξιῶν ἡ μελέτη του «Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν τοῦ Max Scheler καὶ τὸ φαινόμενο τοῦ τραγικοῦ στὸ δίκαιο - Μία φαινομενολογικὴ προσέγγισις τῶν ἀντινομιῶν τοῦ δικαίου».

Στὴν ἱστορία καὶ μεθοδολογία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου οἱ μελέτες του «Περὶ τῆς φύσεως τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δίκαιο. Ἡ ἀπὸ τὸν ἄλλογο στὸν ἔλλογο χαρακτήρα τοῦ δικαίου», καὶ «Ἡ ρωμαϊκὴ ἔννοια τοῦ δικαίου κατὰ τὸν ὅρισμό τοῦ Κέλσου (D, 1, 1, 1pr) καὶ οἱ ἐλληνικὲς ἐπιδράσεις - Ὡς εἰσαγωγὴ σὲ μίαν μεθοδολογία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου», ἀντιστοιχοῦν.

Στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι ἀφιερωμένη ἡ μελέτη του γιὰ τὴν «ἀπανθρωπία τοῦ δικαίου», καὶ στὴν ἐπίδρασιν τῆς σύγχρονης Βιοτεχνολογίας στὸ δίκαιο ἡ μελέτη του «Βιονομία. Ἕνας νέος κλάδος δικαίου. Ἡ ἐπιστημονικὴ διάστασις».

Στὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου ξεχωρίζουν πέντε μελέτες του γιὰ τὸν νομικὸ συλλογισμό, ποὺ ἀποτελοῦν συμβολὴ στὴν τελολογικὴ θεμελίωσιν τοῦ συλλογισμοῦ, δύο μελέτες γιὰ τὴ νομικὴ ἐρμηνευτικὴ, δύο γιὰ τὸν δικαϊκὸ θεσμό (ἡ μιά γιὰ τὸν θεσμό ὡς μεθοδολογικὸ πρόβλημα καὶ ἡ ἄλλη γιὰ τὴν κατάχρησιν τοῦ θεσμοῦ στὸ Ἰδιωτικὸ Δίκαιο), καθὼς καὶ ἄλλες μελέτες ἐπίσης σημαντικῆς.

Τὸ ὅλο ἔργο τοῦ Μαριάνου Κaráση, δογματικὸ καὶ θεωρητικὸ, στηρίζεται - ὅπως λέει ὁ ἴδιος στὸν Πρόλογό τοῦ συγγράμματός του γιὰ τίς «Γενικὲς Ἀρχαὲς» - σὲ μίαν φιλοσοφικῶς ἐνιαία θέσιν, ποὺ ἔχει ὡς ἀφετηρία καὶ βάση τὸ τελολογικὸ

σύστημα δικαίου, πού θεμελίωσε με τὸ ἔργο του ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος καὶ συνέχισαν, με ἄκρως δημιουργικὸ τρόπο, οἱ Ἑμμανουήλ Μιχελάκης καὶ Γεώργιος Μητσόπουλος τόσο στὴ σφαῖρα τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου ὅσο καὶ στὴ δογματικὴ εἰδικότερα τοῦ δικονομικοῦ δικαίου. Ἡ συμβολὴ τῶν μελετῶν του σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου – ὅπως λέει ὁ ἴδιος – συνίσταται στὴν προσπάθεια νὰ ἐπαναπροσδιορίσει τὸ ἐν λόγω τελολογικὸ σύστημα μέσα στὸ σύγχρονο φιλοσοφικὸ περιβάλλον καὶ νὰ καταφανεῖ ἡ ἀντοχὴ του. Ἀφ' ἑτέρου στὸ πεδίο τῆς δογματικῆς ἡ συμβολὴ του ἔγκειται στὴν ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος αὐτοῦ στὸ Ἀστικὸ Δίκαιο διὰ τελολογικῆς θεμελιώσεως δογματικῶν ἐννοιῶν σὲ ποικίλα ζητήματα ἐρμηνείας τοῦ νόμου ἢ τῆς δικαιοπραξίας. Ἡ ἴδια ἐνότητα σκέψεως διακατέχει ὁλόκληρη τὴν ἐπιστημονικὴ του προσπάθεια.

Αὐτὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα διαπνέει καὶ τὸν γενικότερο στοχασμὸ τοῦ κ. Καράση, πού ἀπλώνεται καὶ σὲ ἄλλα θέματα ἄλλοτε ὀριακὰ τοῦ δικαίου συνδεόμενα με τὴν παγκοσμιοποίησιν («Παραλλαγὴς τοῦ Ἀλάριχου», «Ἐνα νέο φάντασμα γεννᾶται...» κλπ.) ἢ τὴν ἱστορίαν τῶν ἰδεῶν («Ὁ Εὐρωπαϊκὸς μηδενισμὸς στὸ δίκαιο», «Rudolf v. Jhering καὶ Friedrich Nietzsche – Γενεαλογία τοῦ δικαίου καὶ γενεαλογία τῆς ἠθικῆς»), ἄλλοτε με τὴν κοσμοθεωρίαν καὶ τὴν βιοθεωρίαν («Τὸ τραγικὸ καὶ τὸ ἀντι-τραγικὸ ὄραμα τοῦ κόσμου», «Ὁρθόδοξος λόγος καὶ ὀρθόδοξη εἰκόνα») καὶ ἄλλοτε με τὴν θεωρίαν τῆς λογοτεχνίας («Ἀνάγνωση καὶ ἀναγνώστες»), θέματα δημοσιευμένα κατὰ καιροὺς σὲ περιοδικὰ γενικῆς παιδείας.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε καὶ φίλε

Ἐνθυμοῦμαι τὴν πρώτη μας γνωριμία: Ὅταν τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1975 εἴχατε ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴ Γερμανίαν με ὑπὸ μάλης τὴ διδακτορικὴ σας διατριβή, τὴν ὁποία εἴχατε ἐκπονήσει κοντὰ στὸν διαπρεπῆ καθηγητὴ τοῦ Ἀστικοῦ καὶ Δικονομικοῦ Δικαίου στὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου Arwed Blomeyer. Διαβάζοντας τὸ σύντομον βιογραφικὸ σας πού ἦταν τυπωμένο στὸ ὀπισθόφυλλον τῆς διατριβῆς, σᾶς εἶχα ρωτήσῃ: «Ὡστε εἴσθε καὶ λογοτέχνης;».

Δὲν ξέρω, Κυρίες καὶ Κύριοι, ἂν ὁ Μαριάνος Καράσης εἶναι καὶ λογοτέχνης. Ξέρω ὅμως ὅτι ὁ λόγος του διακατέχεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ πάθος τῆς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς μορφῆς. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι γιὰ τὴν ὁμιλίαν του ἐπέλεξε ἓνα θέμα πού φέρνει κοντὰ τὴν οὐσίαν με τὴν μορφήν, τὴ σκέψιν με τὸ αἶσθημα.

Μὲ χαρὰ σᾶς ὑποδεχόμεσθε, ἀγαπητὲ συνάδελφε, ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ ἰδρύματος αὐτοῦ καὶ διακατεχόμεθα ἀπὸ τὴ βεβαιότητα ὅτι θὰ συμβάλετε οὐσιαστικὰ στὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΕ ΜΙΑ «ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ»

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΜΑΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΑΣΗ

Εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἐγκάρδια ὑποδοχὴ σας. Ἡ τιμὴ, τὴν ὁποία τὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς χώρας μου περιποιεῖ, εἶναι ὑψίστη. Πρὸς τὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἰδίως πρὸς τὰ Μέλη τῆς Τάξεως τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν ἐπιστημῶν ἐκφράζω τὶς ἐκ θαθέων εὐχαριστίες καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου.

Βαθύτατη συγκίνηση μὲ συνέχει. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου μου εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀνταμοιβὴ πού θὰ μπορούσα νὰ περιμένω. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ἀνταμοιβή. Εἶναι καὶ εὐθύνη. Τὸ βάρος τοῦ τίτλου πού μοῦ ἀπονείματε, αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωση νὰ τὸ φέρω ἐπάξια γιὰ πάντα.

Τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἡ σκέψη μου ἀναπόφευκτα στρέφεται πρὸς ἐκείνους πού μὲ κατηύθυναν στὸν κλάδο πού διακονῶ καὶ ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὴν πνευματικὴ μου πορεία: πρῶτα, στὸν δάσκαλό μου, στὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ἀείμνηστο καθηγητὴ Arwed Blomeyer, ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους δογματικούς τοῦ δικαίου στὴ Γερμανία τοῦ 20οῦ αἰῶνα· ἔπειτα στὸ φωτεινὸ πνεῦμα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, πού μοῦ ἔδειξε τὸν δρόμο πρὸς τὴν μεθοδολογία καὶ τὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου στὸ πλαίσιο τῆς ἰδεοκρατικῆς παραδόσεως· καί, ἀκόμη, πρὸς τὸν σεβαστό μου Καθηγητὴ καὶ λαμπρὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας κύριο Γεώργιο Μητσόπουλο, πού, στὸ ἔδαφος τῆς ἴδιας φιλοσοφικῆς παραδόσεως, μοῦ δίδαξε ὅτι δογματικὴ τοῦ δικαίου καὶ γενικὴ θεωρία τοῦ δικαίου ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστη ἐνότητα.

Σεβαστὲ καὶ ἀγαπητὲ καθηγητά, κύριε Ἀπόστολε Γεωργιάδη, Σᾶς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ μου ἔργου. Ἔχω τὴν ἐπίγνωση, ὅτι οἱ εὐμενεῖς σας κρίσεις ἀντανάκλουν τὰ αἰσθήματα ἀγάπης καὶ φιλίας, μὲ τὰ ὁποῖα πάντοτε μὲ περιβάλατε.

§1.1. Εἶναι μιὰ «Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου» ἐπιστημονικὰ δυνατή; Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἐρώτημα. Δύο εἶναι οἱ λόγοι πού θὰ μπορούσαν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν δυνατότητα ἐνὸς τέτοιου ἰδιαίτερου κλάδου. Ὁ πρῶτος προέρχεται ἀπὸ τὴν Γνωσιολογία καὶ ἀνάγεται στὴν καντιανὴ κυρίως διάκριση τῆς συνειδήσεως σὲ θεωρητικὴ, πρακτικὴ καὶ αἰσθητικὴ. Τὸ δίκαιο ἀνήκει στὴν πρακτικὴ σφαῖρα τῆς συνειδήσεως καὶ ἄρα βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμβέλεια τῆς Αἰσθητικῆς. Ὁ δεύ-

τερος λόγος προέρχεται από την ίδια την Αισθητική και συνίσταται στο ότι σε μεγάλο μέρος των αισθητικών, ιδίως μετά τον Kant (όπως στον Έγκελσ, τον Schelling, τον Schleiermacher κ.ά.), επεκράτησε η άποψη ότι αντικείμενο της Αισθητικής είναι μόνο το έργο τέχνης. Αισθητική είναι αποκλειστικά και μόνον η θεωρία της τέχνης. Το δίκαιο δὲν είναι τέχνη, ἄρα βρίσκεται ἔξω από τὸν χῶρο τῆς Αἰσθητικῆς. Οἱ δύο αὐτοὶ λόγοι συνέβαλαν καὶ ἱστορικὰ στὴν ὑποβάθμιση ἢ καὶ ἀπαξίωση τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχει ἀναπτυχθεῖ καὶ καλλιεργηθεῖ ἰδιαίτερα ἡ «Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου» ὡς αὐτοδύναμος κλάδος τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Εἶναι, παρὰ ταῦτα, δυνατὴ ἡ θεμελίωση ἑνὸς τέτοιου κλάδου; Ἡ ἀπάντησή μας εἶναι ἀναμφίβολα ναί, διότι οἱ προαναφερθέντες δύο λόγοι δὲν εὐσταθοῦν. Καὶ συγκεκριμένα:

II.A. Δὲν εὐσταθοῦν πρῶτα οἱ ἀντιρρήσεις οἱ προερχόμενες ἀπὸ τὴν Γνωσιολογία. Εἶναι μὲν γεγονὸς ὅτι οἱ βασικὲς λειτουργίαι τῆς συνειδήσεως εἶναι τρεῖς: ἡ θεωρητικὴ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν εὕρεση τῆς ἀλήθειας μέσω τῆς διάνοιας (Verstand), ἡ πρακτικὴ, ποὺ ἀποβλέπει στὴν πραγμάτωση τοῦ ἡθικοῦ νόμου μέσω τοῦ Λόγου (Vernunft) καὶ ἡ αἰσθητικὴ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὁμορφιά, τὴν ὁποία θεᾶται καὶ ἀντιλαμβάνεται ἐποπτικὰ μέσω κυρίως τῆς φαντασίας (Urteilkraft). Οἱ τρεῖς αὐτὲς λειτουργίαι ἀντιπροσωπεύουν ἡ καθε μίᾳ ἓνα διαφορετικὸ ὑπαρξιακὸ ἐπίπεδο, μιᾷ ἄλλῃ διάσταση τοῦ ἀνθρώπινου. Εἶναι καὶ ἓνα διαφορετικὸ γένος ἀξιών: τὴν ἀξία τῆς ἀλήθειας, τὴν ἀξία τῆς ἡθικῆς καὶ τὴν ἀξία τῆς ὁμορφιάς. Ὡστόσο ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ συνειδησιακὸς μας κόσμος μερίζεται πράγματι σὲ χωριστὲς καὶ αὐτὺπαρκτες περιοχές. Οἱ τρεῖς περιοχὲς διαχωρίζονται μόνον ὡς ἀφηρημένες ἔννοιες, ὡς νοητοὶ πνευματικοὶ χῶροι, γιὰ λόγους ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον μεθόδου. Τοὺς χωρίζουμε γιὰ νὰ μελετήσουμε τὸν καθένα μὲ τὴν σειρά του καὶ νὰ διερευνήσουμε τὰ προβλήματα ποὺ θέτει. Στὴν πραγματικότητά ὅμως οἱ τρεῖς λειτουργίαι συμπλέκονται, ἡ μιὰ φέρει καὶ φέρεται ἀπὸ τίς ἄλλες καὶ οἱ τρεῖς συνυφαίνονται μέσα στὴν συνείδηση καὶ μὲ τὴν κίνησή τους συνθέτουν τὸν πνευματικὸ μας βίον. Ἡ γνώση ὁδηγεῖ στὴν πράξη, ἀρτιώνεται μὲ τὴν πράξη· ἡ πράξη τρέφεται καὶ φωτίζεται ἀπὸ τὴν γνώση, καὶ ἡ καλαισθησία ὡς βίωση καὶ καλλιέργεια τοῦ ωραίου διασταυρώνεται μὲ τὴν γνώση καὶ τὴν ἡθικὴ εὐθύνη.

Αὐτὴ ἡ συμπλοκὴ τῶν τριῶν λειτουργιῶν ἐκδηλώνεται στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ποικιλοτρόπως, συχνὰ μὲ τὴν μετάβαση τῆς μιᾶς λειτουργίας στὴν ἄλλη. Ἐτσι ἡ μετάβαση τῆς γνωστικῆς στὴν ἡθικὴ λειτουργία (τῆς Ἀλήθειας στὴν Ἀρετὴ) ἐκδηλώνεται π.χ. μὲ τὴν σωκρατικὴ σκέψη ὅτι ἡ γνώση ὁδηγεῖ

στήν ἀρετή καὶ ὅτι ἡ ἀρετή προϋποθέτει τὴν γνώση, ἀφοῦ «οὐδεὶς ἐκὼν κακός». Στὴν ἴδια σκέψη ἀνάγεται καὶ ἡ ἀποψη τῶν στωικῶν ὅτι δὲν ὑπάρχει γνώση χωρὶς ἀρετή καὶ ἀρετή χωρὶς γνώση, καθὼς καὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ὅτι στὴν λογικὴ ἐμπεριέχεται καὶ τὸ ἀγαθό.

Ἡ μετάβαση τῆς αἰσθητικῆς στὴν γνωστικὴ λειτουργία (τοῦ Ὠραίου στὸ Ἀληθινὸ) ἐκδηλώνεται π.χ. στὸ «Συμπόσιον» τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ἐκτίθενται οἱ περίφημοι ἀναβαθμοὶ τοῦ ἔρωτα, ποὺ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ σώματος στὴν ὁμορφιὰ τῶν ψυχῶν, ποὺ εἶναι ἀξιώτερη ἀπὸ τὴν σωματικὴ ὁμορφιά, κατόπιν στὴν ὁμορφιὰ τῶν ἠθικῶν πράξεων καὶ τῶν θεσμῶν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ὁμορφιὰ τῆς γνώσεως τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας· ἡ ὕψιστη ὁμορφιὰ ταυτίζεται μὲ τὴν γνώση. Ὅμοια στὴν νεώτερη ἐποχὴ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ ρομαντικοῦ ἐνορατισμοῦ, ποὺ ἀποδίδει στὴν ὁμορφιὰ γνωστικὴ ἀξία· τὸ συναίσθημα, ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ αἰσθητικοῦ βιώματος, εἶναι ἓνα εἶδος ἐνοράσεως, ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ στίς ἐπιστῆμες καὶ στὸ πρότυπο τῶν ἐπιστημῶν, τὰ Μαθηματικά. Ἡ ἀποψη αὕτη συμπίπτει καὶ μὲ τὴν σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν Μαθηματικῶν.

Ἀλλὰ ἡ αἰσθητικὴ λειτουργία συμπλέκεται — πέρα ἀπὸ τὴν γνωστικὴ — καὶ μὲ τὴν ἠθική. Τοῦτο ἐκδηλώνεται περισσότερο καθαρὰ στὴν ἑλληνικὴ ἔννοια τῆς καλοκαγαθίας, τὸ ἰδεῶδες τοῦ «καλοῦ καγαθοῦ» ἀνθρώπου ποὺ συνενώνει τίς δύο λειτουργίες σὲ μιὰ ὕψιστη ἁρμονία. Ἡ συνένωση αὕτη τῶν δύο λειτουργιῶν ἐμφανίζεται στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, σὲ ἀρκετὰ χωρία, ὅπως στὴν θαυμάσια προσευχή, ποὺ στὸ τέλος τοῦ «Φαίδρου» (279 b-c) ὁ Σωκράτης ὑψώνει στὴν θεότητα. Ἡ συμπλοκὴ τοῦ ωραίου μὲ τὸ ἠθικὸ ἐπηρέασε τὴν σχολαστικὴ διάνοηση καὶ πέρασε στὸν οὐμανισμό καὶ τὸν διαφωτισμό. Ἀνεπηρέαστο δὲν ἄφησε οὔτε τὸν Kant. Κατ' αὐτόν, ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι μὲν διαφορετικὲς λειτουργίες, μεταξύ τους ὥστόσο ὑπάρχει μιὰ «ἀναλογία» ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν μορφή τοῦ συμβόλου· ἡ ωραιότητα εἶναι «σύμβολο τῆς ἠθικότητος». Ἡ συμπλοκὴ τῶν δύο λειτουργιῶν ἀπασχολεῖ καὶ τὴν αἰσθητικὴ διάνοηση τοῦ 19ου αἰ. ἀλλὰ καὶ τοῦ 20οῦ μὲ αἰχμὴ τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς σημασίας τῆς τέχνης.

Καμιά, λοιπόν, ἀπὸ τίς τρεῖς σφαῖρες τῆς συνειδήσεως θεωρητικὴ, πρακτικὴ, αἰσθητικὴ — δὲν εἶναι στεγανή. Ἡ μία συνδέεται μὲ τὴν ἄλλη, ἡ μία εἶναι ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἄλλης. Τοῦτο διότι, ἴσως, ὅλες ἀνάγονται σὲ μιὰ κοινὴ ὄντολογικὴ ρίζα: τὸ «ἐπέκεινα».

Β. Σύμφωνα μὲ τὰ ἐκτεθέντα, τὸ δίκαιο, ὡς προϊὼν τῆς ἀνθρώπινης βουλήσεως, ἀνήκει μὲν στὴν πρακτικὴ σφαῖρα τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ση-

μαίνει ότι είναι αποκομμένο από τις άλλες λειτουργίες του πνεύματος· υπάρχει μιὰ κρυμμένη ἀορτή, πού τὸ συνδέει τόσο μὲ τὴν θεωρητικὴ ὅσο ἀκριβῶς καὶ μὲ τὴν αἰσθητικὴ λειτουργία. Ἀπὸ γνωσιολογικὴ ἔποψη δὲν μπορεῖ, λοιπόν, νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο καὶ μιᾶς ἰδιαίτερης αἰσθητικῆς ἐμπειρίας καὶ κρίσεως.

III. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ, τώρα, νὰ ἀμφισβητηθεῖ οὔτε ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς Αἰσθητικῆς. Τὸ δίκαιο δὲν εἶναι τέχνη, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς Αἰσθητικῆς· ὁ κύκλος τοῦ αἰσθητικοῦ ἔχει πλάτος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ καλλιτεχνικοῦ. Ἀλλὰ γιὰ νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα τὴν θέση τοῦ δικαίου μέσα σὲ αὐτὸν τὸν κύκλο — τὸν κύκλο τοῦ αἰσθητικοῦ — πρέπει νὰ διακρίνουμε τὰ ἀντικείμενα σὲ ἐκεῖνα πού ἐμπίπτουν στὴν σφαῖρα τῶν αἰσθήσεων καὶ ἔχουν μορφή καὶ σὲ ἐκεῖνα πού ἐμπίπτουν στὴν σφαῖρα τοῦ πνεύματος καὶ ἔχουν περιεχόμενο. Τὰ πρῶτα συγκροτοῦν τὴν λεγόμενη «Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς», τὰ δεύτερα συνιστοῦν τὴν «Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου». Εἰδικότερα:

A. Ἡ «Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς» καταλαμβάνει πέρα ἀπὸ τὸ ὠραῖο στὴν Τέχνη καὶ τὸ ὠραῖο στὴν Φύση μὲ ὅλη τὴν ἀνεξάντλητη ποικιλία τῶν μορφῶν της· ἀπὸ τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ καὶ τὸν φλοῖσθο τῆς θάλασσας ἕως ἓνα τοπίο τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὴν θέα τοῦ ἑναστρου οὐρανοῦ ἕως τὸ εὖρημα μιᾶς ἀπολιθωμένης μικρῆς ἀχιβάδας, πού ὅμως καταξιώνονται αἰσθητικὰ μόνο μπροστὰ σὲ μιὰ ζωντανὴ αἰσθητικὴ συνείδηση. Ἀλλὰ πόσο μπορεῖ νὰ εὐρύνει κανεὶς τὴν ἔννοια τῆς φύσεως; Ἀσφαλῶς ἐμπίπτει σὲ αὐτὴν καὶ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, πού ὡς φυσικὸ ἀκριβῶς κάλλος ἀπετέλεσε τὴν κύρια πηγὴ ἐμπνεύσεως στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη. Ἐμπίπτει ὅμως στὴν ἔννοια τῆς φύσεως καὶ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ; Κέντρο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι ἡ ἀνθρώπινη πράξις. Θὰ λέγαμε ὅτι καὶ ἡ ἀνθρώπινη πράξις ἐμπίπτει στὴν ἔννοια τῆς φύσεως, ἀλλὰ — ὅπως εἶναι εὐλόγο — μόνο μὲ τὴν μία τῆς ὅψης, μόνον ὡς φαινόμενο ψυχοφυσικὸ καὶ ὄχι ὡς φορέας νοήματος. Ὑπὸ τὴν ψυχοφυσικὴ τῆς ὅψης ἡ πράξις ἀποτελεῖ ἀντικείμενο αἰσθητικῆς ἐκτιμῆσεως τόσο ὡς «ποιεῖν» ὅσο καὶ ὡς «πράττειν». «Ποιεῖν» εἶναι ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως πού μεταβαίνει στὸ ἔργο, δηλαδὴ σὲ ἓνα αὐθύπαρκτο ἀποτέλεσμα, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό της. Στὴν ἔννοια αὐτὴ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο εἶναι ὄχι μόνο τὸ ἔργο τέχνης ἀλλὰ — ὑπὸ προϋποθέσεις — καὶ τὸ ἔργο τῆς τεχνικῆς, κάθε ἔργο τοῦ πνεύματος πού ἀπέκτησε ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, ὅπως μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία ἢ ἓνας νόμος, καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀπὸ τὴν στιγμή πού θὰ ἐκφρασθεῖ καὶ θὰ ἐνταχθεῖ στὸν ἐξωτερικὸ κό-

σμο. «Πράττειν» είναι ενέργεια της συνειδήσεως ἀμετάβατη, πού δὲν ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸν πράξαντα καὶ ἡ ἀξία της συναρτᾶται μὲ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο εἶναι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται, κινεῖται, τρώει, ντύνεται, τηρεῖ τοὺς κανόνες τῆς ἐθιμοτυπίας, τὴν μόδα κλπ.

Β. Ἡ «Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου» βαίνει πέρα ἀπὸ τὴν «Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς». Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου εἶναι ἡ αἰσθητικὴ τοῦ υπεραισθητοῦ κάλλους. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ἰδίως τοῦ Πλωτίνου. Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Πλωτίνου (ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ πλατωνικὴ) εἶναι ὀντολογικὴ. Κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ὁμορφιὰ δὲν εἶναι κάτι πρόσθετο στὰ πράγματα, ἀλλὰ ὀργανικὸ στοιχεῖο τῶν πραγμάτων, ἡ οὐσία τους. Ἡ ὁμορφιὰ εἶναι ἀνταύγεια μιᾶς ἰδέας. Τὰ ἀνθρώπινα σώματα εἶναι ὠραῖα ὅχι αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ διότι «μετέχουν» τῆς ἰδέας τοῦ κάλλους. Ἡ ἀρετὴ ὅμως εἶναι ἀπὸ μόνη της ὁμορφη, ὅπως ἀπὸ μόνη της ὁμορφη εἶναι καὶ ἡ γνώση, δηλαδὴ οἱ ἐπιστῆμες. Ἐπιστῆμες καὶ ἠθικὴ πράξις ἀκτινοβολοῦν αἰσθητικὴ ἐπίδραση, ὅμοια μὲ ἐκείνη ἐνὸς αἰσθητοῦ ἀντικειμένου: Ἡ ἠθικὴ πράξις ὅχι ὅμως ἐδῶ κατὰ τὴν ψυχολογικὴ τῆς ὑπόστασις, ἀλλὰ ὡς υπεραισθητὸ φαινόμενο, ὡς φορέας νοήματος, πού εἶναι τὸ νοητὸ κάλλος: οἱ ἐπιστῆμες καὶ αὐτὲς ὡς φορεῖς νοημάτων, πού συγκοινωνοῦν μὲ αἰσθητικὲς ιδιότητες, ὅπως τῆς τάξεως, τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ ὀρισμένου λογικοῦ μεγέθους. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια αἰσθητικὸ ἀντικείμενο εἶναι καὶ τὸ δίκαιο — ἡ ἔννομη τάξις ἐν γένει — ὡς φορέας νοήματος πού συγκοινωνεῖ μὲ ὀρισμένες αἰσθητικὲς ιδιότητες καὶ συγκεκριμένα μὲ τὶς αἰσθητικὲς κατηγορίες τοῦ ὠραίου, τοῦ τραγικοῦ, τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ.

IV. Οἱ ἀναπτύξεις πού προηγήθηκαν ἔδειξαν ὅτι οὔτε ἀπὸ τὴν Γνωσιολογία οὔτε ἀπὸ τὴν Αἰσθητικὴ μποροῦν νὰ προβληθοῦν ἀντιρρήσεις γιὰ μιὰ αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ δικαίου. Ἡ αἰσθητικὴ ματιὰ διαπερνᾷ τὸ δίκαιο, ὅπως κάθε ἐκδήλωση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Τὸ ὠραῖο ἀνθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ δένδρο τοῦ δικαίου, ὅπως καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δένδρο τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀρετῆς.

Ἀλλὰ αἰσθητικὴ θεώρηση τοῦ δικαίου δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα καὶ «Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου». Γιὰ τὴν θεμελίωση μιᾶς «Αἰσθητικῆς τοῦ δικαίου» ὡς αὐτόνομου κλάδου δὲν ἀρκεῖ τὸ ἔδαφος νὰ εἶναι πρόσφορο: πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ τὰ κατάλληλα ὕλικά. Αὐτὰ εἶναι ὁ σαφὴς ἐννοιολογικὸς προσδιορισμός, ἡ μέθοδος καὶ τὰ κριτήρια μιᾶς τέτοιας Αἰσθητικῆς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ μποροῦν νὰ περιγραφοῦν.

§2.1.Α. Ἄν, λοιπόν, ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς «Αἰσθητικῆς τοῦ δι-

καίου», θὰ λέγαμε ὅτι «Αἰσθητική τοῦ Δικαίου» εἶναι ὁ κλάδος τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ποῦ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὸ δίκαιο ὡς φορέα αἰσθητικῶν ἀξιών.

Β. Οἱ αἰσθητικές ἀξίες πραγματοποιοῦνται μέσα στὸ δίκαιο σὲ δύο ἐπίπεδα· στὸ ἐπίπεδο τῆς μορφῆς καὶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου. Βέβαια μορφή καὶ περιεχόμενο εἶναι οὐσιαστικῶς – δηλαδή ὄντολογικῶς – ἀδιαχώριστα· δὲν νοεῖται μορφή χωρὶς περιεχόμενο καὶ περιεχόμενο χωρὶς μορφή. Ὡστόσο ὁ χωρισμός εἶναι μεθοδολογικά σκόπιμος. Ὅπως ἡ γενικὴ Αἰσθητική, ἔτσι καὶ ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς καὶ σὲ Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου μὲ τὴν ἔννοια ὅτι στὴν πρώτη ἐπικρατεῖ ἡ μορφή καὶ στὴν δευτέρῃ τὸ περιεχόμενο, χωρὶς σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ διασπᾶται ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ἁρμονία μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων.

II.A. Μέθοδος τῆς Αἰσθητικῆς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἴδια τῆς γενικῆς Αἰσθητικῆς ὡς θεωρίας τῆς τέχνης: ἡ κλασικὴ καντιανὴ μέθοδος, ποῦ ἀναπτύσσεται στὸ πρῶτο μέρος τῆς «Κριτικῆς τῆς κριτικῆς δύναμης». Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἐφαρμόσιμη καὶ στὴν Αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιο ὡς φορέας αἰσθητικοῦ νοήματος συλλαμβάνεται αἰσθητικά, ὅπως τὸ νόημα ἐνὸς ἔργου τέχνης, δηλαδή μὲ τὴν συνεργασία φαντασίας καὶ λόγου, ἀλόγου καὶ ἐλλόγου. Στόχος τῆς μεθόδου αὐτῆς εἶναι νὰ φέρι σὲ ἁρμονία τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τοῦ αἰσθητικοῦ λόγου, δηλαδή τὴν μορφή μὲ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἁρμονία αὕτη ἐπιτυγχάνεται διαφορετικὰ ὅταν ἡ φαντασία καὶ ὁ λόγος θεωροῦν τὸ αἰσθητικὸ ἀντικείμενο τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς μορφῆς καὶ διαφορετικὰ, ὅταν τὸ θεωροῦν ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ περιεχομένου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μέθοδος εἶναι ἐν μέρει διαφορετικὴ στὴν μία καὶ στὴν ἄλλῃ περίπτωση.

Β. Ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὅποιας αἰσθητικῆς μεθόδου – ἐν προκειμένῳ τῆς προειρηθείσης – προϋποθέτει συχνὰ ὅτι ἡ αἰσθητικὴ σκέψη διὰ μιᾶς τρόπον τινὰ «προ-αἰσθητικῆς» κρίσεως ἔχει διαχωρίσει τὸ αἰσθητικῶς ἀξιόλογο ἀπὸ τὸ αἰσθητικῶς ἀδιάφορο ἀντικείμενο. Αἰσθητικῶς ἀδιάφορο εἶναι τὸ ἀντικείμενο ποῦ δὲν ἐπιδέχεται αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση, ἐπειδὴ δὲν ἐγγράφεται μέσα στὴν αἰσθητικὴ ἐμπειρία. Στὴν αἰσθητικὴ ἐμπειρία μας δὲν ἐγγράφεται – σύμφωνα μὲ μιὰ εὐστοχῇ διατύπωση – ὅ,τι ἀποτελεῖ κορεσμένη ἁρμονία. Κορεσμένη ἁρμονία ἀποτελοῦν π.χ. οἱ μορφὲς τοῦ φυσικοῦ ἢ κοινωνικοῦ βίου ποῦ ἐπαναλαμβάνονται μὲ τρόπο συνεχῆ καὶ ἀμετάβλητο, ὅπως οἱ διαφορὲς ἡχητικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἔμφυχου ἢ ἄψυχου κόσμου ποῦ μᾶς περιβάλλει, οἱ συνηθισμένοι καὶ στερεότυποι χρωματισμοὶ τῶν πραγμάτων, οἱ καθημερινὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, λόγος, πράξεις ἢ κινήσεις ποῦ γίνονται μὲ τρόπο αὐτόματο καὶ ὁμοίομορφο – καὶ γι'

αυτό όλα αυτά περνούν έντελως απαρατήρητα. Το ίδιο και στον χώρο του δικαίου. Αισθητικώς αδιάφορο είναι και εδώ ό,τι αποτελεί κορεσμένη αρμονία, δηλαδή ό,τι γεννᾶται, εξελίσσεται και εκλείπει κατά τρόπο τυπικό και ομοιόμορφο, σύμφωνα με τον ρυθμό που υπαγορεύουν οι κανόνες. Με την έννοια αυτή τα περισσότερα αντικείμενα δικαίου είναι αισθητικώς αδιάφορα, όπως ή συνήθης διατύπωση ενός νόμου, ή ξύλινη γλώσσα ενός νομικού Έγχειριδίου, ή στερεότυπη και προβλέψιμη διατύπωση ενός συμβολαίου ή μιας δικαστικής απόφασης. Όλα αυτά έχουν αποκλειστικά και μόνον νομικό ενδιαφέρον, όχι και αισθητικό, γιατί αφήνουν αδιάφορη την αισθητική μας συνείδηση.

1. Αισθητικώς αξιόλογο στο δίκαιο δεν είναι εκείνο που υπόκειται στον κανόνα της ομοιομορφίας, αλλά ό,τι αποκλίνει από αυτόν. Ωραίο, με την γενική έννοια της λέξεως, δεν είναι το κανονικό, αλλά εκείνο που υπερβαίνει τον κανόνα, το εξαιρετικό, γιατί μόνον αυτό ενεργοποιεί την αισθητική μας συνείδηση. Πότε όμως συμβαίνει τούτο; Η απάντηση είναι διαφορετική, αν το δίκαιο θεωρηθεί από την σκοπιά της μορφής και διαφορετική αν θεωρηθεί από την σκοπιά του περιεχομένου.

2. Στην πρώτη περίπτωση – την Αισθητική της μορφής – το στοιχείο που προσδίδει στην μορφή του δικαίου την αισθητική του αξία είναι ο τρόπος εκφράσεως των δικαϊκών εννοιών, που πρέπει να είναι τέτοιος ώστε να ικανοποιεί την αισθητική μας συνείδηση.

Ο τρόπος αυτός δεν ήταν πάντοτε και παντού ο ίδιος. Στους αρχαίους λαούς που δεν γνώριζαν ακόμη την διάκριση και αυτονομία των διαφόρων περιοχών του πολιτισμού, το δίκαιο ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τα ήθη, την ήθικη και την θρησκεία αλλά και την ποίηση και την μελοποιία. Οι κανόνες δικαίου, που έκαλούντο να ρυθμίσουν τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, διατυπώνονταν σε ᾄσματα και ψάλλονταν από τον λαό μαζί με τους ύμνους προς τους θεούς. Ο Ἡσίοδος στην «Θεογονία» (στίχ. 66-67) του παρουσιάζει στην απώτατη κορυφή του χιονοσκεπούς Ὀλύμπου τīs Μοῦσες να ὑμνοῦν τὰ ἤθη τῶν θεῶν καὶ νὰ ψάλλουν τοὺς νόμους τῶν ἀνθρώπων. Νόμοι ἦσαν οἱ ἄγραφοι κανόνες δικαίου, τὰ ἔθιμα. Ἡ λέξη «νόμος», που παράγεται ἀπὸ τὸ «νέμω», σημαίνει ἐν τέλει ἀπαγγέλλω καὶ δηλώνει τὸ ἀπαγγελλόμενο ἢ ἀπαγγεγμένο, δηλ. συνδέεται με τὴν ποίηση καὶ τὴν μουσική. Τὸ ἔργο τοῦ νομοθέτη ταυτίζεται με τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ μουσικοῦ. Οἱ νομοθέτες ἦταν πολλὲς φορὲς οἱ ἴδιοι ποιητὲς καὶ μουσικοί. Τούτο ἰσχύει καὶ μετὰ τὴν ἐπινόηση καὶ χρῆση τῆς γραφῆς. Οἱ νόμοι εἴτε ἄγραφοι (ὅπως οἱ νόμοι τῆς Σπάρτης ἢ τῆς Κρήτης) εἴτε γραπτοὶ (ὅπως οἱ νόμοι τοῦ Χαρώνδα ἢ τοῦ Σό-

λωνος) ἦσαν ἐμμέτρως διατυπωμένοι καὶ εὐχερῶς ἀπομνημονεύμενοι ψάλλονταν ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ σὲ αὐτὰ ἀκόμη τὰ συμπόσια. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς παλαιότερες νομοθεσίες τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ὅπως μὲ τὸν κώδικα τοῦ Μανου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 2684 δίστιχα. Καὶ στὴν Ρώμῃ ἐπίσης ἡ νομοθεσία δὲν ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὴν μουσική. Οἱ Ρωμαῖοι ὀνόμαζαν τοὺς νόμους *carmīna*. Ἡ Δωδεκάδελτος εἶναι ἐμμέτρως διατυπωμένη καὶ ἀπομνημονευόταν ὡς «ποίημα ἀναγκαῖον» (*carmen necessarium*) μέχρι τὸν 1ον π.Χ. αἰ. Ἡ *lex* τῶν Ρωμαίων παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *legere*, ποὺ σημαίνει ἀναγιγνώσκειν, ἀπαγγέλλειν.

Κατὰ τοὺς μεταγενέστερους χρόνους, ὅποτε οἱ κανόνες τοῦ θετικοῦ δικαίου ἔγιναν πολυπλοκώτεροι καὶ κωδικοποιήθηκαν σὲ ὀγκώδεις συλλογές, δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ διατήρηση τοῦ ἀρχαίου ἐκείνου νομοθετικοῦ καθεστῶτος. Ἀλλὰ τὸ καθεστῶς αὐτὸ οὔτε ἀποτόμως διεκόπη οὔτε ἐξέλιπε ἐντελῶς. Στὶς ἀρχαιότερες νομοθετικὲς συλλογές τῶν Γερμανῶν, ἂν καὶ γραμμένες σὲ πεζὸ λόγο, ὑπάρχουν πολλὲς διατάξεις διτυπωμένες ἐμμέτρως καὶ ἄλλες σὲ ἀπλοὺς στίχους, ἀλλὰ μὲ μορφὴ ὁμοιοκατάληκτη. Πλήθος τέτοιων παραδειγμάτων συνέλεξε καὶ ἔφερε σὲ φῶς ὁ πολὺς *Jakob Grimm*.

Στὸ Βυζάντιο τοῦ 11ου αἰ. ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς (1018-1078 ἢ 1096), μία ἀπὸ τὶς ἐπιβλητικότερες φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς, ποιητῆς, νομικὸς καὶ φιλόσοφος, συνέταξε τὸ 1070 ἓνα ἀξιопερίεργο ἔργο μὲ τίτλο «Σύνοψις τῶν νόμων», ἀποτελούμενο ἀπὸ 1406 στίχους ἱαμβικούς καὶ πολιτικούς, μὲ τὸ ὁποῖο προσπάθησε νὰ συνοψίσει ὁλόκληρην τὴν τότε ἰσχύουσα ρωμαϊκὴ νομοθεσία. Ἡ ποιητικὴ αὕτη συλλογὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν διάδοχο τοῦ θρόνου Μιχαὴλ Δούκα καὶ ἀποβλέπει, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους, νὰ καταστήσει εὐχερῇ τὴν ἐκμάθησιν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, καὶ καταλήγει:

Πάντων δ' ἡψάμην τῶν μερῶν, Δέσποτα, τῶν νομίμων
Καὶ σοὶ συνοπτικώτατον βιβλίον εἰργασάμην
Ἔτοιμον εἰς κατάληψιν καὶ πρόχειρον εἰς γνῶσιν.

Ἀλλὰ τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ψελλοῦ ἀπέτυχε. Ὁ ἀναγνώστης διερωτᾶται κατὰ πόσον θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἀποστήθισιν νεκρῶν τύπων — ἀφοῦ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου βρισκόταν ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴ σὲ παρακμὴ — ἰδίως δὲ σὲ τί αὕτη θὰ ὠφελοῦσε.

Ἡ ἐξέλιξις εἶναι σχεδὸν προδιαγεγραμμένη. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου χάνονται καὶ τὰ τελευταῖα ἔχνη ποὺ θυμίζουν τὴν ὠραία ἐποχὴ τῆς νομοθετικῆς ἐποποιΐας. Ἔτσι ὅταν ὁ ποιητῆς καὶ νομικὸς Ἀθανάσιος Χριστόπουλος (1772-

1847) θά πάρει τὴν ἐντολὴ ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Ἰωάννη Καρτζᾶ νὰ συντάξει Κώδικα, θὰ τὸν συντάξει ὅχι σὲ ποιητικὸ ἀλλὰ σὲ πεζὸ λόγο καὶ μετὰ τὴν θέση του σὲ ἰσχὺ τὸ 1815, ἀπευθυνόμενος στὸν ἡγεμόνα, θὰ ἀρκεσθεῖ νὰ τὸν ὑμνήσει σὲ στίχους:

Ἡ θεὰ Θέμις μ' ἐλαίας κλῶνον
εἰς τὸν λαμπρόν σου, αὐθέντα, θρόνον
στεφανωμένη νομοθετεῖ.
Καὶ ὁ λαός σου στὰ ἱερά της,
θεῖα κ' ἐδραῖα θεσπίσματά της
κατὰ κανόνα περιπατεῖ κλπ.

Ὁ ποιητὴς ἀπομακρύνεται πλέον ἀπὸ τὸν νομοθέτη. Ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος παρατηρεῖ σχετικῶς: «Χάρις εἰς τὴν νομοθετικὴν ἀπασχόλησιν τοῦ ποιητοῦ, κατέχει καὶ ἡ νεοελληνικὴ νομικὴ φιλολογία ἐν κείμενον, τὸ ὅποῖον διαπνέει τερπνότης ἀνέφικτος διὰ τὰ σύγχρονα κείμενα, ἅτινα διὰ τὴν διάφορον οὐσίαν τοῦ δικαίου, ἀναποσπᾶστως συνδεομένην πρὸς τὴν μορφήν, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συντάσσονται πλέον εἰς τὸ χαρίεν ὕφος τοῦ βλαχικοῦ κώδικος». Ὁ Τριανταφυλλόπουλος ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν θὰ ἐπιστρέψει πλέον στὴν νομοθεσίαν, γιὰ τὸ τοῦτο ἐμποδίζει ἡ «σημερινὴ οὐσία τοῦ δικαίου», πού εἶναι ἀναποσπᾶστως συνδεδεμένη μὲ τὴν μορφή. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπομακρύνθηκε. Ἀλλὰ δὲν πῆρε μαζί του καὶ τὰ φτερά τῆς φαντασίας. Ἐκεῖνο πού συνδέει τὴν οὐσίαν μὲ τὴν μορφή δὲν εἶναι μόνον ἡ λογικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ φαντασία ἢ μᾶλλον – ὅπως εἶπε ὁ Kant – ἡ φαντασία σὲ συνεργασία μὲ τὴν λογικὴ. Καρπὸς τῆς συνεργασίας αὐτῆς εἶναι τὸ ὠραῖο ὕφος, πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ὅχι μόνο στὸν ποιητικὸ ἀλλὰ καὶ στὸν πεζὸ λόγο – καὶ στὴν νομοθεσίαν. Ὁ Σταντάλ, σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μπαλζάκ, σημειώνει: «Ὅταν ἔγραφα, γιὰ νὰ πάρω τὸν τόνο (“pour prendre le ton”), διάβαζα κάθε πρωὶ δύο ἢ τρεῖς σελίδες ἀπὸ τὸν Ἀστικὸ Κώδικα, γιὰ νὰ εἶμαι πάντοτε φυσικός». Ὁ γαλλικὸς ΑΚ θεωρεῖται πρότυπο καλοῦ ὕφους: ἀκρίβειας, ἀπλότητος καὶ συντομίας. Τὸ στοιχεῖο, λοιπόν, πού προσδίδει στὴν μορφή τοῦ δικαίου αἰσθητικὴ ἀξία εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ τόνος: τὸ ὕφος.

3. Ἀπὸ τὸ ἄλλο τώρα μέρος, στὴν Αἰσθητικὴ τοῦ περιεχομένου, ἐκεῖνο πού καθιστᾷ τὸ περιεχόμενο ὡς φορέα νοήματος αἰσθητικῶς ἀξιόλογο, δὲν εἶναι βέβαια τὸ ὕφος, ἀλλὰ ἡ ἰδέα τοῦ νοητοῦ κάλλους καὶ συγκεκριμένα οἱ αἰσθητικὲς

κατηγορίες τοῦ ὠραίου, τοῦ τραγικοῦ, τοῦ κωμικοῦ, καὶ τοῦ ὑψηλοῦ. Μὲ αὐτὲς θὰ ἀσχοληθοῦμε ἀργότερα.

§3. Προηγουμένως πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στοὺς βασικοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴν Αἰσθητικὴ τῆς μορφῆς.

I. Ὡς μορφή νοεῖται ἐδῶ ἀφ' ἑνὸς ὁ λόγος καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ πράξις. Λόγος καὶ πράξις εἶναι αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Ἄλλοι κανόνες διέπουν τὴν αἰσθητικὴ τοῦ δικαιοῦ λόγου καὶ ἄλλοι τὴν αἰσθητικὴ τῆς δικαιοῦς πράξεως.

II.A. Τί εἶναι, πρῶτα, ἡ αἰσθητικὴ τοῦ δικαιοῦ λόγου; Ὁ δικαίος λόγος – ὅπως ὁ λόγος γενικά – διέπεται ἀπὸ τὸν αἰσθητικὸν κανόνα τοῦ ὕφους. Ὑψος (style), ὑπὸ τὴν γενικὴ ἔννοια, εἶναι ὁ ἰδιαίτερος τρόπος ἐκφράσεως, ποὺ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸ κοινὸ γλωσσικὸ πρότυπο καὶ δίνει ἐξατομικευμένη ἀπόχρωση στὸν λόγο. Δικαίος ὕψος εἶναι ὁ ἰδιαίτερος τρόπος δικαιοῦς ἐκφράσεως, ποὺ παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ κοινὸ δικαίον γλωσσικὸ πρότυπο καὶ δίνει ἰδιαίτερη ἀπόχρωση στὸν δικαίον λόγο· στὸ ἀν-υφολογικὸ πρότυπο τῆς δικαιοῦς γλώσσας προσθῆτε ὑφολογικά χαρακτηριστικά.

1. Ὅπως τὸ ὕψος γενικά, ἔτσι καὶ τὸ δικαίον ὕψος εἶναι δύσκολο νὰ ὁρισθεῖ εἰδικότερα. Εὐχερέστερος εἶναι ἓνας ἀρνητικὸς ὁρισμός, ποὺ διακρίνει τὸ δικαίον ὕψος ἀφ' ἑνὸς γενικά ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ λογοτεχνικὸ ὕψος καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰδικότερα ἀπὸ τὴν δικαιοῦ γλώσσα καὶ τὴν δικαιοῦ τεχνική. Συγκεκριμένα:

α) αα) Τὸ δικαίον ὕψος διακρίνεται πρῶτα ἀπὸ τὸ λεγόμενον ἀτομικὸ ὕψος, ποὺ εἶναι τὸ ὕψος τοῦ καθημερινοῦ λόγου τῆς συμβατικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ βασικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ δικαιοῦ γλώσσα ὡς φορέας νομικοῦ νοήματος εἶναι μὴ ἰδιαίτερη γλώσσα. Ἡ ἰδιαιτερότητά της συνίσταται στὴν χρῆση τεχνικῶν ὅρων καὶ νομοθετικῶν ὁρισμῶν, πλασμάτων, τεκμηρίων, παραπεμπτικῶν ἢ ἄλλων ἀτελῶν διατάξεων κλπ. Σὲ αὐτὴ τὴν ἰδιαιτερότητα ἀντιστοιχεῖ καὶ ἓνα ἰδιαίτερο ὕψος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔλλογο, διανοητικόν, ἐνῶ τὸ ὕψος τῆς καθομιλουμένης γλώσσας – τὸ ἀτομικὸ ὕψος – εἶναι μικτό· ἔλλογο καὶ ἄλλο, διανοητικὸ καὶ συγκινησιακό.

ββ) Τὸ δικαίον ὕψος διακρίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἔντεχνο ἢ λογοτεχνικὸ ὕψος («ποιητικὴ γραμματικὴ»). Τὸ λογοτεχνικὸ ὕψος εἶναι συγκινησιακόν (Gefühlsstil), ἐνῶ τὸ δικαίον ὕψος εἶναι – ὅπως εἴπαμε – διανοητικόν (Verstandes-, Gedankenstil). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ νόμος – τὸ πρότυπο τοῦ δικαιοῦ λόγου – εἶναι συναισθηματικὰ ψυχρός· δὲν θαυμάζει, δὲν ἀπορεῖ, δὲν λυπᾶται, δὲν εἰρωνεύεται, δὲν ἐπιδοκιμάζει, δὲν προκαλεῖ, δὲν ἀμφιβάλλει. Καὶ γι' αὐτὸ στὸν νόμο δὲν ἔχουν θέση λέξεις ἢ ἐκφράσεις ποὺ δηλώνουν συναισθήματα, ὅπως τὰ ἐπιφωνήματα, τὰ σχήματα λόγου, ἀκόμη καὶ τὰ σημεῖα στίξεως ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελεία καὶ τὸ κόμ-

μα. Πῶς μέσα σὲ ἓναν τόσο ξηρὸ καὶ ἄδροσο λόγο μπορεῖ νὰ ἀνασάνει ὁ ποιητής; Ἄνθρωποι προικισμένοι μὲ ἰσχυρὴ καλλιτεχνικὴ φαντασία νοιώθουν φυσικὴ ἐχθρότητα πρὸς τὴν ἀφρημένη σκέψη καὶ τὸν ἀφρημένο λόγο· χαρακτηριστικὸ τῆς νομικῆς ἐκφράσεως εἶναι ἡ «ἀφαίρεση» ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο προσωπικὸ βίωμα πὺ δονεῖ τὴν ψυχὴ καὶ προκαλεῖ συγκίνηση (τὸ δίκαιο μιλά π.χ. μόνο γιὰ γάμο, ὅχι γιὰ ἀγάπη· μόνο γιὰ ἐνοχικὴ σχέση, ὅχι γιὰ φιλικὴ σχέση). Καὶ αἰσθάνονται ἀποστροφή πρὸς τὴν νομικὴ ἐπιστήμη καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ νομικοῦ. Ὁ Goethe, νομικὸς ὁ ἴδιος, ἐκκενώνει τὴν ἔχθρα του πρὸς τὴν νομικὴ στὸν «Φάουστ» μὲ τὰ λόγια τοῦ Μεφιστοφελῆ πρὸς τὸν μαθητὴ:

Μεφιστοφελῆς: Λοιπὸν δὲν μοῦ διαλέγεις μιὰ Σχολή;

Μαθητῆς: Στὴ Νομικὴ δὲν καλοαποφασίζω.

Μεφιστοφελῆς: Σ' αὐτὸ δὲ σοῦ ρίχνω ἄδικο πολὺ,
τὴν ἐπιστήμη αὐτὴ καλὰ γνωρίζω.

Ἀλλὰ καὶ ὡς δικηγόρος ὁ Goethe γιὰ τέσσερα χρόνια (κατὰ τὰ ὁποῖα μόνον 28 ὑποθέσεις μπόρεσε νὰ διεκπεραιώσῃ), ἔλεγε ὅτι «ἡ μυρωδιὰ τῆς δικογραφίας μὲ ἀποτροπιάζει», ἐνῶ ἀπευθυνόμενος σὲ φίλο του ποιητὴ καὶ νομικὸ ἔλεγε ὅτι ὑπηρετεῖ δύο θεοὺς, πὺ εἶναι ἐχθροὶ μεταξύ τους, ὅπως ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Μαρμαωνᾶς. Ὁ Heine ρίχνει καὶ αὐτὸς βέλη ἰοφόρα κατὰ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ χαρακτηρίζει τὸ Corpus Juris Civilis ὡς ἀποτρόπαιο σύγγραμμα, δυνάμενο νὰ ἐπονομασθεῖ «βίβλος τοῦ διαβόλου» καὶ στρέφεται μὲ ὀργὴ κατὰ τοῦ Savigny, τοῦ τροβαδούρου αὐτοῦ τῶν Πανδεκτῶν.

Ἀλλὰ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη κατηγορία ποιητῶν πὺ ἔχουν αὐξημένο μέσα τους τὸ ἔλλογο στοιχεῖο. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ Paul Valéry, πὺ συνιστοῦσε στοὺς ὁμοτέχνους του νὰ λύνουν κάθε πρῶι ἓνα μαθηματικὸ πρόβλημα, γιὰτὶ ἔτσι θὰ ὤξυναν τὴν σκέψη τους, θὰ πειθαρχοῦσαν τὸ ἡφαίστειο τοῦ συναισθηματισμοῦ καὶ θὰ καθιστοῦσαν τὴν γλῶσσα τους σαφεῇ, λιτὴ καὶ ἀκριβῇ. Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ μπόρεσαν νὰ συνδυάσουν ἄρμονικὰ τὴν διανοητικὴ καὶ τὴν ποιητικὴ τους κλίση καὶ αὐτὸ ἐπηρέασε τὰ μέγιστα καὶ τὴν αἰσθητικὴ ποιότητα τοῦ νομικοῦ τους λόγου. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν π.χ. καὶ οἱ Κωνσταντῖνος Τσάτσος καὶ Μιχαὴλ Στασινόπουλος.

6) 66) Τὸ δικαυικὸ ὕφος διακρίνεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν δικαυικὴ γλῶσσα καὶ τὴν δικαυικὴ τεχνική.

Ἡ διάκριση δικαυικοῦ ὕφους καὶ δικαυικῆς γλῶσσας ἀνάγεται στὴν γενικότερη διάκριση ὕφους καὶ γλῶσσας. «Εἶναι δυνατόν» – λέει ὁ Σεφέρης – νὰ φανταστοῦμε ἓναν ἄνθρωπο πὺ νὰ μὴν ἔχει στὴ διάθεσή του περισσότερες ἀπὸ

ἐκατὸ λέξεις δέκα διαφορετικῶν γλωσσῶν, καὶ πού νά ἔχει, παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν πενία, ὕφος στὴν ἔκφρασή του». Καὶ ἀντιστρόφως: «νὰ ξέρεи θαυμάσια μιὰ γλώσσα καὶ νὰ μὴν ἔχει διόλου ὕφος».

Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ δικαίου. Τὸ ὕφος βαίνει πέραν τῆς γλώσσας.

Ἀλλὰ τὸ δικαυκὸ ὕφος βαίνει καὶ πέραν τῆς δικαυκῆς τεχνικῆς. Δικαυκὴ τεχνικὴ εἶναι ἡ μέθοδος πού ἐπιδιώκει νὰ προσδώσει κατὰλληλὴ μορφή στὴν ὕλη τοῦ δικαίου, ἔτσι ὥστε τὸ δίκαιο νὰ γίνεи ἀποτελεσματικότερο κατὰ τὴν ἐφαρμογή. Ἡ δικαυκὴ τεχνικὴ ἀναφέρεται καὶ στὶς τρεῖς ἐκφάνσεις τῆς δικαυκῆς μορφῆς: τὸν νομοθετικόν, τὸν ἐπιστημονικόν καὶ τὸν δικανικόν λόγο. Ἡ νομοθετικὴ τεχνικὴ («νομοτεχνικὴ»), πέρα ἀπὸ τὰ καθαρὰ θέματα τῆς γλώσσας περιλαμβάνει καὶ τὸ ζήτημα τῆς συστηματικῆς κατατάξεως τῆς διατυπώσεως τοῦ πραγματικοῦ τῶν κανόνων δικαίου (σύστημα τοῦ ἀφηρημένου κανόνα, περιπτωσιολογικόν, ἢ μικτό, κανόνες αὐστηροῦ, ἢ κανόνες ἐπεικικοῦς δικαίου καὶ σὲ ποιά ἔκτασι), τὸ ζήτημα τῆς ἀποφυγῆς ἀντινομιῶν καὶ κενῶν, τοῦ «ἀνοιχτοῦ» ἢ «κλειστοῦ» συστήματος, τῆς πολυνομίας, τῆς προτάξεως προοιμίου στὴν ἀρχὴ κάθε νομοθετήματος γιὰ τὴν διακήρυξιν τοῦ νομοθετικοῦ σκοποῦ, κ.ἄ. Ἡ ἐπιστημονικὴ τεχνικὴ ἀναφέρεται στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ «ἐξωτερικοῦ» καὶ στὴν θεμελίωσιν τοῦ «ἐσωτερικοῦ συστήματος» τοῦ νόμου μὲ ὁποιαδήποτε μορφή δόκιμου ἐπιστημονικοῦ λόγου, ὅπως τὴν ἐρευνητικὴ διατριβή, τὸ ἄρθρο, τὸν ὑπομνηματισμό, τὴν γνωμοδότησιν, τὸ θεωρητικόν ἢ διδασκτικόν σύγγραμμα. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ ἔχει τὴν δική του τεχνική. Ἡ τεχνικὴ τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως ἀναφέρεται στὸν τρόπο ἐκφράσεως τῆς νομοθετικῆς βουλήσεως μὲ βάση τὸ σχῆμα τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ.

Τὸ δικαυκὸ ὕφος προϋποθέτει τὴν γνώσιν αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ ἴδιον τεχνική. Βρίσκεται ἐπέκεινα τῆς τεχνικῆς, ὅπως καὶ ἐπέκεινα τῆς γλώσσας. Γλώσσα καὶ τεχνικὴ κάνουν τὸν δικαυκόν λόγο ὑπαρκτό: τὸ ὕφος κάνει τὸν λόγο τέλειον.

2. Παρ' ὅλο ὅμως πού τὸ δικαυκὸ ὕφος δὲν εἶναι οὔτε γλώσσα οὔτε τεχνική, ἐντούτοις συνδέεται μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἄρρηκτα, μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ παρὰ μέσα στὰ ὅρια τῆς γλώσσας καὶ τῆς τεχνικῆς. Γιατὶ δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ὕφος ὑπὸ τὴν γενικὴ ἔννοιαν τῆς λέξεως, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει ἡ ρῆσιν τοῦ Buffon «τὸ ὕφος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος» («le style est l'homme même») ἀλλὰ γιὰ δικαυκὸ ὕφος. Τὸ ὕφος αὐτὸ ἀντλεῖ τὰ γνωρίσματά του ὅχι ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέρεν ἀτομικότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἀλλὰ ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ τὴν

λειτουργία τοῦ δικαιοῦ λόγου, διότι πρέπει νά εἶναι ὁμολογο μέ τὸ δικαϊκὸ περιεχόμενο. Καὶ ἐπειδὴ ἡ δικαϊκὴ γλῶσσα καὶ τεχνικὴ προσδιορίζονται ἱστορικά (ἀποτελοῦν συνάρτηση τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς), ἱστορικά προσδιορίζεται καὶ τὸ δικαϊκὸ ὕφος μέσω τῆς γλῶσσας καὶ τῆς τεχνικῆς. Στὴν σύγχρονη ἐποχὴ τῶν κωδικοποιήσεων καὶ ὑπὸ τὴν σημερινὴ ἐξέλιξη τῆς δικαϊκῆς γλῶσσας καὶ τεχνικῆς τὰ γνωρίσματα – θετικὰ πλέον – τοῦ δικαιοῦ ὕφους μποροῦν νά συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

Κύριο γνώρισμα τοῦ δικαιοῦ ὕφους εἶναι – ὅπως ἤδη ἐλέχθη – ὁ ἔλλογος, διανοητικός του χαρακτήρας. Ἐλλογο ἢ διανοητικό εἶναι τὸ ὕφος πού σκοπὸς του εἶναι ἡ μετάδοση ὅχι συγκινήσεων ἀλλὰ ἔλλογων νοημάτων. Γιὰ νά ἀποκτήσει τὸ ὕφος αὐτὸ πειθῶ, μὴ πειθῶ πού νά στηρίζεται στὴν λογικὴ ὀρθότητα τῶν διανοημάτων καὶ ὅχι στὸ αἶσθημα, πρέπει νά παραιτηθεῖ ἀπὸ τὰ ἐκφραστικά μέσα τοῦ συγκινησιακοῦ καὶ νά ἀναπτύξει τὰ ἀντίστοιχα τοῦ νοητικοῦ.

Ἀπὸ τὸ κύριο αὐτὸ γνώρισμα τοῦ ὕφους ἀπορρέουν καὶ οἱ ἰδιαίτερες ιδιότητες του, πού εἶναι κυρίως ἡ λογικὴ συνέπεια, ἡ σαφήνεια καὶ ἡ λιτότητα.

Ἀλλὰ οἱ ιδιότητες αὐτές, πού ἀποτελοῦν ἀπόρροια τοῦ διανοητικοῦ χαρακτήρα τοῦ ὕφους, δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τους – ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ βαθμὸς ἀναπτύξεώς τους εἶναι ὑψηλὸς – νά προκαλέσουν αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα προκαλεῖται κυρίως ἀπὸ τὴν φαντασία, μέ τὴν συνεργασία ἀπλῶς τοῦ λογικοῦ. Ἐτσι στίς παραπάνω ιδιότητες πρέπει νά προστεθεῖ ἕνα κατ' ἐξοχὴν ἐξω-λογικὸ στοιχεῖο, πού προέρχεται ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς φαντασίας, γιὰ νά μπορέσει ὁ δικανικὸς λόγος νά ἐξαρθεῖ πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς συνήθους πεζότητος καὶ νά ἀποκτήσει αἰσθητικὴ ποιότητα. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἁρμονία τοῦ ὕφους.

Στὸ στοιχεῖο τῆς ἁρμονίας πρέπει νά προστεθεῖ καὶ ἕνα ἄλλο, ἐξ ἴσου σημαντικό στοιχεῖο: ἡ ἐνότητα τοῦ ὕφους. Ὑπάρχει, ὅταν ὅλες οἱ ιδιότητες τοῦ ὕφους δένονται μεταξύ τους καὶ συνθέτουν μὴ ἐνιαία φυσιογνωμία, πού διατηρεῖται σταθερὴ παρὰ τίς ὅποιες ἐπὶ μέρους ἰδιαιτερότητες. Ἡ ἐνότητα τοῦ ὕφους συνδέει ἀναπόσπαστα τὸν συγγραφέα μέ τὸ ἔργο του μέ τὴν ἔννοια ὅτι κάνει τὸ ἔργο ἀναγνωρίσιμο μέσω τοῦ συγγραφέα καὶ τὸν συγγραφέα μέσω τοῦ ἔργου του. Τὸ ὕφος ἔχει φύλο, λέει – μέ τὴν ἔννοια αὐτὴ – ὁ Μαριβώ.

Β. Ὡστόσο τὰ θετικὰ αὐτὰ γνωρίσματα τοῦ δικαιοῦ ὕφους εἶναι γενικὰ καὶ ἐξειδικεύονται στὰ κατ' ἰδίαν εἶδη τοῦ δικαιοῦ λόγου· τὸν νομοθετικό, τὸν ἐπιστημονικὸ καὶ τὸν δικανικὸ. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ τοῦ λόγου συνδέεται καὶ μέ ἕναν διαφορετικὸ σκοπὸ· ὁ νομοθέτης θέτει τὸ δίκαιο, ὁ ἐπιστήμων τὸ ἐξη-

γεί και ὁ δικαστής τὸ ἀπονέμει. Ἐπομένως πρὸς τὸ καθένα ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ τοῦ λόγου ἀντιστοιχεῖ καὶ ἓνα ἰδιαίτερο ὕφος.

III. Ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου λόγου περνᾶμε τώρα στὴν αἰσθητικὴ τῆς δικαιοῦς πράξεως, δηλαδὴ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ὑπὸ εὐρεία ἔννοια· ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῶν συλλογικῶν ὀργάνων τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἕως τὴν συμπεριφορὰ τῶν κατ' ἰδίαν κοινωνικῶν τοῦ δικαίου σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δικαιοῦς δραστηριότητος καὶ τὴν ὅλη ὀργάνωσιν τῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς νομικῆς ζωῆς. Καὶ ἡ δικαιοῦς αὐτὴ πράξις ὑπὸ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις της ὑπόκειται σὲ αἰσθητικὴ ἀξιολόγησιν, ὑπὸ τοὺς ἴδιους – τηρουμένων τῶν ἀναλογικῶν – ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ὑπόκειται σὲ αἰσθητικὴ ἀξιολόγησιν καὶ ὁ δικαιοῦς λόγος, δηλαδὴ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ δικαιοῦς πράξις ἔχει ὕφος. Ὑφος εἶναι ἐδῶ ὁ ἰδιαίτερος τρόπος συμπεριφορᾶς ποὺ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸ κοινὸ πραξιακὸ πρότυπον καὶ δίνει ἐξατομικευμένη ἀπόχρωσιν στὴν πράξιν. Ὑφος μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει τόσο ἡ πράξις ποὺ εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν νόμον ὅσο καὶ ἡ παράνομη πράξις.

Μιὰ νόμιμη πράξις μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει ὕφος καὶ ὅτι ἄρα εἶναι «ὠραία», ὅταν ὑπερβαίνει τὸ κοινὸ μέτρο νομιμότητος καὶ ἀντλεῖ τὸ κῦρος της ἀπὸ μιᾶ τάξεως ὑπέρτερης τῆς δικαιοῦς. Ἡ τάξις αὐτὴ εἶναι ἐκείνη τῶν ἠθικῶν ἀξικῶν. Ἔτσι ὀνομάζουμε «ὠραίους» ὅχι ὅλους τοὺς δικαιοῦς κανόνες καὶ θεσμούς, ἀλλὰ μόνον ἐκείνους ποὺ οἰκοδομοῦνται σὲ ὑψηλὰς ἠθικὰς ἀξίες, ὅπως ὁ γάμος καὶ ἡ οἰκογένεια. Ὀνομάζουμε «ὠραία» ὅχι κάθε συναλλακτικὴ σχέση ἀλλὰ μόνον ἐκείνη ποὺ στηρίζεται στὴν ἀμοιβαίαν πίστιν καὶ ἐμπιστοσύνην καὶ ὅχι στὰ δεκανίκια τοῦ ψυχροῦ ὑπολογισμοῦ. Μιὰ δικαστικὴ ἀπόφασις εἶναι «ὠραία», ὅταν ὁ δικαστής ὑπερνίκησε τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὴν τυπικὴ ὀρθότητα καὶ προχώρησε στὴν ἔκδοσιν ἀποφάσεως σύμφωνης μὲ τὴν οὐσιαστικὴν δικαιοσύνην, ἢ μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἐπιείκειας. Ὁ Montesquieu, ποὺ γενικὰ σὲ διάφορα χωρία τοῦ «Πνεύματος τῶν νόμων» ὁμιλεῖ γιὰ ὠραίους νόμους, ὠραῖα συντάγματα, ὠραῖες νομικὲς συνήθειες, χαρακτηρίζει τὴν συνθήκην ποὺ ὑπέγραψε ὁ Γέλων, βασιλεὺς τῶν Συρακουσῶν, μὲ τοὺς Καρχηδονίους ὡς τὴν «πιὸ ὠραία συνθήκην εἰρήνης γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ἡ ἱστορία», γιατί ἐπέβαλε στοὺς Καρχηδονίους νὰ καταργήσουν τὴν συνθήκην νὰ θυσιάσουν τὰ παιδιὰ τους. Εἶναι λοιπὸν ἡ ὑψηλὴ ἠθικὴ συνειδήσις ποὺ διαμεσολαβεῖ γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ ἡ νομικὴ πράξις αἰσθητικὸν νόημα.

Ἀλλὰ ὕφος μπορεῖ νὰ ἔχει – ὅπως εἴπαμε – καὶ ἡ παράνομη πράξις, ὅταν ὑπερβαίνει τὸ κοινὸ μέτρο τῆς παρανομίας καὶ προσβάλλει – πέρα ἀπὸ τὸν νόμον – καὶ τὴν ἠθικὴν τάξιν. Τότε ἡ πράξις ὑπόκειται ὅχι μόνο σὲ νομικὴ ἀλλὰ καὶ σὲ

αίσθητική αξιολόγηση, και χαρακτηρίζεται ως «άσχημη». Γιατί η Αίσθητική έχει να κάνει όχι μόνο με την Όμορφια αλλά και με την Άσχήμια. Η Όμορφια είναι αισθητική αξία, η Άσχήμια αισθητική απαξία. Το όμορφο προκαλεί άρεσκεια, ενώ η άσχήμια απαρέσκεια, δυσφορία ή απέχθεια. Μεταξύ όμορφιας και άσχήμιας υπάρχει ο χώρος του αισθητικά αδιάφορου, και αυτός είναι ο χώρος των συνήθων νομικών πράξεων, νόμιμων ή παράνομων. Μία παράνομη πράξη είναι, λοιπόν, αισθητικώς ενδιαφέρουσα και μπορεί να χαρακτηριστεί «άσχημη» όταν – πέρα από το δικαίον – προσβάλλει κραυγαλέα και το ήθικό μας συναίσθημα. Τουτό ισχύει και στις περιπτώσεις που το έγκλημα έχει αναχθεί σε κύριο θέμα ενός λογοτεχνικού έργου («Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, «Ριχάρδος Γ΄» ή «Μάκβεθ» του Σαίξπηρ). Έδω λαμβάνουν χώρα δύο αισθητικές εκτιμήσεις, αντίθετες μεταξύ τους. Η μία συνδέεται με το έγκλημα αυτό καθ' έαυτο και δημιουργεί μία ισχυρή αισθητική απαρέσκεια, και η άλλη αναφέρεται στην καλλιτεχνική έκφραση και προκαλεί μία ζωντανή αισθητική ευφορία και λύτρωση, όπως κατ' έξοχον στην αρχαία ελληνική τραγωδία.

§4.1. Ως αισθητικές κατηγορίες νοούνται γενικά οι αισθητικές αξίες που ενυπάρχουν στο ίδιο το αισθητικό αντικείμενο συνθέτοντας την αισθητικότητα του αντικειμένου αυτού, και προκαλούν μία ιδιότυπη εμπειρία που συνίσταται στην βίωση ενός έντονου συναισθήματος. Με την έννοια αυτή αυτές ισχύουν και στο δίκαιο και αναφέρονται ειδικότερα στο περιεχόμενο του δικαίου, το οποίο βέβαια είναι διαχωριστό από την μορφή του. Από τον μεγάλο αριθμό αισθητικών κατηγοριών ξεχωρίζουμε τέσσερις ως τις ωραιότερες – θα λέγαμε – Καρυάτιδες που κοσμούν το Έρεχθείο του δικαίου: τις κατηγορίες του Ωραίου, του Τραγικού, του Κωμικού και του Ύψηλου.

II.A. Σημαντικότερη είναι η κατηγορία του Ωραίου. Αλλά το Ωραίο είναι δύσκολο να οριστεί και μπορούν να διακριθούν μόνο παραλλαγές του. Από αυτές σπουδαιότερες για το δίκαιο είναι τρεις, που αντιπροσωπεύουν και τους τρεις βασικούς τύπους της Όμορφιας: την «κλασική» όμορφια, την «ρομαντική» όμορφια και την σύνθεση των δύο.

Τόν όρισμό της «κλασικής» όμορφιας τον βρίσκουμε στον Άριστοτέλη: «του δέ καλού μέγιστα είδη τάξις και συμμετρία και τὸ ὠρισμένον» (Μετά τὰ φυσ. 1078 α 36-61). Δηλαδή γνωρίσματα της όμορφιας είναι η τάξη, η συμμετρία και τὸ ὠρισμένο μέγεθος, ἄρα ἡ πληρότητα, και – θα προσέθετε κανείς – ἡ στατικότητα. Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ἀντανακλῶν ὀντολογικά τὴν κοσμολογική ἀρχὴ τῆς τάξεως και ἁρμονίας και αισθητικά τὸ ἀπολλώνειο (στὴν ἔννοια τοῦ Νίτσε)

πνεῦμα, ὅπως ἐκδηλώνεται στήν πλαστική ἀπολλώνεια τέχνη. Στὸ δίκαιο ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς ὁμορφιάς ἀντανακλᾷ τὴν ὄντολογικὴ ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ ἐκδηλώνεται αἰσθητικὰ σὲ ἓνα κλειστὸ – «δωρικὰ» δομημένο – σύστημα δικαίου, ποὺ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πληρότητας καὶ τῆς στατικότητας. Βάση τοῦ συστήματος αὐτοῦ εἶναι οἱ κανόνες ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν κοινωνικὴ τάξη (κοινωνικὴ εἰρήνη ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀσφάλεια τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου), οἱ λεγόμενοι κανόνες τάξεως (Ordnungsvorschriften) μὲ πρότυπο τοὺς κανόνες αὐστηροῦ δικαίου (jus strictum).

Ἀντίθετη τῆς «κλασικῆς» εἶναι ἡ «ρομαντικὴ» ὁμορφιά, ποὺ γνώρισμά της εἶναι τὰ ἄλογα στοιχεῖα τῆς ψυχῆς: τὸ πάθος, ἡ ἄμετρη ἀγάπη, ἡ ἀνέφικτη πληρότητα καὶ ὁ δυναμισμός. Αὐτὴ ἀπηχεῖ ὄντολογικὰ τὴν κοσμολογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀπείρου (Ἀναξίμανδρος) καὶ αἰσθητικὰ τὸ διονυσιακὸ πνεῦμα, ὅπως ἐκδηλώνεται στὴν μουσικὴ. Στὸ δίκαιο ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς ὁμορφιάς ἀπηχεῖ τὴν ὄντολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἀταξίας μέσα στὸ σύστημα, τὴν ἐντροπία, καὶ ἐκδηλώνεται αἰσθητικὰ εἴτε στὴν οἰκοδόμηση ἑνὸς ἄλλου συστήματος ἀνοιχτοῦ, τελολογικῆς μορφῆς, εἴτε στὴν «ἀποδόμηση» (διάσπαση) τοῦ συστήματος καὶ τὴν παραγωγὴ τεχνικῶν, ὅπως τῆς τεχνικῆς τῶν τύπων ἢ τῆς τοπικῆς. Βάση τῆς θεωρήσεως αὐτῆς εἶναι οἱ κανόνες ποὺ ἐξασφαλίζουν ὅχι τὴν κοινωνικὴ τάξη, ἀλλὰ τὴν δικαιοσύνη στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι μὲ πρότυπο τοὺς κανόνες ἐπιεικοῦς δικαίου (jus aequum).

«Κλασικὴ» καὶ «ρομαντικὴ» ὁμορφιά συμφιλιώνονται σὲ ἓναν τρίτο τύπο ὁμορφιάς, μιὰ – ὅπως λέγεται – «κρυφὴ» ὁμορφιά: «ἁρμονία ἀφανῆς φανερῆς κρείττων» (Ἡράκλ., ἀπ. 54). Αὐτὴ ἀντανακλᾷ ὄντολογικὰ τὴν κοσμολογικὴ (πυθαγόρεια καὶ προσωκρατικὴ) ἀρχὴ τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέτων καὶ ἐκφράζεται αἰσθητικὰ στὴν σύζευξη ἀπολλώνειου καὶ διονυσιακοῦ πνεύματος, ὅπως ἐμφανίζεται στὴν ἀρχαία τραγωδία. Στὸ δίκαιο ἡ αἰσθητικὴ αὐτὴ ἀντίληψη βρίσκει τὴν ἐκφρασὴ τῆς στὴν δημιουργικὴ ἐναρμόνιση τῶν ἀντίθετων ροπῶν καὶ δυνάμεων: τῆς κοινωνικῆς τάξεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς δικαιοσύνης ἀφ' ἑτέρου· τοῦ ἀφηρημένου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ συγκεκριμένου ἀφ' ἑτέρου· τοῦ στατικοῦ ἀπὸ τὴν μία καὶ τοῦ δυναμικοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Αὐτὴ ἡ ἁρμονικὴ συνύπαρξι τῶν ἀντιθέτων δίνει στὸ δίκαιο τὴν αἰσθητικὴ μορφή ἑνὸς πολυέδρου διαμαντιοῦ, χαρίζοντάς του ἓνα πλοῦτο μορφῶν ἀπερίγραπτο.

Β. Ἀλλὰ ἤδη βρισκόμαστε πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Τραγικοῦ. Τὸ Τραγικὸ στὸ δίκαιο ἐκδηλώνεται μὲ τὴν μορφή τῶν ἀντινομιῶν τοῦ δικαίου. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀντινομίες οὔτε τοῦ θεωρητικοῦ οὔτε τοῦ πρακτικοῦ λόγου γενικῶς ἀλλὰ γιὰ

ἀντινομίες στὸν χῶρο ἀποκλειστικά τοῦ δικαίου, ὅπου ἀντιμέτωπες δυνάμεις εἶναι τὸ δίκαιο ἐναντίον τοῦ δικαίου. Διακρίνομε τίς ἀντινομίες αὐτὲς σὲ ἀντινομίες με-
ταξὺ τῶν ἀξιῶν καὶ σὲ ἀντινομίες μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἀντινομίες – ἐφ’ ὅσον εἶναι γνήσιες – ἔχουν τραγικὸ χαρακτήρα. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθοῦμε μόνο στὶς ἀντινομίες τῶν ἀξιῶν τοῦ δικαίου.

Διακρίνομε τρεῖς βασικοὺς τύπους τέτοιων ἀντινομιῶν. Στὸν πρῶτο τύπο, δύο ἴσης ἱεραρχικῆς τάξεως ἀξίες πρέπει νὰ πραγματωθοῦν ταυτόχρονα, ἀλλὰ ἡ πραγμάτωση τῆς μιᾶς ἀποκλείει τὴν πραγμάτωση τῆς ἄλλης, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ μία νὰ προταχθεῖ καὶ ἡ ἄλλη νὰ ματαιωθεῖ ἢ νὰ ὑποχωρήσει ἢ νὰ συμβιβασθεῖ. Κορυφαῖο παράδειγμα ἡ σύγκρουση μεταξὺ κοινωνικῆς τάξεως καὶ δικαιοσύνης, στὴν ὁποία προηγουμένως ἀναφερθήκαμε. Καὶ εἶναι μὲν γεγονὸς ὅτι ἡ σύγκρουση τῶν δύο αὐτῶν ἀξιῶν ὁδηγεῖ ἐδῶ – λόγῳ τῆς θετικότητος τοῦ δικαίου – σὲ συμφιλίωση. Ἀλλὰ ἡ συμφιλίωση αὕτη καθ’ ἑαυτὴ δὲν αἶρει τὸν τραγικὸ χαρακτήρα τῆς συγκρούσεως· δὲν εἶναι ἡ ἔκβαση ἀλλὰ ἡ σύσταση τῶν συγκρουόμενων δυνάμεων ποὺ δίνει στὴν σύγκρουση τὸν τραγικὸ της χαρακτήρα. Καὶ στὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου βρίσκει κανεὶς σχεδὸν πάντοτε μία μορφή συμφιλίωσης καὶ λύσεως τῆς τραγικῆς συγκρούσεως, χωρὶς τοῦτο νὰ ἀποκλείει τὸν τραγικὸ της χαρακτήρα.

Στὸν δεύτερο τύπο ἀντινομιῶν φορέας τῶν συγκρουόμενων ἀξιῶν εἶναι ἡ πολιτεία. Σὲ ποιὲς ἀξίες πρέπει αὕτη νὰ δώσει τὸ προβάδισμα; Στὶς ἀτομικὲς ἢ στὶς ὑπερατομικές; Πῶς πρέπει νὰ λυθεῖ ἡ σύγκρουση μεταξὺ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἰδίας τῆς πολιτείας; Ἄν διευρυνθεῖ ἡ σφαῖρα δράσεως τοῦ ἐνὸς ἀτόμου, θὰ περιορισθεῖ ἡ σφαῖρα δράσεως τοῦ ἄλλου. Ἄν ἐπεκταθεῖ τὸ πλαίσιο δραστηριότητος τοῦ ἀτόμου, θὰ περιορισθεῖ ὁ κοινωνικὸς χῶρος, δηλαδὴ θὰ μειωθοῦν οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ ἀτόμου ἐναντι τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας.

Σημαντικότερος εἶναι ὁ τρίτος τύπος ἀντινομιῶν, ποὺ συνιστᾷ καὶ τὴν κορυφαία ἐκδήλωση τοῦ τραγικοῦ. Πρόκειται γι’ αὐτὸ ποὺ στὴν τραγικὴ γλῶσσα καλεῖται «τραγικὴ ἐνοχή». Αὕτη ἐμφανίζεται μὲ δύο μορφές: ὡς «τραγικὴ κατάσταση» καὶ ὡς «τραγικὸ δῆλημμα».

Ἡ «τραγικὴ κατάσταση» ὀφείλεται στὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια ποὺ ὑπολανθάνει σὲ πολλὰ ἐπίπεδα καὶ καραδοκεῖ. Μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ π.χ. ἀπὸ τὰ «ὀπτικά λάθη» τοῦ νομοθέτη, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ λάθη ποὺ ὀφείλονται στὸ ὅτι αὐτὸς δὲν μπόρεσε νὰ δεῖ πλήρως καὶ σωστὰ ὁρισμένες βιοτικὲς σχέσεις ποὺ ἀποτέλεσαν τὴν βάση ρυθμίσεων, καὶ δημιουργήσαν βαρεῖες καταστάσεις μεταξὺ τῶν κοινωνιῶν. Ἡ καὶ ἀπὸ «ὀπτικά λάθη» τοῦ δικαστῆ κατὰ τὴν διάγνωση τοῦ νόμου ἢ τῶν

γεγονότων, και νὰ μεταβάλλει τὸν δικαστὴ (τραγικὴ εἰρωνεία!) ἀπὸ δίκαιο κριτὴ σὲ δῆμιο!

Στὸ «τραγικὸ δίλημμα» τὸ νομικὸ δέον εἶναι ἀντιφατικόν, γιὰτὶ ἡ συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλει τὸ ἓνα καθήκον δὲν πρέπει νὰ ἐπιδειχθεῖ, γιὰτὶ θὰ προσβάλλει τὸ ἄλλο. Ἡ ἴδια πράξις συνιστᾷ τόσο ὑπακοή ὅσο καὶ ἀνυπακοή στὶς προσταγές τοῦ δικαίου. Κλασικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς σωσίβιας βάρκας πού μέσα στὸ ναυάγιο, ὑπερφορτωμένη ἀπὸ ναυαγούς, θέτει τοὺς ναυτικούς πρὸ τοῦ διλήμματος ἢ νὰ ἀφήσουν νὰ βυθιστεῖ ἡ βάρκα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πνιγοῦν ὅλοι οἱ ἐπιβάτες καὶ βέβαια καὶ οἱ ἴδιοι, ἢ νὰ ρίξουν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἐπιβάτες στὴν θάλασσα. Συγκρουόμενα καθήκοντα εἶναι ἐδῶ ἡ ἀπαγόρευση ἀνθρωποκτονίας ἀπὸ τὴν μία καὶ ἡ παροχὴ βοήθειας ζωῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ τὰ δύο καθήκοντα ἀπαιτοῦν ἀνυποχώρητη ἐκπλήρωση, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι *in concreto* ἀδύνατη. Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποχρεῶναι στὰ ἀδύνατα; Τὸ δίκαιο μοιάζει ἐδῶ νὰ βρίσκεται στὰ ὀρθολογικὰ ὅρια τῆς ρυθμιστικῆς τοῦ ἐκείνου.

Γ. Ἀντίθετη πρὸς τὸ τραγικὸ εἶναι ἡ κατηγορία τοῦ Κωμικοῦ. Τὸ Κωμικὸ μὲ τὴν μορφή τοῦ χιοῦμορ ὑπῆρχε ὡς αἰσθητικὸ φαινόμενο μόνο στὰ ἀρχαῖα δίκαια καὶ ἦταν συνυφασμένο μὲ τὴν ποίηση. Μὲ τὴν ἔκλειψη ὅμως τῆς ποιήσεως ἐξέλιπε καὶ τὸ χιοῦμορ. Καὶ πλέον σήμερα μόνο γιὰ ἐπιβιώσεις αὐτοῦ μποροῦμε νὰ ὀμιλοῦμε καὶ μάλιστα ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς μορφῆς ἀλλὰ μόνο στὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου. Ἐπιστημαίνουμε τίς ἐξῆς περιπτώσεις:

Ἡ πρώτη περίπτωση εἶναι γενικὴ καὶ ἀναφέρεται στὸ δίκαιο τῶν παροικιῶν. Ἐδῶ νομικοὶ κανόνες ἐκφράζονται μὲ τὴν μορφή εὐτράπελης ἀλληγορίας, δικτικῆς εἰρωνείας ἢ ἀπλῆς ἀστειότητος, μὲ φράσεις δημώδεις, σύντομες καὶ εὐνημόνευτες, παρμένες ἀπὸ τὴν φύση ἢ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, πού ἀποδίδουν τὴν ζωντανὴν περὶ δικαίου συνείδηση τοῦ λαοῦ.

Οἱ ἄλλες περιπτώσεις ἐμφανίζονται στὴν νομοθεσία, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου. Εἰδικότερα:

α) Στὴν νομοθεσίᾳ τοῦ ΑΚ ὑπάρχουν κάποιες ρυθμίσεις πού βρίσκονται σὲ δυσαρμονία μὲ τὴν σημερινὴ αἰσθητικὴ ἀντίληψη καὶ προκαλοῦν κωμικὴ ἐντύπωση, ὅπως αὐτὲς πού ἀναφέρονται στὸ σμῆνος μελισσῶν (ΑΚ 1078-1080) καὶ στὴν εὔρεση ἀπολωλότων (ΑΚ 1081-1092). Ἡ κωμικὴ ἐντύπωση εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς τρόπου τινὰ «ἀπολεσθεΐσης ἁρμονίας», πού δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν μετάπτωση τῆς σοβαρῆς ἐντυπώσεως πού δημιουργεῖ ἡ πολυτελής ρύθμιση στὸ ἀντίθετό της. Ἡ ἐντύπωση αὕτη κατὰ τὴν ἐποχὴ συντάξεως τοῦ ΑΚ (1940) προφανῶς δὲν ὑπῆρχε καὶ εἶναι ζήτημα ἀλλαγῆς τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ

τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων. Τί αἰσθητικὴ ἐντύπωση θὰ προκαλοῦνταν σήμερα, ἂν ξαφνικὰ στὸ σύγχρονο δίκαιο μεταφέρονταν ρυθμίσεις, ὅπως ἐκείνη τῆς *Lex Salica*, ποὺ ἀπαριθμοῦσε εἴκοσι διαφορετικούς τρόπους κλοπῆς χοίρων· ἢ ἡ ρύθμιση κάποιου ἄλλου δικαίου, ποὺ ἐπὶ σωματικῶν βλαβῶν διαβάθμιζε τὸ ὕψος τῆς ἀποζημιώσεως ἀνάλογα μὲ τὸ ποιοῦ μέλος τοῦ σώματος ἔχει προσβληθεῖ, ἢ κάποια ἄλλη διάταξη ποὺ ἐπὶ ζημιῶν ἀπὸ κλοπὴς μέσα στὴν κατοικία μετροῦσε τὴν ἀποζημίωση ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν τὸ κλαπὲν πρᾶγμα βρισκόταν στὸν προθάλαμο ἢ τὴν τραπεζαρία; Ἡ ἀποζημίωση ἦταν ἰδιαίτερα ὑψηλὴ, ἂν τὸ ἀντικείμενο ἦταν κοντὰ στὸ τζάκι, καὶ σημαντικὰ κατώτερη, ἂν ἡ κλοπὴ εἶχε διαπραχθεῖ ἔξω στὰ χωράφια.

6) Στὴν ἐπιστήμη ἐκδηλώσεις τοῦ Κωμικοῦ μὲ τὴν μορφή τοῦ ἀστεϊσμοῦ ἔχουμε στὴν περίπτωση τοῦ ἀστεϊσμοῦ ὡς λόγου ἀκυρότητας δικαιοπραξίας, ἰδίως ὅμως κατὰ τὸν σχηματισμὸ νομικῶν ψευδώνυμων συλλογισμῶν (παραλογισμῶν), ὅταν ὁδηγοῦν σὲ κωμικὸ συμπέρασμα. Παράδειγμα συλλογισμοῦ προερχόμενου ἀπὸ τὴν λεκτικὴ διατύπωση:

Τὸ διαμάντι εἶναι πολύτιμος λίθος

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι διαμάντι

Ἄρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι πολύτιμος λίθος.

Παράδειγμα συλλογισμοῦ προερχόμενου ἀπὸ τὴν σημασία τῶν πραγμάτων:

Εἴ τι οὐκ ἀπέβαλες, τοῦτο ἔχεις

Κέρατα δὲ οὐκ ἀπέβαλες

Ἄρα κέρατα ἔχεις.

γ) Στὴν δικαστικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου κωμικὴ ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἐκδίκαση ὑποθέσεων μὲ εὐτελὲς ἀντικείμενο. Κλασικὸ παράδειγμα ἡ πολυθρύλητη δίκη «περὶ ὄνου σκιᾶς», τὴν ὁποία τόσο ὠραῖα ἐξιστόρησε ὁ γερμανὸς ποιητὴς *Wieland* σὲ βιβλίο του, ποὺ μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους Κωνσταντῖνος Κούμας.

Ὑπάρχει ἡ ἄποψη ποὺ ἀμφισβητεῖ ὅχι ἀπλῶς τὸν κωμικὸ χαρακτήρα μιᾶς δίκης μὲ εὐτελὲς ἀντικείμενο, ἀλλὰ αὐτόχρομα τὸν αἰσθητικὸ χαρακτήρα τῆς δίκης. Ἡ ἄποψη αὕτη εἶναι τοῦ γερμανοῦ φιλοσόφου *Herbart*, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ αἰσθητικὴ οὐσία τοῦ δικαίου συνίσταται στὴν «ἀπαρέσκεια πρὸς κάθε ἔριδα» (*Missfallen am Streit*) καὶ πρὸς κάθε διαμάχη· ἡ αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου δυσφορεῖ σὲ κάθε ἀγωνιστικὴ διένεξη καὶ ἀποστρέφεται τὸν ἀγῶνα. Ἐναντίον τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀντετάχθη μὲ ὁρμύτητα ὁ *R. v. Jhering*: Ὁ σκοπὸς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ εἰρήνη, ἀλλὰ τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι ὁ ἀγῶ-

νας· μόνον αγωνιζόμενος θά βρεῖς τὸ δίκαιό σου. Ἡ αἰσθητικὴ οὐσία τοῦ δικαίου δὲν βρίσκεται στὴν ἀπαρέσκεια ἀλλὰ στὴν ἀρέσκεια γιὰ τὸν ἀγώνα. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὸ δίκαιο δὲν εἶναι μόνον ἠθικός ἀλλὰ καὶ ὡραῖος, ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ ἀντικείμενο εἶναι οἰκονομικὰ ἀσήμαντο, ἀφοῦ ὁ ἀγώνας ἔχει ὡς στόχο τὴν καταπολέμηση τοῦ ἀδίκου καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου.

Ποιὰ θὰ ἦταν, ἄραγε, κατόπιν αὐτοῦ ἡ γνώμη τοῦ *Jhering* γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῆς δίκης «περὶ ὄνου σκιᾶς»; Τὸ οἰκονομικὸ ἀντικείμενο τῆς δίκης αὐτῆς ἦταν ἀσήμαντο: τρεῖς ὀβολοὶ (μισὴ δραχμὴ), πού ἀξίωνε ὁ ἀγωγιάντης Ἄνθραξ ἀπὸ τὸν ἱατρὸ Στρουθίωνα ὡς ἰδιαιτέρο μίσθωμα γιὰ τὴν παρασχεθεῖσα ἀπὸ τὸν γαῖδαρό του εὐεργετικὴ σκιά. Ἡ γνώμη τοῦ *Jhering* γιὰ τὸν αἰσθητικὸ χαρακτήρα παρόμοιων δικῶν μπορεῖ νὰ διευκρινισθεῖ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι τὰ δικαστήρια πρέπει, κατ' ἀρχήν, νὰ ἐπιλαμβάνονται τῆς ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν, ἐφ' ὅσον τὸ ἀντικείμενο τῆς δίκης ἔχει ἀξία τουλάχιστον μιᾶς δραχμῆς, 6 ὀβολῶν. Ὅταν ὅμως πρόκειται γιὰ ἀδίκημα σοβαρό, ἀξίζει νὰ διεξαχθεῖ δικαστικὸς ἀγώνας ἀκόμη καὶ γιὰ τρεῖς «δεκάρες», «τρία ἡμιωβέλια», δηλ. γιὰ $1\frac{1}{2}$ ὀβολό. Ὡς σοβαρὰ ἀδικήματα θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὅχι μόνον ἐκεῖνα πού κρίνονται μὲ βάση τὸ μέγεθος τῆς βλάβης πού προκαλοῦν, ἀλλὰ καὶ τὴν ποιότητα τῆς πράξεως καὶ τὴν διάθεση τοῦ δράστη, ὅπως ἡ κλοπὴ ἱερῶν χρημάτων ἔστω ἀσήμαντη. Ἔτσι μέσῳ τοῦ Ἀριστοτέλους ὁδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα: Ἄν ἡ φύση τῆς ἐπιδίκης ἀδίκης πράξεως δὲν εἶναι σοβαρή, δίκες μὲ εὐτελὲς ἀντικείμενο – ὅπως ἡ δίκη «περὶ ὄνου σκιᾶς» – διατηροῦν τὸν χαρακτήρα τοῦ κωμικοῦ.

2. Ὅλες οἱ παραπάνω ἐκδηλώσεις τοῦ κωμικοῦ δὲν αποτελοῦν ὅμως παρὰ – ὅπως εἴπαμε – ἐπιβιώσεις ἑνὸς πλούσιου σὲ ποίηση παρελθόντος. Τὸ κωμικὸ χάνεται ἀπὸ τὸ δίκαιο μαζί μὲ τὴν ποίηση. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ *Κωμικὸ* χάνεται ἀπὸ τὸ δίκαιο, ἐμφανίζεται τὸ δίκαιο στὸ *Κωμικό*, γιὰ νὰ γίνεῖ τώρα τὸ ἴδιο θέμα τῶν διαφορῶν ἐκφάνσεων τοῦ κωμικοῦ: ἀπὸ τὸ ἀθῶο χιούμορ ἕως τὴν εἰρωνεία, ἀπὸ τὴν σάτιρα καὶ τὸν σαρκασμὸ ἕως τὴν πιὸ αἰχμηρὴ παραλλαγὴ τοῦ κωμικοῦ· τὴν παρωδία.

Χαρακτηριστικὴ περίπτωση παρωδίας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, πού διατηρήθηκε στὴν νομικὴ φιλολογία ἐπὶ σχεδὸν δύο αἰῶνες εἶναι ἡ «*Dissertatio iuridica de eo quod iustum est circa ... pulices ...*», πού ἀποδίδεται στὸν *Goethe*, ἀλλὰ ἡ ἀληθινὴ της πατρότητα εἶναι ἀδιευκρίνιστη. Τὸ λατινικὸ πρωτότυπο κυκλοφόρησε σὲ γερμανικὴ μετάφραση τὸ 1866 μὲ τὸν ἐξῆς ἀναλυτικὸ τίτλο στὸ ἐξώφυλλο κατὰ τὸ ἀλλόκοτο (*barock*) ὕφος τῆς ἐποχῆς: «*Νομικὴ*

πραγματεία περὶ τῶν νομικῶν σχέσεων ... τῶν ψύλλων, μὲ ἀνάλυση σπάνιων θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ζητημάτων, συμπληρωμένη μὲ ποικίλες δικαστικὲς αποφάσεις διαφόρων δικαστηρίων καὶ μὲ προσθήκη τῶν ἀμφιβολιῶν καὶ τῶν αἰτολογιῶν, θεμελιωμένη μὲ ἐντυπωσιακὲς γνωματεύσεις τῶν διασημότερων νομικῶν Σχολῶν καὶ θεωρουμένη ὑπὸ τὸ φῶς θεμελιωδῶν νομικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν».

Ἡ παρωδία ἄλλοτε μεταβάλλεται σὲ σαρκασμὸ, ἄλλοτε σὲ σάτιρα καὶ ἄλλοτε, στὸ πεδίο τῆς εἰκαστικῆς τέχνης, σὲ γελοιογραφία. Γνωστὸς εἶναι ὁ σαρκαστικὸς λόγος τοῦ *Anatole France*: «Ὁ νόμος στὴν μεγαλειώδη του ἰσότητα ἀπαγορεύει στοὺς πλουσίους ὅπως στοὺς φτωχοὺς νὰ κοιμῶνται κάτω ἀπὸ τὶς γέφυρες, νὰ ζητιανεύουν στοὺς δρόμους καὶ νὰ κλέβουν ψωμί». Ἡ σάτιρα ἔδωσε πλούσιους καρποὺς καὶ στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία στὰ ἔργα π.χ. τοῦ Δημήτρη Ψαθᾶ. Καὶ ἡ γελοιογραφία δοξάσθηκε στὰ ἔργα τοῦ *Daniel Daumier* μὲ θέματα ὅπως ἡ δωροδοκία τῶν δικαστῶν, ἡ ἀπληστία τῶν δικηγόρων, ἡ ἐφευρετικὴ παπουργία καὶ μισητὴ ἀντιλαϊκότητα ἀμφοτέρων. Ἕνας καλὸς νομικὸς – λέει ὁ *Radbruch* – θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι καλὸς νομικὸς, ἂν σὲ κάθε στιγμή δὲν συνειδητοποιοῦσε πόσο βαθεῖα προβληματικὸ εἶναι τὸ ἐπάγγελμά του. Ὁ αἰσθαντικὸς νομικὸς σὲ καμιά στιγμή δὲν αἰσθάνεται ὅτι εἶναι ἄνευ ἐτέρου ἓνα χρήσιμο μέλος τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ὁ τσαγκάρης τοῦ Σωκράτη γινώριζε – λέει ὁ *Radbruch* – γιὰ ποιοὺ λόγους ἦρθε στὸν κόσμον· νὰ φτιάχνει γιὰ τὸν Σωκράτη καὶ τοὺς ἄλλους ὑποδήματα. Ὁ Σωκράτης γινώριζε μόνο, ὅτι δὲν γινώριζε. Σ' ἐμᾶς τοὺς νομικοὺς ἔχει ἐπιβληθεῖ τὸ πιὸ δύσκολο: νὰ πιστεύουμε στὸ ἐπάγγελμα τῆς ζωῆς μας καὶ ταυτόχρονα, στὸ βαθύτερο στρώμα τῆς υπάρξεώς μας, νὰ ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτό.

Δ. Νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅμως καὶ γιὰ τὴν ἐπιστήμη μας καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀξία τοῦ δικαίου; Ἄν ἦταν ἡ αἰσθητικὴ τοῦ δικαίου νὰ δώσει μιὰ ἀπάντηση, αὐτὴ θὰ ὑπενθύμιζε ὅτι πέρα ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς κατηγορίες τοῦ Ὁραίου, τοῦ Τραγικοῦ καὶ τοῦ Κωμικοῦ ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη· ἡ κατηγορία τοῦ Ὑψηλοῦ.

Ὑψηλὸ στὸ δίκαιο δὲν εἶναι οὔτε τὸ «μαθηματικὰ» οὔτε τὸ «δυναμικὰ» Ὑψηλό, ὅπως τὸ ἐννοοῦσε ὁ *Kant*, ἀλλὰ ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου. Αὐτὴ δὲν ἐπιβάλλει τὸ Ὑψηλὸ στὸ δίκαιο χάρις στὸ ὑπερφυσικὸ της μέγεθος, ἀλλὰ τὸ ὑποβάλλει χάρις στὸ μεταφυσικὸ της βάθος. Ἰδέα τοῦ δικαίου εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια (1129 b 28-29): «κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη, καὶ οὐθ' ἔσπερος οὔτε ἑὼς οὕτω θαυμαστός»... (... εἶναι ἡ ἀρίστη τῶν ἀρετῶν, ἔτσι πού οὔτε τὸ πρῶνόν οὔτε τὸ ἔσπερινόν ἀστέρι ἔχει τὴν λάμψη της). Ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἡ αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ Ὑψηλοῦ,

εἶναι λοιπὸν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ Ὠραίου. Εἶναι ὅμως – πέρα ἀπὸ αὐτὸ – ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ Τραγικοῦ. Ὁ Ὀρέστης, μετὰ τὴν φοβερὴ καταδίωξη τῶν Ἑρινύων, τελικὰ ἀπαλλάσσεται, ἔστω μὲ ἰσοψηφία, γιατί δὲν καταλογίσθηκε σὲ αὐτὸν ἡ πράξις, ἀφοῦ (ἐνεργώντας κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀπόλλωνα) δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἀποφύγει. Οἱ δὲ Ἑρινύες, οἱ ἀμείλικτες τιμωροὶ τῶν παρανομούντων, δὲν ἐγκαταλείπουν τὴν Ἀθήνα, ὅπως ὁ Ἀπόλλων, ἀλλὰ ἐγκαθίστανται ὡς Εὐμενίδες στὰ ἱερὰ ἄδυστα τῆς γῆς δίπλα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη κάτω ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Ἀρείου Πάγου γιὰ νὰ προστατεύουν ὡς διαρκῶς γρηγοροῦσα συνείδηση μαζί μὲ τὴν Ἀθηνᾶ τὸ κλεινὸν ἄστυ. Ἡ Ἀθηνᾶ, στὴν ἐπίσημη διακήρυξη καὶ παραίνεση πρὸς τοὺς πολίτες τῆς Ἀθήνας, προβάλλει ὡς φορέα τῆς δικαιοσύνης – δηλαδὴ ὡς φορέα τοῦ Ὑψηλοῦ στοῦ δίκαιο – τὸν θεσμὸ τῆς βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου, ποὺ συνέρχεται πάνω στὸν λόφο, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐδρεύουν ἀκριβῶς ἄγρυπνες οἱ Ἑρινύες-Εὐμενίδες. Καὶ ἐγκαθιστώντας τὸ βουλευτήριό αὐτό, ἡ θεὰ, ἀπευθυνόμενη στὸν λαό, λέει (Εὐμεν. 681 εε.):

Τιμώντας τὸν θεσμὸ μὲ σεβασμὸ καὶ φόβο
θὰ ἔχεις τῆς σωτηρίας φρούριο στὴ χώρα καὶ στὴν πόλη,
τέτοιο ποὺ δὲν ἀπόκτησε κανεὶς λαός.

.....
.....
Ἀδέκαστο στήνω τὸ Βουλευτήριό τοῦτο,
ἀγέλαστο καὶ σεβαστό, φρουρὸ ποὺ ξαγρυπνᾷ
στῆς κοιμισμένης πόλης τὸ προσκέφαλο.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ δικαιοσύνη δίνει λύση καὶ στοῦ πρόβλημα τοῦ τραγικοῦ καὶ ἀναγορεύεται ἔτσι σὲ κορυφαία αἰσθητικὴ κατηγορία στοῦ δίκαιο. Μὲ τὴν λάμψη τῆς φωτίζει τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὴν συνάντηση τοῦ δικαιοῦ μὲ τὸ αἰσθητικὸ φαινόμενο, καὶ ἀπὸ τὴν σκοπιά τοῦ Ὑψηλοῦ φέρνει κοντὰ δύο φαινόμενα, ποὺ θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι εἶναι ἀπλησίαστα μεταξύ τους.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2004

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Σχολιασμός δύο χωρίων (991a 19-24 καὶ 991b 2-5) τοῦ Ἀριστοτελείου συγγράμματος *Μετὰ τὰ φυσικά*, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κ. Ἰ. Δεσποτοπούλου*.

Τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο *Μετὰ τὰ φυσικά* σύγγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλους ἐνέχει ἔκθεση ζωντανοῦ φιλοσοφικοῦ διαλογισμοῦ καὶ θησαυρὸ νοημάτων γνήσιας φιλοσοφίας. Ἐξ ἄλλου, ὅμως, τὸ ὕφος τοῦ σπουδαιότατου αὐτοῦ ἔργου τοῦ μεγαλοφυοῦς μαθητοῦ καὶ αὐθεντικοῦ διαδόχου τοῦ Πλάτωνος σπάνια ἐπαληθεύει τὸν ἀπὸ τὸν Κικέρωνα χαρακτηρισμὸ τοῦ ὕφους τῶν ἀριστοτέλειων συγγραφῶν ὡς «χρυσοῦ ποταμοῦ εὐφράδειας» (*flumen aureum eloquentiae*). Καὶ προπάντων ὑπάρχουν κάποια χωρία τοῦ περισπούδαστου αὐτοῦ συγγράμματος, ὅπου καὶ ἡ νοηματικὴ συγκρότηση ἐγείρει ἀμφιβολία σοβαρὴ, ἂν προέρχεται ἀπὸ τὴν «διανοίαν» τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ ἔστω ἂν θὰ εἶχε τὴν ἔγκρισή του πρὸς δημοσίευση χωρὶς αὐστηρὴ ἐπεξεργασία.

Τὸ προοίμιο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἔκφραση ἀκέραιου σεβασμοῦ πρὸς τὸν πολὺ ἀνθρώπινο φιλόσοφο Ἀριστοτέλη, ἔναν ἐκ τῶν μεγάλων πνευματικῶν ταγῶν τῆς ἀνθρωπότητος¹. Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, ὡς ἔνδειξη τῆς προσωπικῆς μου ὀφειλῆς

* C. DESPOTOPOULOS, *Commentaire des passages 991a 19-24 et 991b 2-5 de la Metaphysique d'Aristote*.

1. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, (1978, ἐκδόσεις Παπαζήση), σελ. 185-200.

πρὸς αὐτόν, νὰ ἐπισημάνω κάποιες φράσεις τοῦ κειμένου τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*, ιδιαίτερης σημασίας, ἀπὸ τίς πολλές, ὅσες μὲ εἶχαν θέλξει, πρὶν ἤδη πολλές δεκαετίες: «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει» (980a 22), «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν» (982b 12-13), «τὴν δ' ἀκριβολογίαν τὴν μαθηματικὴν οὐκ ἐν ἅπασιν ἀπαιτητέον, ἀλλ' ἐν τοῖς μὴ ἔχουσιν ὕλην» (995a 15-16), «ἔστι γὰρ ἀπαιδευσία τὸ μὴ γινώσκειν τίνων δεῖ ζητεῖν ἀποδείξιν καὶ τίνων οὐ δεῖ» (1006a 8-9).

Στὸ κείμενο τοῦ συγγράμματος *Μετὰ τὰ φυσικά* ὑπάρχουν διάσπαρτες ἐπικρίσεις τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, κατὰ διάφορες συναρτήσεις πρὸς τὰ συμφραζόμενα. Θὰ σχολιάσω μία τῶν ἐπικρίσεων αὐτῶν, περιεχόμενη στὸ χωρίο 991a 19-24 κυρίως, καὶ στὸ χωρίο 991b 2-5 κατὰ προέκταση.

Ἴδου τὸ χωρίο 991a 19-24: «ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἐκ τῶν εἰδῶν ἐστὶ τᾶλλα κατ' οὐθένα τρόπον τῶν εἰωθότων λέγεσθαι. τὸ δὲ λέγειν παραδείγματα αὐτὰ εἶναι καὶ μετέχειν αὐτῶν τᾶλλα κενολογεῖν ἐστὶ καὶ μεταφορὰς λέγειν ποιητικάς. τί γάρ ἐστι τὸ ἐργαζόμενον πρὸς τὰς ἰδέας ἀποβλέπον;». Δηλαδή, κατὰ μετάφραση ἐπὶ λέξει (καὶ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι «εἶδος» καὶ «ἰδέα» στὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι λέξεις ταυτόσημες): οὔτε ὅμως ἀπὸ τίς Ἰδέες ὑπάρχουν τὰ ἄλλα, μὲ κανένα τρόπο στὴ συνηθισμένη ἐκφραστικὴ. Τὸ νὰ λέγομε δέ, ὅτι αὐτὲς εἶναι παραδείγματα καὶ ὅτι μετέχουν τὰ ἄλλα σ' αὐτές, ἀποτελεῖ κενολογία καὶ χρῆση ποιητικῶν μεταφορῶν· γιατί ποιοῦ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐργάζεται ἀτενίζοντας ὡς πρότυπα τίς Ἰδέες;

Μὲ τὴν φράση τοῦ χωρίου «μετέχειν αὐτῶν τᾶλλα» ὑποδηλώνεται ἡ κατὰ Πλάτωνα «μέθεξις» τῶν πραγμάτων καὶ τῶν πράξεων στὶς Ἰδέες, παραλλαγή, ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Μετὰ τὰ φυσικά*, 987b 11-14), τῆς πυθαγόρειας «μιμήσεως».

Στὴν κρίσιμη φράση τοῦ χωρίου «τί γάρ ἐστι τὸ ἐργαζόμενον πρὸς τὰς ἰδέας ἀποβλέπον;» ἡ λέξη «ἀποβλέπον» ὑποσημαίνει ἐπιδίωξη «μιμήσεως» τῶν ἰδεῶν. Καὶ εἶναι ἡ ρητορικὴ αὐτὴ ἐρώτηση, μὲ ἀναμενόμενη ἀρνητικὴ ἀπάντηση, καίριο ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Ἐπιδιώκεται μὲ αὐτὴν νὰ καταδειχθεῖ τὸ σφάλμα τῆς παραδοχῆς τῶν ἰδεῶν ὡς «παραδειγμάτων», δηλαδή ὡς αἰδιων προτύπων, γιὰ τὴ δημιουργία χωροχρονικῶν ὄντων, ὥστε καθ' ὁμοίωσιν σὲ κάποιο βαθμὸ πρὸς αὐτές, καὶ μὲ οἰονεὶ ἀντλησὶ ὁδηγῶν ἀπὸ αὐτὲς ἢ σὲ νεωτερικὴ ἐκφραστικὴ μὲ κάπως ἔμπνευση ἀπὸ αὐτές. Καὶ ὡς ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα προβάλλεται ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι «ἐργαζόμε-

νον πρὸς τὰς Ἰδέας ἀποβλέπον», δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ ἐνεργὸ ὑποκείμενο γιὰ ἐνατένιση τῆς Ἰδέας γόνιμη στὴν παραγωγικὴ δράση του.

Προέκταση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ ἐνέχει τὸ χωρίο 991b 2-5 «...λέγεται ὡς καὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίγνεσθαι αἷτια τὰ εἶδη ἐστίν. καίτοι τῶν εἰδῶν ὄντων ὅμως οὐ γίγνεται τὰ μετέχοντα ἂν μὴ ἢ τὸ κινῆσον», δηλαδὴ κατὰ μετάφραση ἐπὶ λέξει: ...λέγεται ὅτι αἷτια καὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίγνεσθαι εἶναι οἱ Ἰδέες· ἂν καί, (ἀκόμη καὶ) ἂν ὑπάρχουν οἱ Ἰδέες, ὅμως τὰ μετέχοντα (σ' αὐτές) δὲν γίνονται, ἂν δὲν ὑπάρχει τὸ κινήτηριο ὑποκείμενο.

Τὸ ἐπιχείρημα, λοιπόν, ἐναντίον τῆς θεωρίας τῶν Ἰδεῶν, μὲ τὴ ρητορικὴ ἐρώτηση «τί γάρ ἐστι τὸ ἐργαζόμενον πρὸς τὰς ιδέας ἀποβλέπον;», στερεῖται ἀπὸ κάθε κύρος, καθὼς διαθέτομε ἀπάντηση ὅχι ἀρνητικὴ στὴ ρητορικὴ αὐτὴ ἐρώτηση: «τὸ ἐργαζόμενον πρὸς τὰς ιδέας ἀποβλέπον» εἶναι ὅ,τι πιὸ ἐξαισίο ὑπάρχει στὸν κόσμο, δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος, καθὼς ἔχει νοῦ προπάντων.

Μὲ τὸ θαυμαστό αὐτὸ χάρισμα ὁ ἄνθρωπος ὑπερβαίνει² τὴν ἰδιοὑπαρξία του σὲ χρόνο καὶ χῶρο, καὶ ἄρα τὴν ἐντὸς ἀπλῶς τοῦ κόσμου ὑπαρξή του, μάλιστα ὡς παραγώγου δυνάμεων καὶ στοιχείων τοῦ κόσμου, καὶ οἷονεὶ συλλαμβάνει τὰ ἐκτὸς χρόνου καὶ χώρου ἰδεατὰ ὄντα, καὶ μὲ τὴ σύλληψη αὐτὴ ἀποκτάει ἀντίστοιχα νοήματα, καὶ μὲ χρῆση τῶν νοημάτων αὐτῶν, κατὰ μίμηση κάπως αὐτῶν, προβαίνει σὲ πράξεις εὐστοχες, χωροχρονικές, ἢ καὶ δημιουργεῖ ἄξια πράγματα, χωροχρονικά ἐπίσης.

Ἡ εὐστοχία τῶν πράξεων αὐτῶν καὶ ἡ ἀξία τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ὀρθὴ μίμηση (σὲ μυθικὴ ἔκφραση καὶ ἀνάμνηση) τῶν ἰδεατῶν ὄντων, προτύπων τους, καὶ ἄρα κριτηρίων τους ἐπίσης. Ἡ μὴ ὀρθὴ μίμηση τῶν ἰδεατῶν ὄντων ἐπάγεται σφάλμα τῶν πράξεων καὶ ἀπαξία τῶν ἐκγόνων τους πραγμάτων.

Ἄρα, ὅχι μόνο ὑπάρχει «τὸ ἐργαζόμενον πρὸς τὰς ιδέας ἀποβλέπον», ἀλλὰ καὶ δὲν νοεῖται ἡ εὐστοχία του δίχως τὴν παραδοχὴ ὅτι ἐργάζεται «πρὸς τὰς ιδέας ἀποβλέπον». Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἔκφραση «ἀποβλέπον» εἶναι κατὰ μεταφοράν. Τὰ διαμέσου αὐτῆς, ὅμως, ἐκφραζόμενα ἐνέχουν ριζικὴ λογικὴ ἐξήγηση, μάλι-

2. Κ. Δεσποτοπούλου, *Περὶ προσώπων καὶ θεσμῶν*, (2000, ἐκδόσεις Παπαζήση), σελ. 94.

στα και αδιάσειστη λογικά, τῶν προϋποθέσεων τῆς ὀρθῆς λειτουργίας τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἔκφραση «ἀποβλέπον», στήν προκειμένη κατά μεταφοράν χρήση της, δὲν σημαίνει ὄραση ὡς αἴσθησις ὄντων χωροχρονικῶν, ὑπαρκτῶν δηλαδή σὲ κάποιες στιγμές τοῦ χρόνου καὶ σὲ κάποια σημεία τοῦ χώρου, ἀλλὰ υποδηλώνει μᾶλλον προσοχή τοῦ νοῦ πρὸς ἰδεατὰ πρότυπα, κατευθυντήρια τοῦ νοεῖν, ὅχι σὲ χρόνο εἴτε χωρὶς ὑπαρκτά, ἔγκυρα ὅμως ἀπόλυτα.

Σὲ ὅψιμο ἔργο τοῦ Πλάτωνος, τὴν Ἐπιστολὴ Ζ', ἐκφράζεται σαφέστατα καὶ πολὺ εὐληπτα, μὲ ἀναφορά στὸ γεωμετρικὸ σχῆμα κύκλος, πῶς ἐννοεῖ ὁ φιλόσοφος τὰ ἰδεατὰ ὄντα. Διακρίνονται: ἡ λέξις κύκλος, τὸ γραφόμενον στὸν πίνακα σχῆμα κύκλου, ὁ ἀπὸ λέξεις ἀπαρτιζόμενος ὁρισμὸς τοῦ κύκλου· καὶ ὑπεθυμίζεται ὅτι καὶ τὰ τρία ἐπιδίδωκουν νὰ ἐκφράσουν τὴν ἔννοια κύκλος, εὐρισκόμενη στὴ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου. Τονίζεται, ὅμως, ὅτι καὶ ἡ ἔννοια κύκλος δὲν εἶναι τὸ ἔσχατο ἢ τὸ πρῶτο, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἀπλῶς νοητικὴ σύλληψις τοῦ κύκλου, ὅπως καθ' ἑαυτὸν ὑπάρχει³, πρὶν καὶ χωρὶς οἰαδήποτε σύλληψις τοῦ ἀπὸ τῆς διάνοια τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διάνοια λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἔννοια τοῦ κύκλου, πρέπει νὰ ἐνατενίσῃ τὸν κύκλο, αὐτὸν καθ' ἑαυτόν. Ἄν δὲν ὑπάρξῃ νοητικὴ σύλληψις τοῦ κύκλου στὴν καθ' ἑαυτὸν σύστασή του, αὐτὸς μὲν στὴν καθ' ἑαυτὸν σύστασή του δὲν πάσχει τίποτε, ἡ διάνοια, ὅμως, τοῦ ἀνθρώπου μένει στὴν ἄγνοια ἢ καὶ ὀλισθαίνει στὸ σφάλμα. Ἰδοὺ λοιπὸν «τὸ ἐργαζόμενον πρὸς τὰς ἰδέας ἀποβλέπον» στὴν περίπτωσι τοῦ κύκλου. Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος - γεωμέτρης ἀπέκτησε τὴν ἔννοια τοῦ κύκλου μὲ νοητικὴ ἐνατένισις τοῦ κύκλου καθ' ἑαυτόν.

Ὅποιος λοιπὸν ἔγραψε τὴν ἐπίμαχη ρητορικὴ ἐρώτησι γιὰ ν' ἀντικρούσῃ τὴ θεωρίαν τῶν ἰδεῶν, ὅχι μόνον ἀστόχησε ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ἀσέβησε πρὸς τὸν ἄνθρωπο, μεγαλουργὸν μὲ τὴν υπερβατικὴν του πρὸς τὴν Ἰδέαν ἱκανότητα, ἥρωα τῆς Ἱστορίας καὶ πλάστην πολιτισμοῦ, ἀπόλυτο βᾶθρο, σὰν ἀρχιμήδειο σημεῖο⁴, τῆς αὐτογνωσίας του καὶ τῆς θεωρίας τοῦ κόσμου, ὀρθωμέ-

3. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτική*, (1990, ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη), σελ. 20-21, *Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, (1997, ἐκδόσεις Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), σελ. 24-26.

4. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ Θεωρία τοῦ Πολιτισμοῦ*, (2001, ἐκδόσεις Παπαζήση), σελ. 62.

νον με την ἐλευθερία του σὲ οἰονεὶ ἀντί-κοσμο, καθὼς ἀδιάκοπα μετατρέπει δυνάμεις καὶ μεταβάλλει στοιχεῖα τοῦ κόσμου, ἂν καὶ ἀδιάφευκτα δεμένος στὴν κατὰστασὴ ἀπειρὸ-ἐλάχιστου μορίου τοῦ κόσμου.

Δὲν ἀγνοοῦμε τὸν λόγο τοῦ Σοφοκλέους «πολλὰ τὰ δεινὰ κ' οὐδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει», ἥ καὶ τὸν λόγο τοῦ Αἰσχύλου ὅτι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ σφετερισμένο ἀπὸ αὐτὸν κτῆμα πρὶν μόνο τῶν θεῶν. Ἐνωρὶς ἐνστερνισθήκαμε, αὐτοδύναμα, ὅ,τι ἐννοοῦσαν Παρμενίδης, Αὔγουστῖνος, Καρτέσιος γιὰ τὴν ἀκατάλυτὴ αὐτοθεσία τοῦ νοεῖν ὡς κύριας λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου, συστατικῆς τῆς αὐθεντικῆς μεγαλοσύνης του⁵. Δὲν παραγνωρίζομε, ὅμως, καὶ τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, μόνῃ χορηγὸ ἀπολύτου προσανατολισμοῦ τοῦ νοεῖν καὶ ἀπολύτου κριτηρίου τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν προβάσεων τοῦ νοῦ καὶ στὴν καθαρὴ γνώση καὶ στὴν πράξιν καὶ στὴ δημιουργία.

Τὸ κατὰ προέκτασιν τοῦ προηγούμενου πρόσθετο ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν ὅτι, «καὶ ἂν ὑπάρχουν οἱ Ἰδέες, ὅμως, τὰ “μετέχοντα” (σ' αὐτές) δὲν “γίνονται”, ἂν δὲν ὑπάρχει τὸ κινήτηρι ὑποκείμενο», στερεῖται καὶ αὐτὸ κάθε κύρους· καθὼς τὸ κινήτηρι ὑποκείμενο («τὸ κινήσον») ὑπάρχει καὶ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο «τὸ ἐργαζόμενον πρὸς τὰς ἰδέας ἀποβλέπον», δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος, γιὰ ὅσα μὲ πρωτοβουλία του «γίνονται», ὅμως καθόσον ἔχει ὄχι «νοῦν» μόνο, ἀλλὰ καὶ «ὄρεξιν», σύμφωνα μὲ τὴν ἀριστοτέλεια ὁρολογία. Ὑπενθυμίζω τὸν ἐναλλακτικὰ δυαδικὸν ἀριστοτέλειον ὀρισμὸ τῆς «προαιρέσεως», «διὸ ἢ ὀρεκτικὸς νοῦς ἢ προαίρεσις⁶ ἢ ὄρεξις διανοητικὴ» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1139b 4-5), καὶ ὅτι «ὄρεξις» σημαίνει ὁρμή, τάση πρὸς δράσιν. Παραθέτω ἐπίσης ἄλλες ρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως «διάνοια δ' αὐτὴ οὐθὲν κινεῖ, ἀλλ' ἢ ἐνεκά του καὶ πρακτικὴ» (1139a 35-36), «πράξεως μὲν οὖν ἀρχὴ προαίρεσις· ὅθεν ἢ κίνησις» (1139a 31), «ἔοικε δὲ, καθάπερ εἴρηται, ἄνθρωπος εἶναι ἀρχὴ τῶν πράξεων» (1112b 31-32), «ἢ τοιαύτῃ ἀρχὴ ἄνθρωπος» (1139b 5). Ἰδοὺ, λοιπόν, κατὰ ἐκφράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ἀπὸ ἔργου τοῦ αὐθεντικού, διαβεβαιώσεις ὅτι ὑπάρχει «τὸ κινήσον», ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν τὰ «μετέ-

5. Ὁπ. ἀν., σελ. 63.

6. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφίας Ἐγκώμιον*, (1999, ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα), σελ. 75-76.

χοντα», δηλαδή τὰ κατὰ μίμηση τῶν Ἰδεῶν «γινόμενα» πράγματα, ὅσα ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ· καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, καθὸ προικισμένος καὶ μὲ «νοῦν», ὥστε νὰ ἔχει τὴν ἰκανότητα γιὰ οἰονεὶ ἐνατένιση τῶν Ἰδεῶν, καὶ μὲ «ὄρεξιν», ὥστε νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ «ὅθεν ἡ κίνησις», ὡς ὑποκείμενο τῆς προαιρέσεως, τῆς πολὺ ἀνθρώπινης αὐτῆς «διανοητικῆς ὀρέξεως», καὶ ἀντίστοιχα ὡς «ἀρχὴ τῶν πράξεων».

Ἡ κριτικὴ μου, ὅπως τὴν ἀκούσατε, δύο χωρίων ἐνδοξου ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους, αὐτοπεριορισμένη, ἐξ ἄλλου, ὥστε νὰ μὴ θίγει τὴ θεολογικὴ τυχὸν ἄποψη τοῦ προκειμένου σπουδαίου ζητήματος, ἔχει στὴ συνείδησή μου τὴ δικαίωσή της ὡς ἀντι-κριτικὴ προπάντων, πρὸς ὑπεράσπιση τῆς θεωρίας τῶν Ἰδεῶν, τῆς ἐπικρινόμενης στὰ κρινόμενα χωρία. Καὶ πιστεύω, ἡ κριτικὴ μου αὐτὴ δὲν ὑπῆρξε ἀνάρμοστη πρὸς τὸν προορισμὸ τῆς γεραρῆς αὐτῆς αἵθουσας.

Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε, ὅτι μακρινὴ ἔστω διάδοχος ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι ὄχι τοῦ Λυκείου, ὅπου καὶ δημιουργήθηκε τελικὰ τὸ κείμενο τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλο *Μετὰ τὰ φυσικὰ* συγγράμματος, ἀλλὰ ἡ ἀπὸ 387 π.Χ. ἕως 529 μ.Χ. Ἀκαδημία, καὶ ὅτι ἄρα ἐπώνυμος ἦρως τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι ὄχι ὁ ἐπὶ δύο δεκαετίες ἔστω ἐταῖρος τῆς ἀρχαίας Ἀκαδημίας κράτιστος φιλόσοφος καὶ πανεπιστήμων Ἀριστοτέλης ὁ Νικομάχου, ἀλλὰ ὁ δημιουργὸς τῆς πρώτης ἐκείνης ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημίας, «ἀγαθὸς τε καὶ εὐδαίμων ἅμα», κορυφαῖος λειτουργὸς τῆς φιλοσοφίας Ἀριστοκλῆς ὁ Ἀρίστωνος, καθιερωμένος στὴν Ἱστορίαν μὲ τὸ προσωνύμιο Πλάτων.

*

* *

Ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτὴ Ἀνακοίνωσή μου, προγραμματισμένη ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο 2003, παρακαλῶ ἤδη νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀφιερωμένη στὸν πρόσφατα ἐκλιπόντα Ἐένο Ἐταῖρο τῆς Ἀκαδημίας Norberto Bobbio.

Ὑπῆρξε ὁ αἰόδιμος Ἀκαδημαϊκὸς τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ βίου του οἰονεὶ *praeceptor Italiae* καὶ τιμήθηκε ἀπὸ τὴν πατρίδα του μὲ ὑψηλὰς τιμές, καὶ ὅσο ζοῦσε καὶ δροῦσε πολιτικὰ μὲ τὴ διδασχὴ του πρὸς τὸν λαὸ τῆς χώρας του, καὶ ὅταν ἀναγγέλθηκε ὅτι ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει ὡς ζωντανὸς ὀργανισμὸς. Τὸ πνευματικὸ του μέγεθος καὶ τὸ ἠθικὸ του ἀνάστημα παρακίνησε ὑψηλόφρονες συμπατριῶτες του νὰ τὸν προτείνουν γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Ἱταλικῆς

Δημοκρατίας. Ἐκλογικὰ ἐπικράτησε ἄλλος ὑποψήφιος, ἀλλὰ ὁ ἄξιος αὐτὸς ἄλλος ὑποψήφιος, μόλις ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα Προέδρου, ἔσπευσε νὰ ὀνομάσει τὸν Norberto Bobbio ἰσόβιο Γερουσιαστή.

Ὡς Καθηγητὴς πανεπιστημιακὸς ὁ Norberto Bobbio ἐνωρὶς εἶχε διαλάβει, ἀλλὰ παρέμεινε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς πρωτεύουσας τοῦ Πεδεμοντίου καὶ δὲν καταδέχθηκε νὰ ἐπιζητήσει μετὰταξή του, γιὰ εὐρύτερη προβολή, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης, ἥθικα συνεπὴς καὶ στὴν καθηγητικὴ σχέση του μὲ τὸν πανεπιστημιακὸ τρόπο του, καθὼς καὶ στὴ φιλοσοφικὰ θεμελιωμένη πολιτικὴ του ἰδεολογία. Χωρὶς, λοιπόν, νὰ ἐγκαταλείψει τὸν πανεπιστημιακὸ τρόπο του, προβλήθηκε σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἰταλία καὶ πέραν τῶν συνόρων της μὲ τὴν ἀξία τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του, πολιτικῆς φιλοσοφίας προπάντων, πιστὸς ἐξ ἄλλου, μέχρι τέλους, στὴ λειτουργικὴ σύνθεση πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν δὲν εἶχε ἀστοχήσει, ὅταν πρὸ ἐτῶν ἀποφάσισε κατὰ πρότασή μου νὰ περιλάβει στὸν κατάλογο τῶν Ξένων Ἑταίρων της καὶ τὸν Norberto Bobbio.

RÉSUMÉ

Commentaire des passages 991a 19-24 et 991b 2-5 de la *Metaphysique* d'Aristote

Dans les passages 991a 19-24 et 991b 2-5 de la *Métaphysique* d'Aristote est exprimée une critique à outrance de la doctrine platonicienne des Idées. Or, nous démontrons ici que cette critique est foncièrement erronée.

Contre l'argument qu'il n'y a pas de sujet actif qui travaillerait de manière féconde en regardant les Idées (991a), nous évoquons qu'il y a un tel sujet: c'est l'homme, cet être merveilleux qui, tout en vivant dans le monde, réussit à transcender son existence subjective spatio-temporelle vers ce qui est valide en soi et à concevoir de quelque manière son image et acquérir ainsi des notions, aptes à conduire au comportement correcte et à la création de

choses dont la rectitude consiste en une certaine imitation de ce qui est valide en soi, c'est-à-dire des Idées, celle-ci résultant de l'action créatrice de l'homme, inspiré des Idées.

Contre l'argument que même si les Idées existent, il est impossible que les choses "participant" à elles soient faites, car il n'y a pas le sujet-moteur (991b 2-5), nous évoquons que le sujet-moteur requis c'est aussi l'homme. En effet, d'après Aristote lui-même, l'homme agit comme un sujet-moteur en tant que possesseur et usager de la pensée pratique, celle-ci ayant la capacité de mettre en mouvement (*Ethique à Nicomaque*, 1139a 35-36), ou en tant que sujet de la "proairesis" (1139b 5), "d'où le mouvement" (1139a 31).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2004

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ
ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΑ ΙΔΙΟΜΟΡΦΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ
ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΤΑΣΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

Ἡ μοίρα εἶχε σκύψει στὸ λίκνο τοῦ Μιχαήλ Στασινόπουλου καὶ τοῦ χαμογέλασε. Ἕνα καλὸ ἄστρο συνοδεύει τὴ ζωὴ του ἀπ' τὴ μέρα ποὺ πῆρε τὸ δίπλωμα τοῦ Γυμνασίου ὡς τὸ θάνατό του. Ἡ σταδιοδρομία του θὰ μποροῦσε νὰ ἱστορηθεῖ σὲ ἡθοπλαστικὸ δοκίμιο γιὰ νὰ παραδειγματίζει ἓνα νέο πῶς νὰ μετατρέπει τὶς ἀντιξοότητες σὲ ἐπιτυχίες στὴ ζωὴ του. Εἶχε ξεκινήσει γι' αὐτὴ τὴν ἐπιτυχία μὲ μοναδικὸ ἐφόδιο μιὰ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ γυμνασιάρχου του ὅτι ἦταν ἄριστος μαθητὴς καὶ ἠθικὸς νέος. Ἡ ἐπιστολὴ ἔμοιαζε μὲ τὴ μπότῖλια τῆς σαμπάνιας, ποὺ σπάει ὁ ἀνάδοχος τοῦ καραβιοῦ στὴν πλώρη του γιὰ νὰ ᾖ καλοτάξιδο. Τὸ καράβι ἦταν τὸ πνεῦμα τοῦ Μιχαήλ Στασινόπουλου, ποὺ τὸ τροφοδοτοῦσε ἡ ἀδιάκοπη ἐπιμέλειά του ἀγρυπνώντας πάνω στὸ πηδάλιό του γιὰ ν' ἀποφεύγει τὶς ξέρες. Ἔτσι, τελικὰ, τὸ ταξίδι του εἶχε εὐτυχισμένη ἑναρξή: Διορίστηκε λογιστὴς στὸν Ἑθνικὸ κῆπο, γιὰ νὰ καταλήξει Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας ὅπου μὲ τὴν ἰδρυσὴ του ἐπὶ πρωθυπουργίας Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ διαγωνισμό ποὺ ἀκολούθησε, εἶχε ἔρθει πρῶτος. Τὴν Προεδρία αὐτὴ τὴ συνοδεύσαν περιπέτειες. Συνεπὴς μὲ τὶς ἀρχές ἐνὸς ὑψηλοῦ ἥθους δικαστῆ, ἀρνήθηκε νὰ ἐπικυρώσει παράνομες πράξεις τῶν συνταγματαρχῶν τῆς Δικτατορίας, ποὺ τελικὰ τὸν ἀπέλυσαν. Ἡ ἀπόλυσή του ὑπῆρξε τιμητικὸς τίτλος, γιὰ νὰ ἐκλεγῇ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας ἀπ' τὴ Βουλὴ παμψηφεί Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας.

Ὡς «Esprit curieux» χαρακτηρίζουν οἱ Γάλλοι τὰ ιδιόμορφα ἐκεῖνα πνεύματα, πού δὲν προσφέρονται εὐκόλα σὲ κατατάξεις, γιατί ἀποτελοῦν περιπτώσεις στὸ χῶρο τοῦ πνεύματος. Μιὰ τέτοια περίπτωση εἶναι ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος στὰ Γράμματά μας. Φύση κατεξοχὴν λυρική, κατόρθωσε, ὥστόσο, νὰ ρέουν ἀπ' τὸν ἴδιο κρουνοὶ τὸ συναίσθημα μὲ τὴ σκέψη του, ἔτσι ὥστε νὰ ὁλοκληρώνεται ἡ ἔκφραση τῆς διμορφῆς προσωπικότητάς του - τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ δικαστῆ. Τί κατόρθωμα! Γιατί ὅλοι ξέρομε, πὼς ἡ Μοῦσα εἶναι ἀνυποχώρητη στὴν ἀξίωσή της νὰ γίνεται ἡ μοναδικὴ ἔγνοια τοῦ ποιητῆ. Γι' αὐτό, μεγάλοι λογοτέχνες καὶ καλλιτέχνες θυσίασαν τίς σπουδὲς τους γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴν εὐνοιά της.

Ἀνέφερα πρὶν πάνω γιὰ «ξέρες» στὸ πνευματικὸ ταξίδι του. Μιὰ τέτοια «ξέρα» στὴ Λογοτεχνία μας, πού τὴν ἀπόφυγε ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος χάρις στὴν ψυχικὴ ὑγεία του, ἦταν τὸ νοσηρὸ κλίμα τῆς γενεᾶς του - τῆς γενεᾶς τοῦ Εἵκοσι. Τὴν εἶχαν χαρακτηρίσει «Καταραμένη» γιὰ τὴν ἡττοπαθὴ κοσμοαντίληψή της, ἀπ' ὅπου πῆγαζε ἡ νοσηρὴ ἔμπνευσή της, ἀπόρροια τῆς βασανισμένης ζωῆς της. Σίγουρα, ἡ Μοῦσα του πρέπει νὰ ἦταν φορτισμένη μὲ μεγάλη ἔνταση λυρική - ἃς φαίνεται χαμηλοῦ τόνου - γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ δώσει τὸ ἀντιπροσωπευτικότερο μέρος ἀπὸ τὸ ἔργο του συνοδοιπορώντας μὲ τοὺς ἐκπρόσωπους τῆς γενεᾶς τοῦ Τριάντα, πού ἐκφράστηκαν αἰσιόδοξα.

Ἀγνότητα ψυχική, κάτι σὰν ἀθωότητα παιδική, πού ἀντικρύζει μὲ ἔκσταση τοὺς ἰδιαισθητοὺς τοῦ ἑωθινοῦ τῆς ζωῆς ἀποπνέει ἡ ποίηση τοῦ Μιχαὴλ Στασινόπουλου. Θαρρεῖς πὼς στὸν πυρήνα της διατηρεῖται ἀκόμη ὁ σπόρος ἀπ' τὴ μακάρια ἡλικία, ὅπου δημοσιεύει ποιήματα στὴ «Σελίδα Συνεργασίας» τῆς Διαπλάσεως τῶν Παίδων. Εἶναι μιὰ ποίηση, πού συχνὰ καταφεύγει στὴν ἀσυλία τῆς ἐφηβικῆς ἀφελείας, γιὰ νὰ ἐκφράσει μὲ ἀσφάλεια τὸ τραγικὸ μὲ τὸ ἱλαρὸ - τὸ δάκρυ μὲ τὸ γέλιο. Συλλέγω ἓνα ἀπ' τὰ ἀμύπολλα δείγματα αὐτῆς τῆς χερουβικῆς εὐφροσύνης:

Φεγγαράκι πονεμένο,
ἄμαθο, ξεγελασμένο,
τρέχει πίσω ἀπ' τὸ τραῖνο!

Μὲ τί φόβο, μὲ τί βιάση,
τρέχει, τρέχει νὰ προφτάσει
καὶ τὸ τραῖνο νὰ περάσει.

Τρέχει, τρέχει καὶ τὸ τραῖνο,
βιαστικὸ καὶ θυμωμένο
γιατί εἶν' ἀργοπορημένο.

Φεγγαράκι πλανεμένο
 ἄμαθο ξεγελασμένο
 παραβγαίνει μὲ τὸ τραῖνο!

Θὰ ἦταν, ὥστόσο, ἀφύσικο, ἀφοῦ τὸ συναίσθημα καὶ ἡ σκέψη του ρέουν ἀπ' τὸν ἴδιο κρουνό, νὰ μὴν ἀλληλοεπηρεάζονται στὴν ἔκφρασή τους. Ἔτσι, ἡ πνευματικότητα εἶναι ἓνα ἄλλο στοιχεῖο τῆς ποίησης τοῦ Μιχαήλ Στασινόπουλου. Τὸ ποίημα «Ὁνειρο στὸν Εὐφράτη ποταμό», ἀπ' τὴ συλλογὴ *Ποιήματα - Δυὸ ἐποχές*, εἶναι ἐνδεικτικὸ αὐτοῦ τοῦ εὐτυχισμένου συγκερασμοῦ μὲ τὶς ἀλληγορικὲς προεκτάσεις. Στὴν ποιητικὴ πορεία του ὁ Μιχαήλ Στασινόπουλος ἄλλαξε μορφές, χωρὶς ὅμως ἡ νεότροπη ἐκφραστικὴ του νὰ παραβλέπει τὴ δεκτικότητα τοῦ ἀναγνώστη του, ξέροντας πολὺ καλὰ πὼς ἡ λυτρωτικὴ ἐνέργεια ὁλοκληρώνεται στὸ δημιουργὸ μόνον ἀπ' τὴν εὐθύγραμμη ἐπικοινωνία μαζί του. Σ' αὐτὸ τὸ ἀριστοτεχνικὸ ὠδεκάστιχο, δημοσιευμένο στὸ περιοδικὸ *Εὐθύνη*, εἰκονίζεται ἡ δραματικὴ ὑπεροχὴ τῆς ἐνόρασης στὴν ἀποκάλυψη τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς μέσα ἀπ' τοὺς δαίδαλους τῆς λογικῆς, ποὺ ἀποπροσανατολίζει:

Θέλησα νὰ μάθω
 πῶς εἶναι τοῦ σκοταδιοῦ τὸ χάδι
 - ἔσβυσα τὸ φῶς μου
 κι ἔγινε τριγύρω μου σκοτάδι.
 Καὶ τότε, χιλιόχρωμα
 φῶτα λάμπανε σ' ὅλα τὰ μέρη,
 καὶ χρυσὸ τὸ πανάρχαιο
 φανερώθηκε ἀστέρι.
 Κι ὅταν ἐφωτίστηκα
 ἀπὸ τοῦ σκοταδιοῦ τὰ τόσα φῶτα,
 ἄνοιξα τὸ φῶς μου
 - κι ἔγινε σκοτάδι σὰν καὶ πρῶτα

Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἀπ' τὰ δοκίμιά του εἶναι διαποτισμένα μὲ τὴ λυρική του θέρμη, ἔτσι ὥστε συχνὰ τὰ κείμενά τους νὰ γίνονται ἐλκυστικὰ χάρη στῇ φραστικῇ ἁρμονίᾳ τους, τῇ σαφήνειᾳ καὶ τὴν παραστατικότητά τους, ὅπου ὅχι σπάνια τὸ χιοῦμορ ἐναλλάσσεται μ' ἓνα ἠθικὸ ἐπιμύθιο, ὅπως στὸ *Πινάκιον φακῆς* καὶ ὁ νόμος τῶν λύκων, καθὼς καὶ στὴν πρόσφατη *Ἀνθρώπινη πορεία*.

Σίγουρα, αυτός ο τρυφερός έναγκαλισμός του με τον άνθρωπο αποτελεί το πνευματικό υπέδαφος, απ' όπου άντλει τους χυμούς του το έργο του Μιχαήλ Στασινόπουλου - είτε εκφράζει τον παλμό της ψυχής του ως ποιητή είτε το βάθος του στοχασμού του ως επιστήμονα.

Ο ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΚΑΣΤΗΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΧΑΓΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. EMMANOÛHA ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Τον Αύγουστο του 1976 ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής παράγγειλε στον πρόεδρο Μιχαήλ Στασινόπουλο να αναλάβει το αξίωμα του ad hoc δικαστή στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης στην υπόθεση της ύφαλοκρηπίδας του Αιγαίου.

Ο ρόλος του ad hoc δικαστή σε αυτό το Δικαστήριο έχει επανειλημμένως αξιολογηθεί από δύο σκοπιές. Οί πιο πολλοί εμμένουν στο ότι επιτρέπει στο διάδικο κράτος, από το οποίο δεν έχει εκλεγεί δικαστής μεταξύ των 15 μελών του Δικαστηρίου, να μετέχει ενεργώς σε όλες τις φάσεις της εξετάσεως μιας υπόθεσης. Λέγεται μάλιστα ότι κανείς άλλος, πλην του ad hoc δικαστή, ούτε και οί δικηγόροι, θα μπορούσε να εξηγήσει πλήρως στα υπόλοιπα μέλη του Δικαστηρίου τις θέσεις του διαδίκου κράτους από το οποίο προέρχεται. Τον ρόλο του ad hoc δικαστή ο Thomas Franck έχει χαρακτηρίσει ως ασυνήθη (unusual), αφού η σχέση του με το Δικαστήριο είναι όντως πολύπλοκη.

Ο θεσμός, όμως, επικρίνεται με το επιχείρημα ότι ο ad hoc δικαστής τελικά εκφράζει το διάδικο κράτος που τον διόρισε. Αυτό δεν είναι αληθές, αφού η ανεξαρτησία χαρακτηρίζει πάντοτε το ήθικό ανάστημα του δικαστή.

Ο Μιχαήλ Στασινόπουλος αμέσως μετά την άφιξή του στη Χάγη δημιούργησε γύρω του ατμόσφαιρα σεβασμού και εκτιμήσεως με όλους τους διεθνείς δικαστές. Με τον ήπιο χαρακτήρα και την ευρύτατη κλασική παιδεία του έθελε τους συναδέλφους του κι έτσι από την πρώτη στιγμή έσπασε ο πάγος μεταξύ των τακτικών και του ad hoc δικαστή.

Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι την πρώτη ημέρα της αχροαματικής διαδικασίας, ο διακεκριμένος και έλληνιστής Νιγηριανός δικαστής Taslim Elias έγινε

ἔξω φρενῶν ἐπειδὴ ἓνας ἐκ τῶν δικηγόρων τῆς Ἑλλάδος ἐπικαλέσθηκε μιὰ μελέτη του, ἡ ὁποία κατὰ τὸν δικηγόρο δικαίωνε τὶς ἐλληνικὲς θέσεις. Στὸ δεῖπνο ποὺ παρετέθη ἀπὸ τὸν Στασινόπουλο, ὁ Elias φώναζε «γιατί ἀναφέρονται σὲ κείμενά μου, μπορεῖ νὰ ἔχω ἀλλάξει γνώμη». Καὶ ὁ Στασινόπουλος τοῦ ἀπήντησε, «αὐτὰ παθαίνουμε ἐμεῖς οἱ δικαστὲς ποὺ εἴμαστε συγγραφεῖς νομικῶν πραγματειῶν, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ πτοούμεθα καὶ κατὰ τὴν ἔκφραση τῆς δικανικῆς μας γνώμης, νὰ μὴν ἐπηρεαζόμεθα οὔτε καὶ ἀπὸ τὰ δικά μας ἔργα».

Ἡ φιλικὴ ἀτμόσφαιρα ἀλληλοσεβασμοῦ καὶ συναδελφώσεως διατηρήθηκε κατὰ τὰ 2,5 χρόνια τῆς διαδικασίας στὴ Χάγη. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δίκης, οἱ λοιποὶ δικαστὲς προσέτρεχαν στὸν Στασινόπουλο γιὰ νὰ τοὺς διαλευκάνει λεπτὲς ἔννοιες τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ οἱ συζητήσεις συνεχιζόνταν καὶ ἐκτὸς διασκέψεων.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς δίκης, τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον ἐξέδωσε μιὰ διαταγὴ - order (1996), ὡς πρὸς τὴν αἵτηση προσωρινῶν μέτρων καὶ μιὰ ἀπόφαση - decision (1998), ἐπὶ τῆς ἀρμοδιότητος. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, δὲν δέχθηκε τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς Ἑλλάδος καὶ πρέπει νὰ λεχθεῖ γιὰ τὴν ἱστορία, ὅτι τὸ Δικαστήριον ἀρνήθηκε νὰ διατάξει προσωρινὰ μέτρα, ἐπειδὴ ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις εἶχε ταυτοχρόνως προσφύγει, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1976, καὶ στὸ Συμβούλιο Ἀσφαλείας, ὅπου οἱ ὑπουργοὶ τῶν Ἑξωτερικῶν Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας εἶχαν διαβεβαιώσει ὅτι ἡ κρίσις ἔβαινε πρὸς ὕφεση. Αὕτῃ ἡ διπλὴ προσφυγὴ ἔδωσε στὸ Δικαστήριον τὴ δυνατότητα, μεταξὺ ἄλλων, νὰ ἀποφύγει τὴν ὑπόδειξη προσωρινῶν μέτρων. Ὁ Στασινόπουλος δὲν συμφωνοῦσε μὲ τὴ διπλὴ προσφυγὴ. Προτιμοῦσε τὸ ζήτημα νὰ μείνει ἀποκλειστικῶς στὸ Δικαστήριον, διότι καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως στὶς πυρηνικὲς δοκιμὲς τῆς Γαλλίας (1973), καίτοι ἡ ἀρμοδιότητά του ἦταν ἀμφίβολη, ἐντούτοις τὸ Δικαστήριον ἔδωσε προσωρινὰ μέτρα ὑπὲρ τῆς Αὐστραλίας καὶ τῆς Νέας Ζηλανδίας.

Περαιτέρω, τὸ Δικαστήριον ἐξέτασε τὴν ἔνστασι τῆς Τουρκίας ὡς πρὸς τὴν ἀρμοδιότητά του, καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω δύο τινα: Πρῶτον, ἡ Τουρκία καίτοι ἀρνήθηκε νὰ εἶναι διάδικο μέρος, ἔστειλε ἀνελλιπῶς ὑπομνήματα, τὰ ὁποῖα ἀντέκρουαν τὶς ἐλληνικὲς θέσεις. "Ἄν καὶ ἡ Τουρκία ἐρημοδικοῦσε, τὸ Δικαστήριον ἐλάμβανε πλήρως ὑπ' ὄψιν αὐτὰ τὰ ὑπομνήματα. "Ἐχω πεῖ πολλὰς φορὲς ὅτι στὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης δὲν ὑπάρχει ἐνάγων καὶ ἐναγόμενος. Ὑπάρχουν διάδικα, κυρίαρχα κράτη. Τὸ Δικαστήριον, εἴτε αὐτὰ εἶναι παρόντα στὴ διαδικασία εἴτε ὄχι, ὀφείλει νὰ ἐξασφαλίζει τὰ δικαιώματά τους. Καὶ μάλιστα ὅταν ἓνας τῶν διαδίκων ἀμφισβητήσῃ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Δικαστηρίου, πλὴν ἐξαιρέ-

σεων (σπάνια εξαίρεση αποτελεί η υπόθεση της Νικαράγουα, 1986), τὸ Δικαστήριο προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει κρίσιν ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς διαφορᾶς.

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ Διεθνοῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης, τὴν προσφυγὴ στὸ ὅποιο οἱ Ἕλληνες πολιτικοὶ ἐμφανίζουν ὡς πανάκεια, εἶναι ὅτι κανεὶς τῶν διαδίκων δὲν παίρνει ὅσα ζητᾷ, ἰδίως σὲ ζητήματα ὀριοθετήσεως. Γενικῶς, τὸ Δικαστήριον ἐπιζητεῖ νὰ τὰ ἔχει καλὰ μὲ ἀμφότερους τοὺς διαδίκους. Παράδειγμα ἐντελῶς πρόσφατο, ἡ ἀπόφαση τοῦ Νοεμβρίου 2003 στὴ διαφορὰ ΗΠΑ - Ἰράν γιὰ τὶς πετρελαϊκὲς ἐξέδρες στὸν Περσικὸ κόλπο.

Ἡ διαδικασία *in camera* παρουσιάζει τὴν ἰδιομορφία ὅτι ὁ κάθε δικαστὴς συντάσσει σημειώματα σχετικὰ μὲ ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν διαδίκων. Κατὰ τὸ μέτρο πού τὰ σημειώματα συμπίπτουν, ὁ εἰσηγητὴς δικαστὴς προβαίνει στὴ σύνθεση πού ἐμφανίζεται στὸ σκεπτικὸ τῆς ἀποφάσεως. Ἀκολουθοῦν οἱ ψηφοφορίες.

Οἱ ἀπόψεις τῶν δικαστῶν πού ἀποκλίνουν δὲν περιλαμβάνονται στὸ σκεπτικόν, ἀλλὰ καταγράφονται στίς ἀτομικὲς ἢ συλλογικὲς, χωριστὲς ἢ διαφωνοῦσες γνώμες τῶν δικαστῶν, πού φέρουν τὸ ὄνομά τους καὶ προσαρτῶνται στὴν ἀπόφαση. Ὅ,τι ὅμως λεχθεῖ κατὰ τὴ διάσκεψιν τῶν δικαστῶν, ἐπιπλέον τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν διαδίκων καὶ ἐφ' ὅσον θεωρηθεῖ σκόπιμο, περιλαμβάνεται στὸ σκεπτικόν καὶ γι' αὐτό, μερικὲς φορὲς, οἱ ἀναλυτὲς διερωτῶνται πόθεν προέρχονται *obiter dicta* ἐπὶ θεμάτων τὰ ὅποια δὲν ἤγειραν καθόλου οἱ διάδικοι. Αὐτὸ ἔγινε λόγου χάριν στὴν υπόθεση *Barcelona Traction* (1970), ὅπου τὸ Δικαστήριον ξαφνικὰ ἐνέταξε μιὰ παράγραφο περὶ τοῦ *erga omnes* χαρακτῆρος ὀρισμένων ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ παράγραφος ἐκείνη ἔχει ἔκτοτε γίνει σημαία ὅλων τῶν κοπιῶντων ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων διεθνῶς.

Τὸ Δικαστήριον πληροφορεῖται χωρὶς ποτὲ νὰ κατονομάζονται οἱ πηγές του, τίς ἐν γένει ἐξελίσκει τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν διαδίκων. Ἄν, λόγου χάριν, γίνονται ἢ ἔχουν, πρὸ καὶ κατὰ τὴν διαδικασία, γίνει μυστικὲς συνομιλίαι, στίς ὁποῖες ἐτέθη καὶ συνεζητήθη (ἐπιμένω συνεζητήθη) ὀρισμένο σχῆμα μελλοντικῆς συνεργασίας γιὰ τὴν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς, τὸ Δικαστήριον, ὅχι μόνο τὸ πληροφορεῖται, ἀλλὰ καὶ τίς λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ κινεῖται ἀνεπαισθήτως πρὸς ἐκείνη τὴν κατεύθυνση. Γι' αὐτό, ὅσοι μετέχουν στὸ δύσκολο ἔργο τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς ἀνατολικούς γείτονες πρέπει νὰ προσέχουν καὶ τὸ *Καλημέρα* πού λέγουν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ διάδικοι ἐνδιαφέρονται πρωτίστως γιὰ τὸ διατακτικόν, τὸ ὅποιο μπορεῖ νὰ συνίσταται σὲ μερικὲς φράσεις μόνον. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ Δικαστήριον ἀκολουθεῖ τὸ ἀγγλοσαξωνικὸ σύστημα, τὸ σκεπτικόν μπορεῖ νὰ ὑπερβαίνει τίς 200 σελίδες (ὅπως ἔγινε καὶ στίς ὑποθέσεις τῆς Νικαράγουα 1987, τῆς

Barcelona Traction (1986) καὶ τοῦ Gabcikovo - Nagymaros), τὸ δὲ corpus τῆς ἀποφάσεως μὲ τίς ἐπιμέρους ἀτομικὲς ἢ διαφωνοῦσες γνώμες τῶν δικαστῶν νὰ καταλαμβάνει μερικὲς ἑκατοντάδες σελίδες.

Ἔτσι, ἀνεξαρτήτως τοῦ τί περιέχει τὸ σκεπτικὸ, σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀποτελοῦν καὶ οἱ δημοσιευμένες στὴν ἀπόφαση γνώμες τῶν δικαστῶν.

Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος μετέσχε στὴ διατύπωση τοῦ σκεπτικοῦ, συνέταξε δὲ διαφωνοῦσες γνώμες τόσο στὴ Διαταγὴ περὶ προσωρινῶν μέτρων (1976), ὅσο καὶ στὴν Ἀπόφαση περὶ ἀρμοδιότητος (1978), μὲ ἰδέες πολύτιμες γιὰ τίς ἑλληνικὲς θέσεις καὶ γιὰ τὸ διεθνὲς δίκαιο γενικότερα.

Ἀπὸ τίς δύο ἀποφάσεις, σημειώνουμε ὅτι αἴσθηση προκάλεσε τὸ obiter dictum, ποὺ ἔκτοτε ἐπαναλαμβάνεται σταθερὰ ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον, ὅτι ὑπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις εἶναι δυνατόν, ἓνα κοινὸ ἀνακοινωθὲν (στὴν περίπτωσή μας, τὸ κοινὸ ἀνακοινωθὲν Καραμανλῆ - Ντεμιρέλ, τὸ ὁποῖο ἀνεγνώσθη στὸ προαύλιο τῆς ἑδρας τοῦ NATO στὶς Βρυξέλλες) νὰ ἀποτελέσει διεθνῇ συνθήκη.

Ἐπίσης, τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ παγίαν ἔκτοτε νομολογία, τὸ Δικαστήριον ὅταν προβαίνει σὲ ὁριοθέτηση δὲν χρησιμοποιοῖ τὸν ὅρο βραχονησίδες, κι αὐτὸ ἃς τὸ πληροφωρηθῶν οἱ ἐρασιτέχνες τοῦ δικαίου τῆς θάλασσας. Ἡ ξηρά, ἡ ὁποία περιστοιχίζεται, ἀλλὰ δὲν ὑπερκαλύπτεται ἀπὸ τὸ χειμέριο κύμα τῆς θάλασσας εἶναι νῆσος. Οὔτε ὑπάρχουν γκρίζες ζῶνες κυριαρχίας. Ἐξάλλου, τὸ Δικαστήριον ἐπεσήμανε ὅτι, ἐὰν ἀπεδεικνύετο ὅτι ἔρευνες μὲ μικροσεισμικὲς δονήσεις στὸ βυθὸ προκαλοῦσαν ζημίαν στὴν ὑφαλοκρηπίδα τῆς Ἑλλάδος, τότε ἡ Τουρκία θὰ ὀφείλει ἀποζημίωση. Ἐπανελάβε δὲ ὅτι ἡ ξηρὰ δεσπόζει τῆς θάλασσας, ἄρα τὰ νησιά ἔχουν ὑφαλοκρηπίδα, μὲ ἔννοια εὐρύτερη ἐκείνης τοῦ ἰσχύοντος συμβατικοῦ δικαίου.

Τέλος, παρὰ τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῆς Τουρκίας ὅτι ἡ διένεξη εἶναι πολιτικοῦ (of a highly political nature) καὶ ὅχι νομικοῦ χαρακτῆρος, τὸ Δικαστήριον σαφῶς διεχώρισε τίς ἔννοιες καὶ δέχθηκε ὅτι ὑπάρχει νομικὴ διαφορὰ μεταξὺ Τουρκίας - Ἑλλάδος.

Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος μὲ τίς διαφωνοῦσες γνώμες του ἀνέδειξε σημαντικὰ στοιχεῖα προβληματισμοῦ σὲ σχέση πρὸς θεμελιώδεις ἔννοιες τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ὅπως ἐκείνη τῆς ἐπιδιωκομένης διαφοροποίησεως μεταξὺ τῆς κυριαρχίας καὶ τῶν κατὰ τὴ γνώμη μας μυστηριωδῶν ὄρων περὶ «κυριαρχικῶν δικαιωμάτων», περὶ «δικαιοδοσίας καὶ ἐλέγχου» (jurisdiction and control), κλπ. Σὲ ἓνα σημεῖο μάλιστα ἀναλύει στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα (καθὼς καὶ σὲ μετάφραση φυσικὰ) τὴν ἀριστοτελικὴν διάκριση μεταξὺ γένους καὶ εἶδους,

ἐν συναρτήσει πρὸς τὸν ὅρο *εἰδικώτερον* (et notamment) πού εἶχε χρησιμοποιήσει τὸ 1928 ὁ Νικόλαος Πολίτης κατὰ τὴ διατύπωση τῆς ἐλληνικῆς ἐπιφυλάξεως ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ Διεθνoῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης καὶ πού ἀπασχόλησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δίκης τὸ 1978.

Ἀπὸ ὅσα συνοπτικὰ σημειώσαμε ἀπόψε, ἐπιβεβαιώνεται ἄλλη μιὰ φορά ὅτι ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος ὑπῆρξε ἀντάξιος τῆς δυσχεροῦς ἀποστολῆς πού ἀνέλαβε.

ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος γεννήθηκε στὴν Καλαμάτα τὸ 1903. Ὁ πατέρας του ἦταν φιλόλογος, καθηγητὴς στὸ Γυμνάσιο τῆς Καλαμάτας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ἀποφοίτησε τὸ 1920. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ἓνα οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς κλασσικῆς παιδείας του καὶ τῆς γλωσσικῆς ικανότητάς του. Ἐπῆρε τὸ πτυχίον τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν τὸ 1924.

Τὸ Σύνταγμα, ὅπως εἶχε ἀναθεωρηθεῖ τὸ 1911, καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1927 προέβλεπαν τὴν ἰδρυση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε τελικὰ τὸ 1928 καὶ ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ τὸ 1929. Τὸ ἴδιο ἔτος διεξήχθη διαγωνισμὸς γιὰ τὴν πρόσληψη 10 εἰσηγητῶν. Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος ἔλαβε μέρος καὶ πέτυχε πρῶτος. Ἐκτοτε ἄρχισε ἡ λαμπρὴ δικαστικὴ του σταδιοδρομία, τὴν κλίμακα τῆς ὁποίας ἀνῆλθε μὲ προαγωγή σὲ Πάρεδρο τὸ 1937, σὲ Σύμβουλο τὸ 1943, σὲ Ἀντιπρόεδρο τὸ 1963 καὶ σὲ Πρόεδρο τὸ 1966.

Ἡ σκληρὴ ἐργασία γιὰ τὴν ἄσκηση τῶν δικαστικῶν καθηκόντων του, ὅχι μόνον δὲν ἐμπόδισε τὸν Μιχαὴλ Στασινόπουλο ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ εἰδικότερα τοῦ δημόσιου δικαίου, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἦταν ἓνα σπουδαῖο κίνητρο γιὰ τὴ βαθειὰ γνώση καὶ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν θεωριῶν πού εἶχαν ἀναπτύξει, κυρίως στὴ Γαλλία καὶ στὴ Γερμανία, σπουδαῖοι ἐπιστήμονες τοῦ κλάδου. Ἀποτέλεσμα ἦταν τὸ ἐκτεταμένο συνθετικὸ, συγγραφικὸ ἔργο του, μὲ βάση τὴ νομολογία κυρίως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Παράλληλῃ ἦταν καὶ ἡ πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία του. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα τῆς ἐντατικῆς πνευματικῆς ἀπασχόλησης, συνθέτουν τὴν ἐξέχουσα θέση τοῦ Μιχαὴλ Στασινόπουλου στὸ Κλάδο τοῦ Δημόσιου Δικαίου καὶ ἰδίως τοῦ διοικητικοῦ δικαίου.

Στήν ἐποχή μας τὸ διοικητικὸ δίκαιο, μὲ βάθρο τὸ συνταγματικὸ δίκαιο, εἶναι, ἰδίως μετὰ τὴν συγκρότηση πλήρους συστήματος διοικητικῆς δικαιοσύνης, ὁ κύριος μοχλὸς τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ Κράτους Δικαίου, ποὺ εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς ἐλληνικῆς ἔννομης τάξης. Οἱ εἰδικοὶ κανόνες τοῦ διοικητικοῦ δικαίου διέπουν κατ' ἀρχὴν τὶς σχέσεις τῶν διοικουμένων μὲ τὴν Ἐκτελεστικὴ Ἐξουσία.

Μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ συνταγματικοῦ κανόνα τῆς νομιμότητος, τὸ διοικητικὸ δίκαιο συνδέει τὴ δράση τῆς Δημόσιας Διοικήσεως μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ποὺ ἐκδηλώνεται καὶ διατυπώνεται μὲ τὶς ρυθμίσεις τὶς ὁποῖες θεσπίζει ἡ Νομοθετικὴ Ἐξουσία, στὸ πλαίσιο τῶν συνταγματικῶν κανόνων. Ἔτσι, τὸ διοικητικὸ δίκαιο ρυθμίζει τὴν ἄσκηση τῶν ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν δικαιωμάτων, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τῆς Δημόσιας Διοικήσεως καὶ τὸν δικαστικὸ ἔλεγχό της καὶ τελικὰ ἐξασφαλίζει τὴν προστασία τῶν διοικουμένων.

Ἦδη ὡς νεαρὸς εἰσηγητής, ἐνήμερος στὴ γαλλικὴ καὶ γερμανικὴ θεωρία καὶ τὴ νομολογία τοῦ γαλλικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐμπνεόταν τὸ ἐλληνικὸ Συμβούλιο Ἐπικρατείας, συνέβαλε σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς νομολογίας του, στὴν ὁποία διατυπώθηκαν νέοι κανόνες τοῦ διοικητικοῦ δικαίου, ποὺ ἔκτοτε ἔχουν θέση μεζόνος πρότασης τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ τῶν ἀποφάσεων.

Κορωνίδα τῆς προσφορᾶς του στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἦταν ἡ στάση του τὸν Ἰούνιο τοῦ 1969 στὴν ἐκδίκαση τῶν αἰτήσεων ποὺ εἶχαν ἀσκήσει δικαστικοὶ λειτουργοὶ γιὰ τὴν ἀκύρωση τῶν πράξεων ἀπολύσεώς τους ἀπὸ τὸ δικτατορικὸ καθεστῶς. Ἡ Ὀλομέλεια τοῦ Συμβουλίου, παρὰ τὶς ἀφόρητες πιέσεις τῶν ὀργάνων τῆς δικτατορίας, παρέκαμψε τὸ ἀπαράδεκτο ποὺ εἶχε θεσπίσει ἡ δικτατορία, καταπαντώντας τὴν ἀρχὴ τοῦ Κράτους Δικαίου, δέχθηκε τὴν ἀποψη τοῦ Προέδρου ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς υπεράσπισης μὲ τὴ μορφή τῆς προηγούμενης ἀκρόασης, ἀποτελεῖ θεμελιῶδες δικαίωμα καὶ ἀκύρωσε τὶς πράξεις ἀπολύσεως, διότι δὲν εἶχε δοθεῖ στοὺς αἰτοῦντες ἡ δυνατότητα ἄσκησης τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ. Οἱ δικτάτορες ζήτησαν ἀπὸ τὸν Πρόεδρο Στασινόπουλο νὰ παραιτηθεῖ καί, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρνήθηκε, δημοσίευσαν διάταγμα ἀποδοχῆς τῆς παραιτήσεώς του, ποὺ θυροκολλήθηκε στὴν ἐξώπορτα τῆς κατοικίας του. Γιὰ τὴ θαραλέα αὐτὴ πράξη του προτάθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντιπρόεδρο τοῦ γαλλικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, Νομπελίστα René Cassin, γιὰ τὸ βραβεῖο Νόμπελ Εἰρήνης.

Ὅταν τοῦ ἐπιτράπηκε νὰ δέχεται ἐπισκέψεις, μοῦ διηγήθηκε ἀκριβῶς τί ἔγινε. Ἦταν στὸ κρεβάτι μὲ μικρὴ ἀδιαθεσία. Τὸν ἐπισκέφθηκε ἀνώτατος ἀξιωματικὸς τῆς Γενικῆς Ἀσφάλειας καὶ τοῦ ζήτησε νὰ ὑπογράψει ἔτοιμο κείμενο παραιτήσεως. Ἀρνήθηκε. Ὁ ἀξιωματικὸς ἐπέμεινε καὶ δῆλωσε ὅτι ἔχει διαταγές,

ἐὰν τελικῶς ἀρνηθεῖ νὰ τὸν πάρει μαζί του στὴ Γενικὴ Ἀσφάλεια. Ὁ Στασινόπουλος ἀπάντησε: κάντε ὅ,τι νομίζετε, ἐγὼ δὲν ὑπογράφω. Τότε ὁ ἀξιωματικὸς τηλεφώνησε σὲ κάποιον Ὑπουργό, πιθανὸν τῆς Δικαιοσύνης, τὸν Κυριακόπουλο, ποὺ δυστυχῶς ἦταν Καθηγητὴς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου. Στὴ συνέχεια ζήτησε πάλι τὴν ὑπογραφή τοῦ κειμένου καὶ ὅταν ὁ Στασινόπουλος ἀρνήθηκε καὶ πάλι, ἀποχώρησε μόνος του. Προφανῶς, οἱ δικτάτορες φοβήθηκαν τὸν θόρυβο ποὺ θὰ προκαλοῦσε ἡ σύλληψη τοῦ Στασινόπουλου στὴ διεθνῇ κοινῇ γνώμη. Ὁ Πρόεδρος, ὅμως, γιὰ ἓνα διάστημα, τέθηκε ὑπὸ περιορισμὸ στὴν κατοικία του.

Ὡς θεωρητικὸς ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος συνέβαλε καθοριστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐλληνικοῦ διοικητικοῦ δικαίου, ἥδη μὲ τὰ πρῶτα του ἔργα περὶ ἀνακλήσεως τῶν διοικητικῶν πράξεων (1933), τῆς θεωρίας τῆς ἀτομικῆς διοικητικῆς πράξεως (1937) καὶ τοῦ ἐλέγχου τῆς διακριτικῆς εὐχέρειας (1939).

Στὴ συνέχεια μὲ τὰ ἔργα του: Ἀστικὴ Εὐθύνη τοῦ Κράτους (1950), Δίκαιο Διοικητικῶν Πράξεων (1951), ὁ Κώδικας τῶν Δημοσίων Ὑπαλλήλων (1951), Μαθήματα Διοικητικοῦ Δικαίου (1957) καὶ Δίκαιο Διοικητικῶν Διαφορῶν (1964), καθιερώθηκε ὡς ὁ κύριος θεμελιωτὴς τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ διοικητικοῦ δικαίου. Τὸ 1957 ἱδρύσε τὴν Ἐπιθεώρηση Δημόσιου καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου. Δημοσίευσε δέ, μεγάλο ἀριθμὸ ἀρθρῶν σὲ νομικὰ περιοδικά, ἐλληνικὰ καὶ γαλλικά.

Τὸ Δίκαιο τῶν Διοικητικῶν Πράξεων εἶναι ἔργο κλασσικὸ - ἔχει μεταφραστεῖ στὰ γαλλικά (μὲ τίτλο *Traité des actes administratifs*) καὶ ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὡς βασικὸ στοιχεῖο τῆς γαλλικῆς βιβλιογραφίας τοῦ διοικητικοῦ δικαίου. Στὸ βιβλίον αὐτό, ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος, μὲ πληρέστατη θεώρηση τῆς νομολογίας τοῦ ἐλληνικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς πλούσιας γαλλικῆς καὶ γερμανικῆς βιβλιογραφίας, ἔδωσε σὲ μία ἔξοχη σύνθεση τίς βασικὲς ἔννοιες τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ τμήματος τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καὶ τοὺς κανόνες τοῦ θετικοῦ δικαίου, βασικά νομολογιακοῦ, ποὺ διέπουν τὴν ἐκδοση, τὴ νομιμότητα καὶ τὸν δικαστικὸ ἔλεγχο τῶν διοικητικῶν πράξεων καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν κανόνων αὐτῶν. Μετὰ ἀπὸ μισὸν αἰῶνα, μὲ ἐλάχιστη νομολογιακὴ καὶ νομοθετικὴ ἐξέλιξη, ἰσχύουν οἱ ἴδιοι κανόνες.

Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος ἦταν Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ συνέταξε τὸν Ὑπαλληλικὸ Κώδικα (1951), ὁ ὁποῖος ἀποτελέσει ἀποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴ συγκρότηση σύγχρονης Δημόσιας Διοίκησης, καὶ τὸν ὁποῖο σχολιάζει ἀναλυτικὰ καὶ ἐρμηνεύει μὲ τὸ ἔργο του ποὺ προανέφερα.

Νεότερο ἔργο του εἶναι τὸ δικαίωμα τῆς ὑπερασπίσεως ἐνώπιον τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν. Στὸ βιβλίον αὐτὸ γράφει: «Ὁ νομοθέτης θεσμοθετεῖ, εἰς τὸν δικα-

στήν, όμως, αναθέτει να δώσει ζωή εις τόν νόμον διά τῆς ἐφαρμογῆς του. Ἐτσι ὁ δικαστής δαμάζει τόν νόμον, ὅταν ἔχει τήν ἱκανότητα νά ἀναζητήσει καί νά ἀνέυρει εἰς τὸ ψυχρὸν κείμενον τοῦ νόμου, τὸ ἀληθὲς πνεῦμα του καί νά κατευθύνει, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς, τὰ ὑπὸ τοῦ νομοθέτου διαταχθέντα πρὸς ἓνα σκοπὸν ὑπηρετοῦντα τὸ δίκαιον καί τὰς κοινωνικὰς ἀνάγκας, ὅταν ὁ δικαστής ἐπιχειρεῖ νά συνδυάσει τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπόμενα, ἵνα τὰ καταστήσει ἐφαρμόσιμα πρακτικῶς, ὅταν διὰ τῆς σκέψεώς του ἀναπληρώνει τὰ κενὰ καὶ καθ' ἣν ἔχει ἐκ τῆς ἀποστολῆς του ὑποχρέωσιν, ἀποτρέπει τὴν περίπτωσιν ἀδυναμίας ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου, ὅταν, τέλος, ὁ δικαστής ἀναζητεῖ εἰς τὴν συνείδησίν του καί εἰς τὴν παιδείαν του, βοήθειαν διὰ νά καταστήσει τόν νόμον προσφορώτερον διὰ νά ὑπηρετήσῃ τὸν ἄνθρωπον».

Τὸ κείμενο τῶν βιβλίων τοῦ Μιχαήλ Στασινόπουλου εἶναι ἀκριβόλογο, σαφές, χωρὶς πλατυασμούς καί ἀπόλυτα εὐληπτο. Ὁ μελετητὴς ὅχι μόνο μαθαίνει, ἀλλὰ σκέπτεται κριτικὰ καί δημιουργικὰ. Γιὰ μεγάλο πλῆθος ἐρευνητῶν καί ἐφαρμοστῶν (δικαστῶν καί δικηγόρων) τοῦ διοικητικοῦ δικαίου, τὰ βιβλία αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο τῆς ἐπιστημονικῆς ὑποδομῆς τους.

Ὁ Μιχαήλ Στασινόπουλος θεώρησε ὅτι τὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα εἶναι ὁ πιὸ κατάλληλος χῶρος γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καί τὴν κατάρτιση τῶν ἐπιστημόνων πού θὰ τὸ ἐφαρμόσουν καί θὰ συμβάλουν στὴν ἐξέλιξή του. Ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ 1934. Τὸ 1937 ἐξελέγη ὑφηγητῆς τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου καί τὸ 1939 καθηγητῆς τῆς Παντείου Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Σύντομα ἡ Πάντειος μὲ τὴ συμβολή του, καθὼς καί τοῦ καθηγητῆ Παπαχατζῆ, ἔγινε τὸ σπουδαιότερο κέντρο διδασκαλίας καί ἔρευνας τοῦ διοικητικοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα.

Στὸ παιδευτικὸ ἔργο του πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ δημιουργία, τὸ 1975, μὲ διάθεση μέρους τῆς χορηγίας πού ἔλαβε ὡς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, τοῦ Ἰδρύματος Διοικητικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο μὲ χορήγηση ὑποτροφιῶν βοήθησε ἕως σήμερα περισσότερους ἀπὸ 120 νέους ἐπιστήμονες νά ἀποκτήσουν μεταπτυχιακὸ δίπλωμα σὲ γαλλικὰ πανεπιστήμια καί περίπου 20 νά ἀποκτήσουν διδακτορικὸ δίπλωμα μὲ διατριβὲς πού ἔχουν βραβευθεῖ. Οἱ νέοι αὐτοὶ ἐπιστήμονες εἶναι σήμερα καθηγητὲς Πανεπιστημίων, δικαστὲς στὸ Συμβούλιο Ἐπικρατείας καί τὰ διοικητικὰ δικαστήρια, δικηγόροι καί ἀνώτατα στελέχη τῆς Δημόσιας Διοίκησης. Τὸ Ἰδρυμα ὀργανώνει κάθε χρόνο σεμινάριο, τοῦ ὁποίου ἐπὶ 15 ἔτη προήδρευε ὁ ἴδιος ὁ Στασινόπουλος, πού παρακολουθοῦν πολλοὶ δικαστὲς καί νέοι ἐπιστήμονες.

Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος ἐξελέγη τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1968 καὶ τὸ 1978 διετέλεσε Πρόεδρος τῆς. Ὡς Ἀκαδημαϊκός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ κατ' οἶκον περιορισμοῦ, ποὺ τοῦ εἶχε ἐπιβάλει ἡ δικτατορία, καὶ τὴν περίοδο τῆς ἀσθενείας του, συμμετεῖχε ἐνεργῶς στὴ λειτουργία τῆς Ἀκαδημίας μὲ εἰσηγήσεις, προτάσεις καὶ γνωμοδοτήσεις.

Ἐτυχε διεθνoῦς ἀναγνώρισης μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ ἐπίτιμου διδάκτορα ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο τοῦ Bordeaux, καὶ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τῶν Παρισίων.

Διετέλεσε ὑπηρεσιακὸς Ὑπουργὸς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως καὶ Ἐργασίας. Τὸ 1983 ἱδρύσε τὸ Σωματεῖο Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἐνημέρωσης, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀναπτύξει σημαντικὴ δράση γιὰ τὴν ἐνημέρωση καὶ διαφώτιση τῆς κοινῆς γνώμης στὴν ἡμεδαπὴ καὶ ἀλλοδαπὴ ἐπὶ κρίσιμων ἐθνικῶν θεμάτων, μὲ τὴν ἔκδοση καὶ κυκλοφορία βιβλίων στὰ ἑλληνικά, ἀγγλικά, γαλλικά καὶ γερμανικά.

Ἡ προσφορά του πρὸς τὴ χώρα κορυφώθηκε μὲ τὴν ἐκλογή του ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κατὰ τὴν κρίσιμη μεταβατικὴ περίοδο τοῦ Δεκεμβρίου 1974 - Ἰουνίου 1975.

Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος, ἀκάματος ἐργάτης τοῦ πνεύματος, δικαστής, θεωρητικὸς τοῦ Δικαίου, Καθηγητής, πεζογράφος καὶ ποιητής, ἐνσάρκωνε τίς ἀξίες τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὸ δημοκρατικὸ ἰδεῶδες, τὴν ἀντίσταση στὴ βία, τὴν προάσπιση τοῦ δημοσίου συμφέροντος, τὴ δικαιοσύνη καὶ τὸ αἶσθημα τῆς ἐπιείκειας.

Ὅσοι καλλιεργοῦμε τὸ Δημόσιο Δίκαιο μὲ ἔρευνα καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ ὀφείλουμε εὐγνωμοσύνη.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2004

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΙΩΑΝΝΗ ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ἔχουμε σήμερα τὴ χαρὰ νὰ ὑποδεχθοῦμε τὸν καθηγητὴ κύριο Ἰωάννη Μανωλεδάκη, γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐπίλεκτο μέλος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου της. Ἐκεῖ γεννήθηκε, ἐκεῖ σπούδασε ἀριστεύων, ἐκεῖ ἀπέκτησε τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος, τοῦ ὑφηγητοῦ, τοῦ ἐπικούρου καί, τέλος, σὲ ἡλικία 41 ἐτῶν, τοῦ τακτικοῦ καθηγητοῦ. Αὐτὰ μὲ ἓνα διάλειμμα δικηγορίας, πού τοῦ προσεπόρισε τὸν τίτλο τοῦ ἐπιτίμου δικηγόρου, καὶ μιᾶς σύντομης θητείας του ὡς ἐπικούρου καθηγητοῦ στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο ἀπὸ ὅπου ἐπέστρεψε σχεδὸν ἀμέσως, στὴν Alma Mater του. Τὸ διδακτικὸ, συγγραφικὸ καὶ ἐκδοτικὸ του ἔργο εἶναι ἐντυπωσιακό. Ὁ κ. Μανωλεδάκης εἶναι, θὰ ἔλεγα, ἓνας διακεκριμένος νομοδιδάσκαλος, μὲ πεδίο ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος τὸ Ποινικὸ Δίκαιο, τὸ ὁποῖον ἔχει πλουτίσει μὲ πρωτότυπες θεωρητικὲς ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεῖες πού ἔχει ἐκφράσει καὶ ἐκφράζει ὅχι μόνο θεωρητικὰ ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη, τόσο ἀπὸ τὶς διαφορὲς ἑδρες ἀπὸ τὶς ὁποῖες διδάσκει ὅσο καὶ στὰ νομοθετήματα πού προετοιμάζει γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκάστοτε κυβερνήσεων. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχὴς πού σᾶς καλωσορίζει ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος της ἐξ Ἑλλήνων ἐπιστημόνων τοῦ ἐσωτερικοῦ.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀγαπητὲ Κύριε Συνάδελφε,

Κατ' ἐντολὴ τῆς Συγκλήτου καὶ μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ παρουσιάζω στὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο σας καὶ τὴν ἐν γένει πνευματικὴ προσφορὰ σας.

1. Γεννηθήκατε τὸ 1937 στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ἡ οἰκογένειά σας ἐγκαταστάθηκε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '30, (ὁ πατέρας ἦταν δικαστὴς) καὶ ποὺ εἶναι τὸ κέντρο τῆς ὅλης παιδείας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ κοινωνικῆς δραστηριότητάς σας. Εἴσθε γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Μακεδονίας, ἀληθινὸς σύγχρονος Μακεδόνας.

Ἐφοιτήσατε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀριστεύοντας σὲ ὅλα τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν σας καὶ ἐλάβετε τὸ πτυχίο σας τὸ 1960 μὲ ἄριστα. Ἀρχίσατε τὴν πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομίᾳ στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο τὸ 1965 μετὰ τὴν τριακοντάμηνη θητεία σας στὶς ἑνοπλες δυνάμεις. Μέχρι τὸ 1969 διατελέσατε ἐπιστημονικὸς συνεργάτης στὴν ἔδρα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου, ποὺ κατεῖχε ὁ ἀείμνηστος Ἀριστόβουλος Μάνεσης, τὸ 1967 ἀναγορευθήκατε διδάκτωρ καὶ τὸ 1972 ἐκλεχθήκατε ἐπίκουρος Καθηγητὴς στὴν Πάντειο Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐκλεχθήκατε ὑφηγητὴς καὶ ἐπίκουρος Καθηγητὴς καὶ τὸ 1978 τακτικὸς Καθηγητὴς στὴν Γ' ἔδρα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὅπου εἴχατε διδάξει τὰ μαθήματα τοῦ Γενικοῦ καὶ Εἰδικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου σὲ προπτυχιακὸ καὶ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδο, τῆς Ἐμβάθυνσης στὸ Ποινικὸ Δίκαιο, τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, τῆς Εἰσαγωγῆς στὴν Ἐπιστήμη καὶ τῆς Δικαστικῆς Ψυχολογίας.

Ἀπὸ τὸ 1975 ἕως τὸ 1977 ὑπῆρξατε καθηγητὴς στὴν νεοϊδρυθεῖσα Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης στὸ μάθημα τῆς Εἰσαγωγῆς στὴν Ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὴν ὄδρυσή τῆς Ἐθνικῆς Σχολῆς Δικαστῶν (1995) διδάσκετε στοὺς σπουδαστὲς τῆς Ποινικῆς Δίκαιου. Ἐχετε διδάξει ἐπίσης, στὸ πλαίσιο προγραμματισμένων μαθημάτων, στὴν Ἀνώτατη Σχολὴ Πολέμου, στὸ «Ἀνοιχτὸ Πανεπιστήμιο» τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, σὲ «Λαϊκὰ Πανεπιστήμια» πολλῶν Δήμων τῆς χώρας (Αἰγάλεω, Σερρῶν, Κατερίνης, Νάουσας κ.ἄ.).

Ἀπὸ τὸ 1978 ὑπῆρξατε εἰσηγητὴς πολλῶν διδακτορικῶν διατριβῶν καὶ διατριβῶν γιὰ ὑφηγεσία, οἱ συγγραφεῖς τῶν ὁποίων ἐξελίχθηκαν σὲ καθηγητὲς Ἀνώτατων Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων.

Ἐπτά ἀπὸ τοὺς ἑννέα πρωτοβάθμιους καθηγητὲς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὑπῆρξαν μαθητὲς σας, ὥστε νὰ μπορεῖ δικαίως νὰ γίνῃ λόγος γιὰ «σχολή» Ποινικοῦ Δικαίου τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ δημιουργήσατε.

Ὑπῆρξατε δύο θητεῖες Πρόεδρος τοῦ Τμήματος Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀπὸ τὸ 1986 ὡς τὸ 1988 Κοσμήτορας τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν. Ἐπίσης ἔχετε διατελέσει διευθυντὴς τῶν Τομέων Ποινικῶν καὶ Ἐγκληματολογικῶν Ἐπιστημῶν (ἀπὸ τὸ 1982 πέντε φορές), καθὼς καὶ τῆς Ἱστορίας, τῆς Κοινωνιολογίας καὶ Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου (τὴ διετία 1982-1984).

Εἴσθε μέλος τῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς Βιοηθικῆς καὶ πρόεδρος ἢ ἀντιπρόεδρος ἢ μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου πολλῶν ἐπιστημονικῶν σωματείων καὶ ἔχετε διευθύνει νομικὰ περιοδικά.

2. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο σας, ποὺ καλύπτει ὅλο τὸ ποινικὸ δίκαιο καὶ διακρίνεται γιὰ τὴ βαθειὰ ἐπιστημολογικὴ ἀνάλυση τῶν θεμάτων καὶ τοὺς κοινωνικοὺς παράγοντες ποὺ ἐπιδροῦν, περιλαμβάνει δεκαοχτώ (18) βιβλία, τρεῖς (3) τόμους μελετῶν καὶ τρία (3) μικρότερα βιβλία μελετῶν, ὅπου περιέχονται περὶ τίς ἑκατὸ μελέτες – συνολικὰ χιλίων τετρακοσίων δέκα (1410) σελίδων – δημοσιευμένες σὲ νομικὰ περιοδικὰ ἢ ἐπιστημονικὲς ἐπετηρίδες.

Στὴ διδακτορικὴ σας διατριβὴ μὲ τίτλο «Ἡ προστασία τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας κατὰ τὸν Ἑλληνικὸ Ποινικὸ Κώδικα» ἀναλύετε μὲ συστηματικὸ τρόπο τὸ ἔννομο ἀγαθὸ «πολιτειακὴ ἐξουσία» καὶ κατατάσσετε τὰ κατ' αὐτῆς ἐγκλήματα ποὺ τυποποιοῦνται στὸν Ποινικὸ Κώδικα. Διακρίνετε τρεῖς ὅψεις τῆς «πολιτειακῆς ἐξουσίας», τὴν πολιτειακὴ ἐξουσία κατὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς (μὲ βασικὴ προσβολὴ τῆς τὸ ἔγκλημα τῆς ἀντίστασης), ἐκείνη ποὺ ἤδη ἔχει ἐπιβληθεῖ ἐπὶ προσώπων ἢ πραγμάτων (μὲ βασικὴ προσβολὴ τῆς τὴν ἐλευθέρωση φυλακισμένου ἢ τὴν παραβίαση κατάσχεσης, ἀντίστοιχα) καὶ τὴν πολιτειακὴ ἐξουσία ὡς ἡθικὴ δύναμη ἐπιβολῆς (μὲ βασικὴ προσβολὴ τὴν ἀντιποίηση ἀρχῆς). Οἱ διακρίσεις αὐτὲς καθιερώθηκαν στὴν ἐπιστῆμὴ τοῦ ποινικοῦ δικαίου. Ἡ διατριβὴ βραβεύθηκε ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὡς ἡ καλύτερη, στὸ δημόσιο δίκαιο, τῆς δεκαετίας 1960-1970.

Μὲ τὴ διατριβή σας ἐπὶ ὑφηγεσία, πού ἔχει τίτλο «Ἡ προστασία τῆς δημόσιας τάξεως κατὰ τὸν Ἑλληνικὸ Ποινικὸ Κώδικα», ἀναλύετε καὶ ὀριοθετεῖτε τὸ ἔννομο ἀγαθὸ «δημόσια τάξη» καὶ κατατάσσετε τὰ κατ' αὐτοῦ ἐγκλήματα, πού τυποποιοῦνται στὸν Ποινικὸ Κώδικα. Διακρίνετε τὴ δημόσια τάξη ὡς πολιτειακὸ ἀγαθὸ καὶ ὡς κοινωνικὸ ἀγαθὸ καὶ ἀναλόγως κατατάσσονται τὰ σχετικὰ ἐγκλήματα σὲ ἐκεῖνα πού προσβάλλουν τὴν πρώτη ὄψη, σὲ ἐκεῖνα πού θίγουν τὴ δεύτερη ὄψη τῆς καὶ στὰ μικτοῦ χαρακτήρα (λ.χ. διέγερση, διατάραξη κοινῆς εἰρήνης καὶ διασπορά ψευδῶν εἰδήσεων, ἀντίστοιχα). Καὶ αὐτὲς οἱ διακρίσεις καθιερώθηκαν στὸ ποινικὸ δίκαιο.

3. Ὅπως εἶναι γνωστό, κάθε ἔννομη τάξη διαμορφώνεται ἐξελικτικὰ σύμφωνα μὲ τὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα συντελοῦν στὴ δημιουργία μιᾶς κοινωνικῆς πραγματικότητος καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ἠθικὲς, φιλοσοφικὲς, πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἀρχὲς πού κάθε φορὰ τὴν ἐμπνέουν. Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ οἱ ἐπιστῆμες καὶ ἡ τεχνολογία συμβάλλουν ἐπίσης σὲ σημαντικὸ βαθμὸ στὴν διαμόρφωση τῆς ἔννομης τάξεως. Ἡ ἔννομη τάξη ἀποσκοπεῖ στὴν πραγματοποίηση ἐξωνομικῶν σκοπῶν, οἱ ὁποῖοι καθορίζονται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ παράγοντα πού ἐπικρατεῖ κάθε φορὰ.

Ὁ κλάδος τοῦ ποινικοῦ δικαίου περιλαμβάνεται στοὺς κλάδους ὅπου ἡ ἀντιμετώπιση κοινωνικῶν δεδομένων ἔχει πρωτεύοντα ρόλο. Οἱ ἀποδεκτὲς ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίες ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κεντρικὰ στοιχεῖα τῆς διαμόρφωσης, τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦταν ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸ κέντρον τῆς πνευματικῆς σας ἀνησυχίας. Ἔτσι ἤδη ἀπὸ τὸ 1973, στὸ δοκίμιο μὲ τίτλο «Ἡ διαλεκτικὴ ἔννοια τῶν ἔννομων ἀγαθῶν», 1973, διατυπώνετε τὴν ἀρχικὴ σας θεωρία γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ «ἔννομου ἀγαθοῦ» πού θὰ ἀποτελέσει κεντρικὸ ἄξονα στὸ ἔργο σας. Θεωρεῖτε ὅτι, τὸ «ἔννομο ἀγαθὸ» χαρακτηρίζει βασικὰ τὰ ποινικὰ δίκαια πού διαπνέονται ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη ἰδεολογία, καθὼς ἀναγνωρίζεται σ' αὐτὰ ὡς τὸ ἀντικείμενο προστασίας τῆς ποινικῆς καταστολῆς. Ἀξιοποιεῖτε ἔτσι τὴ διαλεκτικὴ σύλληψη τῆς ἔννομης τοῦ ἔννομου ἀγαθοῦ γιὰ νὰ συνδέσετε τὸ «δέον» τοῦ ἀξιολογικοῦ καὶ ἀφηρημένου κανόνα μὲ τὸ «εἶναι» τῆς προσβολῆς του στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα.

Στὸ βιβλίό σας «Ἡ σχετικότητα τῆς ποινικῆς προστασίας», 1980, σελ. 65, ἀναλύετε τὴν ἀξιολόγηση τῶν ἔννομων ἀγαθῶν ἀπὸ τὸν ποινικὸ νομοθέτη προκειμένου νὰ προστατευθοῦν ποινικά, καὶ ἐπισημαίνετε τὴ σχετικότητα αὐτῆς τῆς ἀξιολόγησης καὶ προστασίας τόσο σὲ γενικὸ καὶ ἀφηρημένο ἐπίπεδο, ὅσο καὶ σὲ εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένο, ὅταν συγκρούονται τὰ ἔννομα ἀγαθὰ μεταξύ τους καὶ μὲ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα.

Στὸ δὲ βιβλίό σας «Τὸ ἔννομο ἀγαθὸ ὡς βασικὴ ἔννοια τοῦ ποινικοῦ δικαίου», ποὺ δημοσιεύσατε τὸ 1998, κάνετε μία ἐξαντλητικὴ ἔρευνα τῆς λειτουργίας τῆς βασικῆς αὐτῆς ἔννοιας στὸ ποινικὸ δίκαιο. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου (θεωρητικὴ θεμελίωση) ἀντιπαραθέτετε τὴν τιμωρητικὴ λειτουργία πρὸς τὴ φιλελεύθερη λειτουργία τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὸ ὁλοκληρωτικὸ πρὸς τὸ φιλελεύθερο ποινικὸ δίκαιο, μὲ βάση τὸ προέχον κάθε φορὰ στοιχεῖο.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἐξετάζετε τὰ ἔννομα ἀγαθὰ ποὺ προστατεύονται στὸν ἑλληνικὸ Ποινικὸ Κώδικα καὶ μὲ βάση τοὺς ὁρισμοὺς ποὺ δίνετε ἐπὶ λύνονται διάφορα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τῶν ποινικῶν διατάξεων τοῦ Κώδικα.

4. Ἀπὸ τὸ 1976 ἕως τὸ 1981 δημοσιεύσατε τὸ ὀγκῶδες συστηματικὸ ἔργο σας «Γενικὴ θεωρία τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου». Εἶναι ἡ συμβολή σας στὴν ἐπιστήμη τοῦ ποινικοῦ δικαίου. Σὲ ἑννιακόσιες (900) περίπου σελίδες ἀναλύετε ὅλο τὸ γενικὸ ποινικὸ δίκαιο κατὰ τρόπο πρωτότυπο γιὰ τὰ μέχρι τότε ἑλληνικὰ δεδομένα. Ἀρχίζετε μὲ τὴ σύλληψη τοῦ «ποινικοῦ φαινομένου», ὡς διαλεκτικῆς συνθέσεως τριῶν στοιχείων: α) Τοῦ ἔννομου ἀγαθοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ «θέση» καὶ ἀναφέρεται (σὲ ἀφηρημένο ἐπίπεδο) στὶς ἀξίες τοῦ κοινωνικοῦ χώρου, β) τοῦ ἐγκλήματος, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν «ἀντίθεση» καὶ ἀναφέρεται στὶς προσβολές αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, καὶ γ) τῆς ποινῆς, ποὺ, ὡς «σύνθεση» στὸ ἐν λόγω διαλεκτικὸ σχῆμα, συνιστᾷ τὴν ἀπάντηση στὴν προσβολή (τὴν ἄρνηση τῆς «ἄρνησης») καὶ τὴν ἐπαναφορὰ στὴν εἰρήνευση τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν, ἡ ὁποία εἶχε διαταραχθεῖ μὲ τὸ ἐγκλήμα. Ἔτσι καταδεικνύετε τὴν ὑπεροχή τοῦ κοινωνικοῦ στοιχείου στὴ σύλληψη καὶ τὴ σὲ βάθος κατανόηση τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπέναντι στὸ ἀπλὸ ρυθμιστικὸ στοιχεῖο, ποὺ τονίζεται μὲ τοὺς κλασικοὺς ὁρισμοὺς γιὰ τὸ δίκαιο αὐτὸ ὡς σύνολο κανόνων, οἱ ὁποῖοι ὁρίζουν τὰ ἐγκλήματα καὶ τὶς ἀντίστοιχες ποινές.

Ὅπως ὑποστηρίζετε, οἱ κανόνες τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἔρχονται ἀπλῶς νὰ τυποποιήσουν τὴ διαλεκτικὴ σύγκρουση ἀγαθῶν - ἐγκλήματος - ποινῆς, ὀρίζοντας μὲ ἀκρίβεια τὰ προστατευόμενα ἀγαθὰ (ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ), τὶς προσβολές τους μὲ ἀνθρώπινες πράξεις ἢ παραλείψεις (τὰ ἐγκλήματα) καὶ τὶς ποινές ποὺ πρέπει νὰ ἐπιβληθοῦν στοὺς δράστες αὐτῶν τῶν προσβολῶν, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ κοινωνικὴ εἰρήνη. Θεωρεῖτε τὴν τυποποίηση τοῦ ποινικοῦ φαινομένου στοὺς κανόνες τοῦ ποινικοῦ δικαίου ὄχι ὡς ἀπλὴ νομοθέτηση (θέση κανόνων) γιὰ τὴ ρύθμιση ἐνὸς κοινωνικοῦ προβλήματος, ἀλλὰ ὡς κορυφαία πράξη κατοχύρωσης τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἐπιβαλλόμενη ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Μὲ τὴν τυποποίηση τοῦ ποινικοῦ φαινομένου ἀποκλείονται ὁ αὐθαίρετος χαρακτηρισμὸς μιᾶς πράξης ὡς ἐγκλήματος ἀπὸ τὰ διωκτικὰ ὄργανα, καθὼς καὶ ἡ αὐθαίρετη ἐπιβολὴ ποινῆς.

Ἔτσι, τὸ ποινικὸ δίκαιο γίνεται «μέτρο προστασίας, ἀλλὰ καὶ μέτρο ἐλευθερίας», ἀφοῦ τὰ ὅρια προστασίας τῶν ἀγαθῶν, καὶ συνεπῶς τὰ ὅρια τῆς ποινικῆς καταστολῆς, ἀποτελοῦν παράλληλα καὶ ὅρια τῆς ἐλεύθερης, ἐπιτρεπόμενης συμπεριφορᾶς τῶν πολιτῶν.

Στὸ ἴδιο ἔργο ἀναπτύσσετε ἐπίσης κατὰ πρωτότυπο τρόπο τὴ θεωρία γιὰ τὴ «φυσικὴ ἐνότητα τῆς πράξης», ποὺ προτείνετε σὲ ἀντικατάσταση τῆς ἐπικρατούσας σὲ ἐπιστήμη καὶ νομολογία τοῦ ποινικοῦ δικαίου θεωρίας τοῦ ἰσοδυναμοῦ τῶν ὅρων, προκειμένου νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ προβλήματα τῆς αἰτιώδους συνάφειας στὸ ποινικὸ δίκαιο.

Παράλληλα μὲ τὸ συγγραφικὸ καὶ τὴ διδασκαλία σας ἀναπτύξατε ἐξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα μὲ συμμετοχὴ στὸ νομοπαρασκευαστικὸ ἔργο τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης ἀλλὰ καὶ ἄλλων Ὑπουργείων καὶ σὲ εἰδικές νομοπαρασκευαστικὲς ἐπιτροπὲς γιὰ τὴν τροποποίησι ἀρθρῶν τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα καὶ τοῦ Κώδικα Ποινικῆς Δικονομίας, εἰδικότερα δὲ ὡς Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ σύνταξη νέου Κώδικα Ποινικῆς Δικονομίας, ἡ ὁποία καὶ κατήρτισε ὁλοκληρωμένο σχέδιο Κώδικα Ποινικῆς Δικονομίας.

Μαζί μὲ τὸν γερμανὸ Καθηγητὴ κ. Günter Bemann δημιουργήσατε καὶ διευθύνετε τίς τακτικὲς ἑλληνογερμανικὲς συναντήσεις ποινικοῦ δικαίου, ποὺ γίνονται ἐναλλάξ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Γερμανία ἀπὸ τὸ 1983, κάθε τρία χρόνια (ἤδη πραγματοποιήθηκαν ἑπτὰ μέχρι σήμερα). Μετείχατε ὡς γενικὸς εἰσηγητῆς, στὸ 10ο Παγκόσμιο Συνέδριο τῆς Διεθνoῦς Ἐταιρείας Κοινωνικῆς Ἀμυνας τὸ 1981 στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὡς προεδρεύων σὲ πάνω ἀπὸ πενήντα διεθνή καὶ ἑλληνικὰ συνέδρια.

Ἀσχήσατε τὸ λειτούργημα τοῦ δικηγόρου ἀπὸ τὸ 1963 ἕως τὸ 1972, ὅποτε ἀφιερωθήκατε ἀποκλειστικὰ στὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ 1995 σᾶς ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τοῦ ἐπίτιμου Δικηγόρου.

Ἀγαπητὲ Κύριε,

Ἡ Τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, ἐκτιμώντας τὴ μεγάλη συμβολή σας στὴ θεωρητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴ διαμόρφωση μιᾶς ὁλόκληρης σύγχρονης σχολῆς τοῦ κλάδου αὐτοῦ στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καθὼς καὶ τὴν ὅλη ἐξαιρετικὴ πνευματικὴ σας δημιουργία, σᾶς πρότεινε γιὰ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, πρόταση ποὺ ἀποδέχθηκε ἡ Ὀλομέλεια.

Σᾶς συγχαίρω ἐγκάρδια καὶ εὐχομαι τὴ συνέχιση τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητάς σας καὶ μὲ τὴ νέα αὐτὴ ιδιότητά.

ΥΠΑΡΧΕΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ;

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΙΩΑΝΝΗ ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας,

Σᾶς εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν προσφώνηση καὶ τὰ φιλόφρονα λόγια σας.

Ἀκαδημαϊκὲ Κύριε Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλε,

Μὲ συγκίνηση ἄκουσα τὴν εὐμενῇ καὶ ἐπιεικῇ παρουσίαση τοῦ ἔργου καὶ τοῦ προσώπου μου. Θερμὰ σᾶς εὐχαριστῶ.

Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,

Γιὰ τὴν τιμητικὴ ἐκλογή μου ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς πατρίδας μας, σᾶς εἶμαι εὐγνώμων. Ἐπιτρέψτε μου νὰ θεωρήσω αὐτὴ τὴν τιμὴ ὡς ἀναφερόμενη καὶ στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ ἰδιαίτερως στὴ Νομικὴ Σχολή του, ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ὁποίας προέρχομαι καὶ τὴν ὁποία ὑπηρετήσα μὲ ἀφοσίωση ἐπὶ σαράντα περίπου χρόνια.

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στὴν Τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν γιὰ τὴν τιμητικὴ τῆς πρότασης, στὸν Ἀκαδημαϊκὸ Κύριο Γεώργιο Μητσόπουλο καὶ στὸν Ἀκαδημαϊκὸ Κύριο Ἀπόστολο Γεωργιάδη, στὴν πρωτοβουλία καὶ ἐπιμονὴ τοῦ ὁποίου ὀφείλεται ἡ ἀποφινὴ παρουσία μου ἐδῶ.

Μὲ συγκίνηση στρέφεται ὁ νοῦς μου στὸ μεγάλο ἀπόντα αὐτῆς τῆς στιγμῆς, στὸν ἀείμνηστο Ἀκαδημαϊκὸ Ἀριστόβουλο Μάνεση, τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου ἐπηρεάσε καθοριστικὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μου σκέψη.

Σεβασμιότατοι, Κύριε Βουλευτὴ, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Στὴν ὁμιλία μου θὰ προσπαθήσω νὰ δώσω μιὰ ἀπάντηση, ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη, στὸ ἐρώτημα ἂν - πέρα ἀπὸ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ - ὑπάρχει καὶ δικαίωμα στὸ θάνατο.

1. «Σᾶς ζητῶ τὸ δικαίωμα νὰ πεθάνω». Αὐτὸ ἦταν τὸ τελευταῖο αἶτημα τοῦ Βενσάν Ἰμπέρ, τοῦ νεαροῦ τετραπληγικοῦ ποῦ πέθανε πρὸ μηνῶν στὴ Γαλλία ἔπειτα ἀπὸ «ἐπέμβαση εὐθανασίας» ἐκ μέρους τοῦ γιατροῦ καὶ τῆς μητέρας του. Ὁ Βενσάν εἶχε μείνει παράλυτος, τυφλὸς καὶ ἄλαλος ὕστερα ἀπὸ σοβαρὸ τροχαῖο δυστύχημα καὶ ζητοῦσε ἐπίμονα ἀπὸ τὴ μητέρα του νὰ τὸν βοηθήσει νὰ πεθάνει. Κατὰ τίς δημοσιογραφικὲς πληροφορίες¹ μὲ βάση τίς δηλώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ για-

1. Ἐφημερίδες καὶ ΜΜΕ στίς 26.9 καὶ 2.10.2003

τροῦ, ἡ μητέρα ἔδωσε ἰσχυρή δόση βαρβιτουρικῶν στὸ γιό της γιὰ νὰ ἐπιφέρει τὸν αἰτούμενο λυτρωτικὸ θάνατο, ἀλλὰ ἀπέτυχε καὶ ὁ Βενσάν ἔπεσε σὲ βαθὺ κῶμα. Ὁ γιατρός μὲ τὸ ἐπιτελεῖο του σταμάτησαν τὴν τεχνητὴ διατήρηση στὴ ζωὴ τοῦ εὐρισκόμενου ἤδη σὲ κῶμα νεαροῦ ἄντρα, ἔπειτα καὶ ἀπὸ ἐκκλήσεις τοῦ πατέρα καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του, ἀναλαμβάνοντας πλήρως τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ θάνατό του.

Ἡ ὑπόθεση συγκλόνισε τὴ Γαλλία, καὶ ὄχι μόνο, καὶ ἐπανέφερε στὸ προσκήνιο τὸ λεγόμενο «δικαίωμα στὸ θάνατο» καί, εἰδικότερα, τὸ θέμα τῆς εὐθανασίας, πού ἀποτελεῖ μόνιμο καὶ πάντα ἐπίκαιρο ἀντικείμενο συζήτησης γιατρῶν καὶ νομικῶν, καθὼς βρίσκεται σὲ κομβικὸ σημεῖο ἐπαφῆς καὶ διαπλοκῆς τῆς νομικῆς μὲ τὴν ἱατρικὴ ἐπιστήμη².

Τὸ θέμα, βέβαια, εἶναι τεράστιο καὶ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐξεταστῇ μὲ πληρότητα στὰ πλαίσια μιᾶς χρονικῆς περιορισμένης ὁμιλίας. Ἐδῶ θὰ θιγοῦν κάποια ζητήματα πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ διευκρινιστοῦν προκειμένου ἢ σχετικὴ συζήτηση νὰ κινεῖται σὲ ἐπιστημονικὰ πλαίσια, πέρα ἀπὸ συναισθηματικὲς ἐξάρσεις ἢ ἠθικολογικὲς ἀγκυλώσεις.

2. Τὸ λεγόμενο «δικαίωμα στὸ θάνατο» ἐντάσσεται στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τοῦ «δικαιώματος στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο», ἐνῶ ἡ εὐθανασία κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος ἐντάσσεται στὸ δικαίωμα αὐτό, ἀλλὰ ὄχι ὀλοκληρωτικά, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ τὴν πραγματοποιήσει ὁ γιατρός ἢ καὶ τρίτος χωρὶς τὴν ἀπαίτηση ἢ τὴ συμφωνία τοῦ φορέα τοῦ δικαιώματος, ἀλλὰ μὲ τὴν εἰκαζομένη ἀπλῶς συναίνεσή του. Ἐξάλλου, τὸ λεγόμενο «δικαίωμα στὸ θάνατο» δὲν περιλαμβάνει μόνο τὸ μέρος τῆς εὐθανασίας πού ἀνήκει σὲ αὐτό, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ στὴν αὐτοκτονία, ὡς γενικὴ καὶ καταλυτικὴ αὐτοδιάθεση τῆς ζωῆς, ἀποτελώντας μιὰ ὑπέρτατη - ἀκραία ἔκφραση τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας.

Ἄς ἀρχίσουμε ὅμως ἀπὸ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ. Καὶ πρῶτα - πρῶτα ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ δικαιώματος. Σύμφωνα μὲ τὸν ὅρισμό πού ἐπικρατεῖ στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, «δικαίωμα εἶναι ἡ παρεχόμενη ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη στὸ πρόσωπο

2. Τὴν πλουσιότατη ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ ἐκτενὴ προβληματισμὸ βλ. σὲ Γ. Κατρούγκαλου, *Τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο*, 1993. Βλ. καὶ τὴ διατριβὴ τοῦ Ἐ. Πρωτοπαπαδάκη, *Ἡ εὐθανασία ἀπέναντι στὴ σύγχρονη Βιοηθική*, 2003, μὲ πλούσια βιβλιογραφικὴ ἀναφορά.

ἐξουσία για τὴν πραγμάτωση βιοτικοῦ συμφέροντος»³ ἢ, κατ' ἐλαφρῶς ἀποκλί-
νουσα διατύπωση, «για τὴν ἱκανοποίηση ἐνόμων συμφερόντων του»⁴.

Πρῶτο στοιχεῖο τοῦ ὁρίσμου εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ δικαιώματος. Τὸ δικαίωμα πα-
ρέχεται ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη καί, συνεπῶς, δὲν νοεῖται ἔξω ἀπὸ αὐτήν⁵. Ἡ ἔννο-
μη τάξη προϋποθέτει ὁργανωμένη κοινωνία καὶ μιὰ ὑπερέχουσα βούληση ποὺ
συντηρεῖ καὶ ἐγγυᾶται τὴ διατήρηση τῆς ὁργάνωσης. Ἀπέναντι σ' αὐτὴν ἀξιῶ-
νεται ἡ κατοχύρωση καὶ ἡ προστασία τοῦ δικαιώματος. Ὅταν, λοιπόν, γίνεται
λόγος γιὰ «δικαίωμα στὴ ζωὴ», ὁ ὅρος «δικαίωμα» νοεῖται μὲ τὴ νομικὴ αὐτὴ
ἐννοια⁶. Θὰ μπορούσε, βέβαια, νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς πὼς ὑπάρχουν «δικαιώμα-
τα» ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ ἄγραφους («φυσικοὺς») νόμους καὶ πὼς ἐκεῖ ἀνήκει τὸ
«δικαίωμα στὴ ζωὴ» ἢ καὶ τὸ «δικαίωμα στὸ θάνατο». Ὡστόσο μιὰ τέτοια
ἐννοια δὲν προσφέρεται γιὰ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ συζή-
τηση, ἀφοῦ οἱ «ἄγραφοι νόμοι» δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ ὁ κα-
θένας τοὺς ἀντιλαμβάνεται σύμφωνα μὲ τὶς ἰδεολογικὲς του πεποιθήσεις καὶ τὸ
κοσμοθεωρητικὸ του πιστεύω. Ἐξάλλου, καὶ ἂν ὑποτεθεῖ πὼς τὸ δικαίωμα στὴ
ζωὴ ἀπορρέει ἀπὸ κάποιον ἄγραφο νόμο, ἡ ἱκανοποίηση ἢ ἡ προστασία του θὰ
ἀξιωνόταν τελικὰ ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη, στὴν ὁποία κατ' ἀνάγκη θὰ προσέφευγε
ὁ φορέας του. Καὶ αὐτοὶ ποὺ ἐπικαλοῦνται τὸ λεγόμενο «δικαίωμα στὸ θάνατο»,
ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη ἀξιῶνουν τελικὰ νὰ τὸ ἀναγνωρίσει. Δὲν μπορεῖ, ὥστόσο,
ἄλλη νὰ εἶναι ἡ πηγὴ ἀφετηρίας καὶ ἄλλη ἡ πηγὴ προστασίας τῶν δικαιωμάτων.
Ἐφόσον ἡ συζήτηση γιὰ τὴν προστασία ἐνὸς δικαιώματος κινεῖται στὸ ὄντολο-
γικὸ καὶ δεοντολογικὸ ἐπίπεδο τοῦ θετικοῦ δικαίου, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο πρέπει νὰ κι-
νεῖται καὶ ἡ συζήτηση γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Τὰ δικαιώματα, λοιπόν, πηγάζουν,

3. Γ. Μπαλῆς, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, ἔκδ. η' 1961, § 22.

4. Ἀπόστ. Γεωργιάδης, Γενικὲς Ἀρχὲς Ἀστικοῦ Δικαίου, ἔκδ. γ', 2002, § 19, ἀρ. περ.
9 (σ. 224).

5. Ὅπως τόνιζα στὴ μελέτη μου «Ἡ σχετικότητα τῆς ποινικῆς προστασίας» (Σειρὰ «Ποι-
νικά», ἀρ. 7), 1980, σ. 29: Τῆς προστασίας τῶν ἐνόμων ἀγαθῶν (καί, συνεπῶς, τῶν δικαιωμάτων)
«μέτρον ἐστὶν ἡ ἐννομος τάξις».

6. Ἀκόμη καὶ ἡ σχετικὴ συζήτηση σὲ θεολογικὴ βάση στηρίζεται στοὺς κανόνες τοῦ Ἑκκλη-
σιαστικοῦ Δικαίου (στὸ κανονικὸ δίκαιο). Βλ. Γ. Πουλῆ, Ἡ εὐθανασία ἀπὸ τὴ σκοπία τῆς διαχρο-
νικῆς συνείδησης τοῦ ἀδίκου χαρακτήρα τῆς πράξης, Ποινικὸς Λόγος, 2001, σ. 731 ἐπ.

υπάρχουν, αναγνωρίζονται, προστατεύονται και ικανοποιούνται αποκλειστικά στα πλαίσια της έννομης τάξης.

Δεύτερο στοιχείο του νομικού όρισμού του δικαιώματος είναι ο φορέας του. Φορέας των δικαιωμάτων, σύμφωνα με το νομικό όρισμό τους, είναι το πρόσωπο⁷. Φυσικό πρόσωπο (δηλαδή ο άνθρωπος) και νομικό (δηλαδή ένωση προσώπων ή συγκέντρωση περιουσίας, που συνιστώνται για όρισμένο σκοπό και καθίστανται υποκείμενα δικαίου με τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που προβλέπει ο νόμος). Το δικαίωμα στη ζωή ανήκει, βέβαια, μόνο στα φυσικά πρόσωπα. Κατά πλάσμα του νόμου (άρθρο 36 ΑΚ) ειδικά για τα δικαιώματα αστικής φύσεως, όπως ιδίως το κληρονομικό, το κυοφορούμενο θεωρείται ήδη γεννημένο αν γεννηθεί ζωντανό. Ένω ως προς το δικαίωμα στη ζωή το κυοφορούμενο (το έμβρυο) δεν αναγνωρίζεται ως φορέας⁸, όπως προκύπτει από το άρθρο 304 ΠΚ που επιτρέπει σε μεγάλη έκταση την αμβλωση. Αναγνωρίζεται ωστόσο ως ιδιαίτερο έννομο αγαθό⁹ με ειδική, αυτοτελή προστασία, όπως συνάγεται πάλι από το άρθρο 304 και τα άρθρα 304Α και 305 ΠΚ.

Το ζήτημα πότε αρχίζει και πότε παύει να υπάρχει το φυσικό πρόσωπο (ο φορέας, δηλαδή, του δικαιώματος στη ζωή) είναι μεγάλης σημασίας και καθόλου απλό. Δεν μπορεί, όμως, να μας απασχολήσει εδώ αφού χρειάζεται ιδιαίτερη, έκτενη ανάπτυξη¹⁰. Απλώς, θα πρέπει να τονιστεί ότι κατά την επικρατούσα

7. Απόστ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, § 9, *άρ. περ. 1 έπ.*, 8 *έπ.* (σ. 111 *έπ.*). Βλ. *έκτενεις ανάπτυξεις* σέ Α. Μανιτάκη, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, 1981, σ. 99 *έπ.*, σ. 143 *έπ.*, σ. 261 *έπ.*

8. Βλ. μεταξύ πολλών: Έ. Συμεωνίδου - Καστανίδου, *Έγκλήματα κατά της ζωής*, *έκδ. 6'* 2001, σ. 781.

9. Από νομική άποψη αποτελεί σφάλμα «άνθρωπος» και «έμβρυο» να θεωρούνται εξίσου ως φορείς («δικαιούχοι») του έννομου αγαθού «ανθρώπινη ζωή» (του δικαιώματος στη ζωή) (έτσι π.χ. ο Λ. Καραμπέλας, *Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, 1987, σ. 16). Όπως επίσης δεν είναι σωστό να αγνοείται η αυτοτέλεια του έννομου αγαθού «έμβρυο» και να υποβαθμίζεται τούτο σε απλή «ιδιότητα του γυναικείου σώματος, που ένσωματώνει το συμφέρον της γυναίκας για απόκτηση παιδιού» (έτσι ή Συμεωνίδου - Καστανίδου, *ό.π.*, σ. 781). Βλ. τη θέση μου στο έργο μου *«Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου»*, 1998, σ. 286 (*άρ. περ. 461 έπ.*).

10. Τις σχετικές απόψεις βλ. σέ Ν. Ανδρουλάκη, *Ποινικόν Δίκαιον, ειδικόν μέρος*, τ. Α', 1974, σ. 20 *έπ.*, Συμεωνίδου - Καστανίδου, *ό.π.*, σ. 69 *έπ.*, όπου και πλούσια ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

στή νομική επιστήμη άποψη τὸ φυσικὸ πρόσωπο ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει μόλις γεννηθεῖ ζωντανό, μόλις δηλαδή ἀποχωριστεῖ τὸ νεογνὸ ἀπὸ τὸ μητρικὸ σῶμα εἴτε φυσιολογικὰ εἴτε μὲ χειρουργικὴ επέμβαση, καὶ ἐφόσον ἔχει ἀνθρώπινη μορφή καὶ δὲν εἶναι ἔκτρωμα. Ἄν εἶναι βιώσιμο ἢ ὄχι, δὲν ἔχει σημασία γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ νεογέννητου ὡς προσώπου¹¹. Τὸ πρόσωπο παύει νὰ ὑπάρχει μὲ τὸ θάνατό του (ἄρθρο 35 ΑΚ). Ὁ θάνατος κρίνεται μὲ βάση τὰ διδάγματα τῆς ἱατρικῆς επιστήμης. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα στὴ νομικὴ επιστήμη άποψη ὁ θάνατος ἐπέρχεται μὲ τὴν παύση τῆς ἐγκεφαλικῆς λειτουργίας συνολικά¹². Ὑιοθετεῖται, δηλαδή, ὁ ἐγκεφαλικὸς θάνατος, ὅπως δέχεται καὶ ὁ νόμος 2737/1999 «γιὰ τὶς μεταμοσχεύσεις ἀνθρώπινων ἰστῶν καὶ ὀργάνων», ὀρίζοντας στὸ ἄρθρο 12 παρ. 6 ὅτι «ὅταν ὁ θεράπων ἱατρός διαγνώσει νέκρωση τοῦ ἐγκεφαλικοῦ στελέχους καὶ ἐφόσον οἱ λειτουργίες ὀρισμένων ὀργάνων διατηροῦνται μὲ τεχνητὰ μέσα, ὑποχρεοῦται νὰ προβεῖ ἀπὸ κοινοῦ μὲ ἓναν νευρολόγο στὴ σύνταξη τοῦ σχετικοῦ πιστοποιητικοῦ θανάτου». Ὁ προσδιορισμὸς τῆς νέκρωσης τοῦ ἐγκεφαλικοῦ στελέχους καὶ ὁ τρόπος διάγνωσῆς της ἀφήνεται στὴν ἱατρικὴ επιστήμη. Κατὰ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 9/1985 ἀπόφαση τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου Ὑγείας ὡς θάνατος ὀρίζεται ἡ ἀνεπανόρθωτη ἀπώλεια τῆς ἱκανότητος γιὰ συνειδηση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνεπανόρθωτη ἀπώλεια ἱκανότητος γιὰ αὐτόνομη ἀναπνοή. Ὅπως γίνεται ἀντιληπτό, τὸ δικαίωμα τοῦ προσώπου στὴ ζωή, τόσο κατὰ τὴν ἀρχικὴ ὅσο καὶ στὴν τελικὴ της φάση βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ γιατροῦ ὑπὸ τοὺς γενικοὺς βέβαια, ἀλλὰ ὄχι ἀπολύτως ξεκάθαρους ὁρισμοὺς τοῦ νόμου.

Ἡ ἀναφορά τοῦ νομικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ δικαιώματος στὸ πρόσωπο (ἀντὶ γιὰ τὴ λέξη «ἄτομο») ὡς φορέα του, μπορεῖ νὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἂν δεχτοῦμε τὴ διάκριση τῶν ὄρων «πρόσωπο» καὶ «ἄτομο», στὴν ὁποία ἐπιμένουν ὀρισμένοι θεωρητικοί¹³. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὅρο «ἄτομο» ποὺ ὑποδηλώνει μία ἀνεξάρτητη

11. Βλ. Ἀπόστ. Γεωργιάδης, ὅ.π., § 9, ἀρ. περ. 10 (σ. 114).

12. Βλ. τοὺς συγγραφεῖς τῶν σημ. 10 καὶ 11, στὴ συνέχεια τῶν ἀναπτύξεών τους γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

13. Ὅπως π.χ. οἱ Χ. Γιανναράς, Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρω, 1987, σ. 21, Μ. Καραῆς, Βιοτεχνολογία καὶ Δίκαιο, Ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη, 2001, σ. 1208 ἐπ. - Ὡστόσο, κατὰ τὸν Γιανναρά, Ἡ ἀπανθρωπία τοῦ δικαιώματος, 1998, σ. 18 ἐπ., καὶ ὁ ὅρος «πρόσωπο» στὴ θεωρία τῶν δικαιωμάτων ἀπηχεῖ τὴν ἐτυμολογία καὶ νοηματικὴ καταβολὴ τῆς λατινικῆς «persona» καὶ ἀγνωεῖ τὴν ἐτυμολογικὴ σηματικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ ὅρου «πρόσωπο».

αυτοτέλεια, ὁ ὅρος «πρόσωπο» ἐκφράζει μία ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἄλλου προσώπου αυτοτέλεια: εἶναι μία ὕψη-πρὸς-τί, ἔχοντας σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν παράλληλη ὑπαρξὴ προσώπων. Αὐτὸ σημαίνει πὺς τὰ δικαιώματα, ἀπονεμόμενα στὰ πρόσωπα, ἀναγνωρίζονται ἐνόψει τῆς παράλληλης λειτουργικῆς συνύπαρξής τους μὲ ἄλλα πρόσωπα - φορεῖς δικαιωμάτων μέσα στὴν ὁργανωμένη κοινωνία καὶ ὄχι ὡς ξεκομμένες αυτοτελεῖς μονάδες ποὺ συναποτελοῦν ἀπλῶς ἓνα σωρό. Ἀνεξάρτητα ἀν ἀποδέχεται κανεὶς τὴν ἐννοιολογικὴ διάσταση τῶν ἐννοιῶν «πρόσωπο» καὶ «ἄτομο», τὸ περιεχόμενο ποὺ δίνεται στὴν ἐννοία τοῦ «προσώπου» ὡς ὑπαρξὴς - πρὸς - τί εἶναι σωστό¹⁴. Κατὰ τὴν γνώμη μου, καὶ τὸ ἄτομο θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται σὲ ἀναφορὰ μὲ τὰ ἄλλα ἄτομα, ποὺ δὲν ἀθροίζονται σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο ἀριθμητικά, ἀλλὰ τὸ συν-ἀποτελοῦν λειτουργικά. Κανένα κοινωνικὸ σύνολο δὲν εἶναι ἀπλὸ ἄθροισμα τῶν μελῶν του¹⁵. Ἀλλὰ καὶ στὴ φύση δὲν ὑπάρχουν αυτοτελεῖς - ἀνεξάρτητες μονάδες, ἀλλὰ τὸ κάθε τι ἀναφέρεται πρὸς κάτι ἄλλο. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ μᾶς εἶναι χρήσιμες στὴ συνέχεια, ὅταν γίνῃ λόγος γιὰ τὴν ἀναγνώριση ἢ ὄχι «δικαιώματος στὸ θάνατο».

Τρίτο στοιχεῖο τοῦ νομικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ δικαιώματος εἶναι ἡ ἐξουσία (ἡ ὁποία παρέχεται ἀπὸ τὴν ἐννομὴ τάξη στὸ πρόσωπο γιὰ τὴν πραγμάτωση βιοτικοῦ συμφέροντος, γιὰ τὴν ἱκανοποίηση - κατ' ἄλλη διατύπωση - ἐννόμων συμφερόντων του)¹⁶. Μὲ τὸν ὅρο «ἐξουσία» δηλώνεται ἀκριβῶς ἡ νομικὴ δυνατότητα τοῦ

14. Δὲν εἶναι σωστή, ὅμως, ἡ θέση (βλ. Γιανναρᾶ, ὁ.ἀ.π., σ. 17) ὅτι «τὸ δικαίωμα ἀγνοεῖ τὴν προσωπικὴ ἐτερότητα» (ἀν καὶ στὸν ὁρισμὸ τοῦ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «πρόσωπο»), καὶ ὅτι φορέας τοῦ εἶναι τὸ «νομικὸ εἶδωλο» τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου, μὴ ἀφηρημένη κατασκευή. Ὅταν ὁ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, I, § 35 (προσθήκη), ἀναφερόμενος στὸ πρόσωπο (Person), κάνει λόγο γιὰ «καθαρὴ ἀφαίρεση» («eine blosse Abstraktion»), ἐννοεῖ, νομίζω, τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ἀπογυμνωμένο ἀπὸ τὰ ἀτομικά του χαρακτηριστικά - προκειμένου νὰ γίνῃ ἀντικείμενο νομικῆς ρύθμισης - καὶ ὄχι ἓνα ἄτομο ἀποκομμένο ἀπὸ τὴν παρουσία (καὶ ὅμοια δικαίικη ρύθμιση) τοῦ «ἄλλου» (τῶν ἄλλων ἀνθρώπων). Διαφορετικά, δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ φράση τοῦ ἴδιου τοῦ Hegel ἀμέσως πρὸ κάτω (§ 36): «Die Persönlichkeit enthält überhaupt die Rechtsfähigkeit und macht den Begriff und die selbst abstrakte Grundlage des abstrakten und daher **formellen** Rechtes aus. Das Rechtsgebot ist daher: **sei eine Person und respektiere die anderen als Personen**». (Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα).

15. Πρβλ. E. Nagel, *Über die Aussage: «Das Ganze ist mehr als die Summe seiner Teile»*, σὲ E. Topitsch (Hrsg.), *Logik der Sozialwissenschaften*, 1971, σ. 225, ἐπ., ὅπου καὶ λοιπὲς βιολογιατικὲς παραπομπὲς στὴ ρήση «the whole is more than the sum of its parts».

16. Βλ. τοὺς συγγραφεῖς τῶν σημ. 3 καὶ 4, πρὸ πάνω.

προσώπου να διεκδικήσει ενεργητικά - με όλα τα νόμιμα μέσα που του παρέχει ή έννομη τάξη - την αναγνώριση και ικανοποίηση των δικαιωμάτων του. Ἀκόμα και απέναντι στους φορείς κρατικής εξουσίας το πρόσωπο μπορεί να προστατεύσει ενεργητικά τα δικαιώματά του ἐφόσον προσβάλλονται ἀπὸ αὐτοὺς κατὰ παράβαση τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν νόμων. Τὸ δικαίωμα εἶναι λοιπὸν ἐξουσία. Καὶ ἡ ἐξουσία σημαίνει δυνατότητα νὰ ὑποχρεώσει ὁ φορέας της κάποιον ἄλλο νὰ ἐνεργεῖ ἢ νὰ συμπεριφέρεται σύμφωνα με ὁρισμένο τρόπο. Στὴν περίπτωσή μας: νὰ μὴν προσβάλλει με πράξη ἢ με παράλειψη τὸ δικαίωμά του.

Τέταρτο (καὶ τελευταῖο) στοιχεῖο τοῦ ὁρισμοῦ εἶναι ἡ πραγμάτωση (ικανοποίηση) βιοτικῆς (ἢ κατ' ἄλλη διατύπωση, ἐνόμου) συμφέροντος.

«Συμφέρον» εἶναι ὅ,τι ὠφελεῖ, ὅ,τι εἶναι χρήσιμο ἢ φέρνει κέρδος σὲ κάποιον¹⁷. Βιοτικὸ συμφέρον εἶναι ὅ,τι ὠφελεῖ τὴ ζωὴ, ὅ,τι εἶναι χρήσιμο γιὰ τὴν προώθηση τῆς ζωῆς¹⁸. Καὶ ἔννομο εἶναι τὸ συμφέρον ποὺ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ νόμο, ποὺ δὲν ἀντίκειται σ' αὐτόν (εἶναι δηλαδή, σύννομο)¹⁹. Ὁ πορισμὸς λ.χ. χρημάτων με ἀξιοποίηση πράξης ικανοποιεῖ τὸ συμφέρον τοῦ δράστη, ἀλλὰ δὲν συνιστᾷ δικαίωμα ἀφοῦ ἀντίκειται στὸ νόμο, δὲν εἶναι σύννομος, καὶ ἡ έννομη τάξη δὲν παρέχει σὲ κανένα πρόσωπο τέτοια ἐξουσία.

3. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνάλυσης τοῦ νομικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ δικαιώματος προχωροῦμε στὸν προσδιορισμὸ τοῦ «δικαιώματος στὴ ζωὴ». Τὸ δικαίωμα αὐτὸ ρητὰ προβλέπεται (καὶ προστατεύεται) στὸ ἄρθρο 5§2 τοῦ Συντάγματος²⁰ καὶ σὲ ὅλα τὰ διεθνή κείμενα γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. «Ὅλοι ὅσοι βρίσκονται στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπικράτεια ἀπολαμβάνουν τὴν ἀπόλυτη προστασίαν τῆς ζωῆς τους» (ἄρ. 5§2 Συν.). Καὶ κατὰ τὸ ἄρθρο 2 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου (1950) ὑπὸ τὸν τίτλο «τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ» (ὅπως προστέθηκε αὐτὸς με τὸ 11^ο πρωτόκολλο): «Τὸ δικαίωμα ἐκάστου προσώπου εἰς τὴν ζωὴν προστατεύεται ὑπὸ τοῦ νόμου». Τὸ ἴδιο περιεχόμενο, πιὸ λιτὰ

17. Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Ἰδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη), ἔκδ. 1998 (1999), σ. 1282.

18. Βλ. στὸ ἴδιο λεξικόν, ὁ.ἀ.π., τῇ λ. «βιοτικός» (σ. 274).

19. Στὸ ἴδιο, λ. «έννομος», σ. 471.

20. Γιὰ τὴ ζωὴ ὡς συνταγματικὴ ἀξία βλ., μεταξύ πολλῶν, Γ. Κατρούγκαλου, ὁ.π., (στὴ σημ. 2, πρὸ πάντων), σ. 15 ἐπ. καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές. Ἐπίσης Λ. Σοφουλᾶκη, Ἡ προστασία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους (διατριβή), 1994.

διατυπωμένο, έχει τὸ ἄρθρο 2 τοῦ Χάρτη Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως (C364/18.12.2000) ποὺ υἱοθετήθηκε στὴ Νίκαια στίς 7 Δεκεμβρίου 2000 ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο, τὸ Συμβούλιο καὶ τὴν Ἐπιτροπὴ σὲ πανηγυρικὴ διακήρυξη: «Κάθε πρόσωπο ἔχει δικαίωμα στὴ ζωή».

Ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ἀπὸ τὴ στιγμή πού θά γεννηθεῖ ζωντανὸ τὸ πρόσωπο ἔχει δικαίωμα νὰ ζήσει, ἔστω καὶ ἂν κατὰ τὴ γέννησή του δὲν εἶναι βιώσιμο. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνίατα ἄρρωστο καὶ τὸ ἐτοιμοθάνατο πρόσωπο ἔχει δικαίωμα νὰ ζήσει ὡς τὴ φυσικὴ ἐπέλευση τοῦ θανάτου του. Ὅποιος προσβάλλει τὸ δικαίωμα αὐτό, εἴτε μὲ πρόθεση εἴτε ἀπὸ ἀμέλεια, στερώνοντας ἀπὸ τὸ πρόσωπο τὴ ζωὴ του, διαπράττει ἀξιόποινη πράξη (τὸ τυποποιημένο στὰ ἄρθρα 299 καὶ 302 Π.Κ. ἐγκλημα τῆς ἀνθρωποκτονίας μὲ πρόθεση ἢ ἀπὸ ἀμέλεια, ἀντίστοιχα)²¹.

Καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ προσώπου τὸ δικαίωμά του σ' αὐτὴν ἐκτείνεται στὴ διατήρηση τῆς υγείας καὶ τῆς ἀσφάλειάς του, ὥστε νὰ μὴν τίθεται σὲ κίνδυνο ἡ ζωὴ του²². Σειρὰ διατάξεων τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα τυποποιοῦν ὡς ἐγκλήματα συμπεριφορὲς πού θέτουν σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ, ὅπως ἡ ἐκθεση κάποιου σὲ θέση ὅπου μένει ἀβοήθητος (ἄρθρο 306§1 ΠΚ), ἡ παράλειψη παροχῆς βοήθειας σὲ κάποιον πού κινδυνεύει (ἄρθρα 306, 307, 288§2 ΠΚ), ἡ δημιουργία κοινοῦ κινδύνου, μὲ δηλητηρίαση πηγῶν καὶ νοθεΐα τροφίμων, μὲ τὴ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος πού θέτει σὲ κίνδυνο τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ (ἄρθρο 288§3 τοῦ νόμου 1650/1986) κ.τ.λ.

Θεσμικοὶ συμπαραστάτες τοῦ ἀνθρώπου στὴν προστασία τοῦ δικαιώματός του στὴ ζωὴ εἶναι ὁ δικαστὴς καὶ ὁ γιατρός. Ὁ δικαστὴς παρέχει νομικὴ προστασία σὲ περίπτωσι προσβολῆς τοῦ δικαιώματος στὴ ζωὴ ἐνὸς προσώπου ἀπὸ τὴ δραστηριότητα ἄλλων ἀνθρώπων. Ὁ γιατρός παρέχει βιολογικὴ προστασία ἀπέναντι στίς φυσικὲς προσβολές, ἐνδογενεῖς καὶ ἐξωγενεῖς ἀπὸ μικρόβια, ιούς, ἀκτινοβολίες κ.τ.λ.²³.

21. Μὲ βάση τίς πρὶν πάνω, στὸ κείμενο, ἀναφερόμενες συνταγματικὲς διατάξεις, διακρίσεις τοῦ τύπου «ἀνάξια γιὰ νὰ ζήσει ζωὴ (lebensunwertes Leben) εἶναι ἀπολύτως ἀπαράδεκτες. Βλ. καὶ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικὸ Δίκαιο, Ἀτομικὰ Δικαιώματα, Α', 1991, ἀρ. περ. 323 (σ. 197).

22. Κατὰ τὸν Δαγτόγλου, ὁ.π., ἀρ. περ. 334 (σ. 205), τὸ Σύνταγμά μας δὲν κατοχυρώνει ρητῶς τὸ δικαίωμα σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀκεραιότητος (σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γερμανικόν, λ.χ., πού τὸ κατοχυρώνει στὸ ἄρθρο 2 παρ. 2 αὐτοῦ). Προβλέπει, ὡστόσο, στὸ ἄρθρο 7 παρ. 2, ὅτι οἰαδήποτε σωματικὴ κάκωσις ἢ βλάβη τῆς υγείας ἀπαγορεύεται καὶ τιμωρεῖται κατὰ τὸ νόμο.

23. Πρβλ. Ἀ. Χαραλαμπίκη, Ἱατρικὴ εὐθὺνη καὶ δεοντολογία, Μελέτες Ποινικοῦ Δικαίου,

Σύμφωνα με τὰ ἄρθρα 24 καὶ 25 τοῦ ἀ.ν. 1565/1939 «Περὶ κώδικος ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος», ὁ γιατρός ὀφείλει νὰ παρέχει μετ' ἐπιμέλειαν καὶ ἀφοσίωσιν τὴν ἱατρικὴν του συνδρομὴν, τηρώντας τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀποκτημένης πείρας, τὰς ἰσχύουσας διατάξεις τῆς νομοθεσίας γιὰ τὴ διαφύλαξιν τῶν ἀσθενῶν καὶ τὴν προστασίαν τῶν ὑγιῶν. Ὅφειλε ἀκόμα νὰ παρέχει σὲ κάθε ὥρᾳ τῆς ἡμέρας ἢ τῆς νύκτας τὴν ἱατρικὴν βοήθειαν σὲ περιπτώσεις αἰφνιδίων, ἐπικίνδυνων καὶ σοβαρῶν ἀσθενειῶν καὶ ἀτυχημάτων, χωρὶς νὰ ἐξαρτᾷ τὴν παροχὴν τῆς συνδρομῆς αὐτῆς ἀπὸ τὴν ἄμεση πληρωμὴν του. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑποχρέωσιν ἀπαλλάσσεται ὁ γιατρός ὅταν ὑπάρχουν λόγοι ποὺ δικαιολογοῦν τὴ μὴ παροχὴν τῶν ὑπηρεσιῶν του ἢ ὅταν ἡ βοήθεια μπορεῖ νὰ παρασχεθῇ ἀπὸ ἄλλον πιὸ πρόχειρον γιὰ τὴν περίστασιν γιαντρός²⁴.

Σὲ περίπτωσιν ποὺ ζητεῖται παράλληλα βοήθεια ἀπὸ περισσότερα πρόσωπα ὁ γιατρός ὀφείλει νὰ σπεύσῃ στὸ πιὸ ἐπείγον λόγῳ σοβαρότητος περιστατικῶν, νὰ δώσῃ ἐκεῖ τὴν ἀπαραίτητη πρώτη βοήθεια καὶ νὰ συνεχίσῃ μετ' αὐτῆς ἐπόμενον. Ἐξάλλου, τὸ «ἐπείγον» καθορίζει, κατὰ κανόνα, καὶ τὴν προτεραιότητα στὶς δικαστικὰς κρίσεις σὲ παράλληλα ἐμφανιζόμενες ὑποθέσεις.

Πρόβλημα ὑπάρχει ὅταν δὲν ζητεῖται ἡ βοήθεια τοῦ γιατροῦ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν πάσχοντα ἢ ὅταν αὐτὸς ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσίν του στὴν παροχὴν τῆς ἱατρικῆς συνδρομῆς. Στὴν πρώτη περίπτωσιν, ἂν ἡ μὴ αἴτησιν βοήθειας ὀφείλεται σὲ ἄγνοια τοῦ προσώπου γιὰ τὴ σοβαρότητα τῆς κατάστασός του ὁ γιατρός ὀφείλει νὰ τὸ ἐνημερώσῃ πλήρως²⁵ καὶ μετ' ἀκριβείας ὡς πρὸς τὰς ἀπαιτούμενες ἱατρικὰς ἐνέργειες καὶ νὰ προχωρήσῃ ἀφοῦ ἐπιτύχει τὴ συναίνεσίν του. Στὴ δευτέρᾳ περίπτωση, ἂν ἡ ἀντίθεσιν τοῦ πάσχοντος ὀφείλεται πάλιν σὲ ἄγνοια τῆς σοβαρότη-

1999, σελ. 169 ἐπ. - «Τὸ ἔργο τοῦ Γιατροῦ εἶναι ἓνας συνεχὴς ἀγὼνας κατὰ τῆς ἀρρώστιας καὶ τοῦ θανάτου». Σ. Χαροκόπος, Ὁ ἀγὼνας τοῦ γιατροῦ κατὰ τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου, Ἑπετηρίδα Ἱατρικῆς Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν, τόμος Α', 1975, σ. 89.

24. Γιὰ τοὺς κανόνες δικαίου ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἄσκηση τῆς ἱατρικῆς καὶ στὶς ὑποχρεώσεις τοῦ γιατροῦ βλ. προσφάτως, Κ. Φουντεδάκη, Ἀστικὴ ἱατρικὴ εὐθύνη, 2003, σ. 73 ἐπ.

25. Ἡ πλήρης ἐνημέρωσιν τοῦ ἀσθενοῦς ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεσιν γιὰ τὴ νομικὴ ἐγκυρότητα τῶν ἱατρικῶν πράξεων· βλ., μετὰξὺ πολλῶν, τὴν εἰδικὴν μονογραφίαν τῆς Ἰ. Ἀνδρουλιδάκη - Δημητριάδου, Ἡ ὑποχρέωσιν ἐνημέρωσιν τοῦ ἀσθενοῦς, 1993. Ἐπίσης, βλ. Φουντεδάκη, ὁ.π., σ. 174 ἐπ., Ἀν. Ψαρούδα - Μπενάκη, Τὸ ἱατρικὸ καθήκον διαφωτίσεως τοῦ ἀσθενοῦς ὡς προϋποθέσιν τῆς συναίνεσίνος του, Ποινικὰ Χρονικὰ ΚΔ' (1974), σ. 641 ἐπ.

τας τῆς κατάστασής του, ἰσχύει ὅ,τι μόλις εἰπώθηκε. Ἄν ἡ ἀντίθεση δὲν ὀφείλεται πιά σὲ ἄγνοια, ἀλλὰ σὲ προσωπικὴ ἐπιλογή, ποὺ ἐκφράζει τὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἀρρώστου²⁶, καὶ βέβαια αὐτὸς ἔχει, ὅπως λέμε, «σῶες τίς φρένες», θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε²⁷: Ἄν ὑπάρχει ἄμεσος κίνδυνος ζωῆς τοῦ ἀρνούμενου νὰ δεχθεῖ βοήθεια προσώπου, ὁ γιατρὸς θὰ πρέπει νὰ κάνει τὴν ἀπαραίτητη ἐνέργεια γιὰ τὴ μὴ ἄμεση ἐπέλευση τοῦ θανάτου, συμπαραστέκόμενος ψυχικὰ στὸν ἄρρωστο καὶ ἀσκώντας, ὅπως θὰ λέγαμε, διακριτικὴ - «γλυκιὰ» πίεση²⁸. Ἐδῶ τὸ δῆλημμα λύνεται ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ σὲ βάρος τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας²⁹. Ἄν δὲν ὑπάρχει ἄμεσος κίνδυνος ζωῆς, ὁ γιατρὸς ὀφείλει νὰ σεβάσται τὴ βούλη-

26. Οἱ δύο ἀντιπαρτιθέμενοι ἐδῶ κανόνες εἶναι: «ἡ σωτηρία τοῦ ἀσθενοῦς ἀποτελεῖ τὸν ὑπέρτατο νόμο» (*salus aegroti suprema lex est*) ἀφενὸς καὶ «ἡ θέληση τοῦ ἀσθενοῦς ἀποτελεῖ τὸν ὑπέρτατο νόμο» (*voluntas aegroti suprema lex est*) ἀφετέρου.

27. Ἡ χωρὶς διάκριση ἀποδοχὴ ὡς ὑπέρτερου τοῦ κανόνα «ἡ βούληση τοῦ ἀσθενοῦς ἀποτελεῖ τὸν ὑπέρτατο νόμο» ἀπηχεῖ μιὰ ἀκραία φιλελεύθερη, ἀτομοκεντρικὴ καὶ ἀτομοκρατικὴ ἀντίληψη, ἐπηρεασμένη ἀπὸ δυτικοευρωπαϊκὰ ἰδεολογικὰ πρότυπα, ποὺ ἐνισχύθηκαν εὐλόγως μετὰ τίς ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες τοῦ Β' παγκόσμιου πολέμου, ἰδίως στὴ Γερμανία. Ἐπηρεασμένοι σὲ μᾶς οἱ περισσότεροι θεωρητικοὶ ἀποδίδουν στὴ συναινέση τοῦ ἀσθενοῦς κυρίαρχη σημασία. Βλ. μετὰξὺ ἄλλων, Ἀ. Κατσαντώνη, Αἱ ἱατρικαὶ θεραπευτικαὶ ἐπεμβάσεις καὶ ἡ σημασία τῆς συναινέσεως τοῦ ἀσθενοῦς, Ποινικὰ Χρονικὰ Κ' (1970), σ. 65 ἐπ. - Ὁπαδὸς μιᾶς ἄκρατης νεοφιλελευθερίστικης ἀντίληψης, ἀπὸ τοὺς νεότερους θεωρητικούς, ὁ Δ. Κιούρης, Συμμετοχὴ σὲ αὐτοκτονία (301 ΠΚ) - Ἑρμηνεία μιᾶς ἀμφιλεγόμενης διάταξης, ΜΝΗΜΗ II, τ. Α', 1996, σ. 137 ἐπ. Βλ. τοῦ ἰδίου, *Notwehr und Einwilligung*, 1992, σ. 179 ἐπ.

28. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ ἄδικη πράξη τοῦ γιατροῦ, κατ' ἄρθρο 330 ΠΚ (παράνομη βία). Ἐξάλλου, ἡ σωματικὴ πίεση ἀσκειῖται γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ὑπέρτερου ἔναντι τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας στὴ δεδομένη στιγμή ἐννομοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς τοῦ συγκεκριμένου ἀρρώστου (κατάσταση ἀνάγκης κατ' ἄρθρο 25 ΠΚ). Πρὸβλ. ὅμως Καϊάφα - Γκιμπάντι, σὲ Νομικὸ Βῆμα, 1989, σ. 881. Βέβαια, ἡ ἀσκηση πίεσης πρέπει νὰ γίνεται μὲ ἀνθρωπιὰ ἀπὸ πλευρᾶς γιατροῦ καὶ ὄχι μὲ τρόπο ποὺ νὰ προσβάλλει τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀρνούμενου νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπέμβαση ἀσθενοῦς.

29. Ἔτσι καὶ ὁ Χρ. Δέδες, Ἀνθρωπίνη ζωή, Ἱατρικὴ καὶ Ποινικὸν Δίκαιον, *Minerva Medica Greca*, τόμ. 3, τεύχ. 5, 1975, σ. 529 ἐπ. (σ. 533). «Ὅτι ἡ ζωὴ συνιστᾷ ἀνώτερο ἀγαθὸ σὲ σχέση μετὰ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία ἀπὸ νομικὴ ἀποψη (θετικοῦ δικαίου) συνάγεται τόσο ἀπὸ τὸ Σύνταγμα (ἀπόλυτη προστασία τοῦ πρώτου ἀγαθοῦ, σχετικὴ τοῦ δεύτερου - ἀντιπαράβολὴ τῶν παραγράφων 2 τοῦ ἁρθροῦ 5 ἀφενὸς, καὶ 1 καὶ 3 τοῦ ἁρθροῦ 5, ἀφετέρου) ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ποινικὸ Κώδικα, ὅπου ἡ θανατικὴ ποινὴ (ὅταν ἰσχύει) ἀποτελεῖ ἐπαχθέστερη (βαρύτερη) κύρωση σὲ σχέση μετὰ τὴν ἰσότητα καθιέρωσιν, ἐνὼν καὶ οἱ προβλεπόμενες ποινὲς γιὰ προσβολὴ τοῦ ἐννομοῦ ἀγαθοῦ τῆς ζωῆς εἶναι βαρύτερες σὲ σχέση μετὰ τίς ποινὲς γιὰ τὴν προσβολὴ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας (ἄρθρα 299 καὶ 322 ἐπ.

ση τοῦ πλήρως ἐνημερωμένου καὶ ἔχοντος «σῶες τίς φρένες» ἄρρώστου³⁰ καὶ νὰ ἀπέχει ἀπὸ κάθε ἱατρικῆ ἐνέργεια, λύνοντας τὴν ἀστική σύμβαση ποὺ ἀρχικὰ εἶχε συναφθεῖ μαζί του³¹. Ἐδῶ τὸ δίλημμα κρίνεται ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας³² καὶ σὲ βάρος τῆς υἱείας (ἀλλὰ ὄχι σὲ βάρος τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ἄμεσος κίνδυνος γι' αὐτὴν δὲν ὑπάρχει)³³. Ἀπὸ νομικὴ ἄποψη, ὁ γιατρός μπορεῖ νὰ ζητήσῃ τὴ δικαστικὴ συνδρομὴ σὲ περίπτωσι ἰδίως ποὺ ὁ ἄρρωστος εἶναι ἀνήλικος καὶ γιὰ λογαριασμό του ἐκφράζονται αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὴν ἐπιμέλεια τοῦ προσώπου του³⁴.

ΠΚ). Ἐξάλλου, ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀποτελεῖ αὐτονόητο ὄρο τῆς ὑπάρξεως παντὸς ἐτέρου ἀγαθοῦ. Ἀνδρουλάκης, ὅ.π. (στὴ σημ. 10 πρὸ πάνω), σ. 18. «Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ἡ τυχὸν συναίνεσις τοῦ θανατωθέντος εἰς τὴν κατάλυσιν τῆς ζωῆς του οὐδόλως ἰσχύει ὅπως ἄρῃ τὸν ἄδικον χαρακτηριστὴρ τῆς ἀνθρωποκτονίας· τὸ δίκαιον δὲν δύναται νὰ προσδώσῃ νομικὸν κύρος εἰς τὴν ἐλευθερίαν διαθέσεως τῆς ἰδίας ζωῆς, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἄγει εἰς τὸν θάνατον καί, ἐπομένως, εἰς τὴν ἄρσιν πάσης ἐλευθερίας» (ὁ ἴδιος, ὅ.ἀ.π.). Βλ. καὶ στὸ ἔργον μου «Τὸ ἔννομο ἀγαθὸ ὡς βασικὴ ἔννοια τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, 1998, ἀρ. περ. 236 (σ. 141).

30. Γιὰ νὰ ὑπάρχει ἔγκυρη συναίνεση ἢ ἔγκυρη ἀντίθετη βούλησις τοῦ ἀσθενοῦς σὲ σχέσι μετὰ τὴν ἐπιβαλλόμενη ἱατρικὴ ἐπέμβασις στὸ σῶμα του θὰ πρέπει αὐτὸς νὰ εἶναι σὲ θέσι νὰ δώσῃ ἢ νὰ ἀρνηθεῖ τὴ συναίνεσίν του. Βλ., μεταξὺ πολλῶν, Κατσαντώνη, ὅ.π., σ. 68, Ψαροῦδα - Μπενάκη, ὅ.π., σ. 644. Ἐπίσης βλ. στὴ μελέτη μου «Ἡ νομικὴ φύσις τῶν ἱατροχειρουργικῶν ἐπεμβάσεων», Ἀρμενόπουλος, 1972, σ. 467 ἐπ. [=Μελέτες οὐσιαστικοῦ καὶ δικονομικοῦ ποινικοῦ δικαίου (1968-1977), 1978, σ. 107 ἐπ. (σ. 108)].

31. Ἀναλυτικὴ ἐκθεσις τῆς «νομιμοποίησης» τῆς ἱατρικῆς πράξεως κατὰ τὴν ἐκπλήρωσι τῆς ἀστικῆς σύμβασης παροχῆς τῆς βλ. σὲ Φουντεδάκη, ὅ.π., σ. 168 ἐπ.

32. Πρβλ. καὶ ἄρθρο 8 ἐδ. α' β.δ. 25.5/6.7.1955 «περὶ κανονισμοῦ ἱατρικῆς δεοντολογίας». Ἐπίσης ἄρθρο 5 τοῦ ν. 2619/1998 (ποὺ κυρώνει τὴ Σύμβασι τοῦ Ὁβιέδο τοῦ 1997 γιὰ τὰ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα καὶ τὴν Βιοϊατρική).

33. Μεταξὺ προσωπικῆς ἐλευθερίας στὴ δεδομένη στιγμή καὶ ἀπλῶς υἱείας (ἐπίσης στὴ δεδομένη στιγμή) προηγεῖται τὸ πρῶτον ἀγαθόν. Ἐνῶ τὸ ἴδιον δὲν ἰσχύει ὅταν ἡ ἀντιπαράθεσις τῆς ἐλευθερίας γίνεται μετὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωή. Βλ. τὴ σημ. 29, πρὸ πάνω. Ἐξάλλου, ἡ «στιγμαία» ἀπώλεια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς (κατὰ τὴ δεδομένη χρονικὴ στιγμή τῆς ἐπιλογῆς) εἶναι, τελικά, ἀναπότρεπτα διαρκῆς (ὑπερβαίνουσα τὴ στιγμή τῆς ἐπιλογῆς) κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει μετὰ τὸ ἀγαθὸ τῆς υἱείας, ὅπου ἡ δυσμενὴς γιὰ τὸ ἀγαθὸ αὐτὸ συνέπειά τῆς ἐπιλογῆς εἶναι ἀναστρέψιμη, ὅπως λ.χ. στὴν περίπτωσι ποὺ ὁ ἀσθενὴς ἀλλάζει γνώμη ἀργότερα καὶ δεχθεῖ τὴν ἱατρικὴ ἐπέμβασι.

34. Ὅπως στὴ γνωστὴ περίπτωσι ποὺ οἱ γονεῖς ἀρνοῦνται νὰ συναίνεσιν στὴ μετὰγχιση αἵματος στὸ ἀνήλικον παιδί τους, γιὰ θρησκευτικούς λόγους. Βλ. Ἀνδρουλάκη, Ὁ χυλιαστὴς πατήρ, Ποινικὰ Χρονικὰ Κ' (1970), σ. 241 ἐπ. (=Ποινικὰ Μελέται, 1972, σ. 93 ἐπ.). Πρβλ. Γνωμοδότησι Εἰσαγγελίας Ἀρείου Πάγου 24/1969, Ποινικὰ Χρονικὰ Κ' (1970), σ. 57-58.

4. Καὶ ἐρχόμαστε στὸ κρίσιμο ἐρώτημα: Πέρα ἀπὸ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ, ὑπάρχει ἄραγε καὶ «δικαίωμα τοῦ προσώπου στὸ θάνατο;» Μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ διαθέσει τὴ ζωὴ του σὲ ἀπόλυτο σημεῖο ἀφανισμοῦ της, ὅπως λ.χ. μπορεῖ νὰ διαθέσει ἓνα ἀντικείμενο ἰδιοκτησίας του; Ἰσχύει τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοπροσβολῆς σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ; Καὶ πὶὸ πέρα: ἡ αὐτοδιάθεση μπορεῖ νὰ φτάσει μέχρι τὴν αὐτοπροσβολὴ τῆς ζωῆς; Εἶναι ἐγκυρὴ ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ; Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπιμέρους ἐρωτήματα ποὺ ἐξειδικεύουν τὸ ἀρχικὸ βασικὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ λεγόμενον «δικαίωμα στὸ θάνατο» θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἀμέσως στὴ συνέχεια νὰ δοθεῖ κάποια ἀπάντηση. Ὅπως, ὅμως, τονίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἡ προσέγγιση στὸ θέμα θὰ γίνεῖ μὲ τοὺς ὅρους τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀφοῦ ἡ ἔννοια τοῦ δικαιώματος εἶναι ἔννοια νομικὴ καὶ ἀκόμα καὶ αὐτοὶ ποὺ ἀντιλαμβάνονται τὸ δικαίωμα ὡς φυσικὸ ἢ (ἐξωνομικὰ) ἠθικὸ τελικὰ ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη ζητοῦν τὴ δυνατότητα νὰ τὸ ἀσκήσουν.

Πρὶν προχωρήσουμε σὲ ἀπαντήσεις θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὰ στοιχεῖα τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ «δικαιώματος»³⁵ ποὺ ἀναλύθηκαν στὴν ἀρχή: Ὅτι τὸ δικαίωμα παρέχεται ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη, ὅτι ἀποτελεῖ ἐξουσία τοῦ προσώπου, ποὺ μπορεῖ νὰ τὴν ἀσκήσῃ ἐνεργητικά, καὶ ὅτι ἀναφέρεται σὲ βιοτικὰ (ἢ ἔννομα) συμφέροντα. Λέξεις - κλειδιά εἶναι, λοιπόν, ἡ «ἐννομη τάξη» (ὡς πηγὴ τοῦ δικαιώματος), τὸ «πρόσωπο» (ὡς φορέας τοῦ δικαιώματος), ἡ «ἐξουσία» (ὡς δυναμικὴ ἔκφραση τοῦ δικαιώματος) καὶ τὸ «βιοτικὸ (ἢ ἔννομο) συμφέρον» (ὡς περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος).

Τὸ δίκαιο - στὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου ἔχει νόημα ἡ ἀναγνώριση δικαιωμάτων, ἀφοῦ πηγὴ τους εἶναι ἡ ἔννομη τάξη - δὲν ἀποτυπώνει τὸ φυσικὸ «ὄν» (ὅπως ἡ ἐπιστήμη ὡς ἡ κατεξοχὴν γνωστικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου) οὔτε ἀναζητᾷ τὸ μεταφυσικὸ «δέον» (ὅπως ἡ φιλοσοφία), ἀλλὰ ἀξιολογεῖ τὸ «ὄν» ἐνόψει κάποιου σκοποῦ καὶ ἀναζητεῖ γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὸ κοινωνικὸ «δέον» στὰ πλαίσια πάντα τοῦ ἴδιου αὐτοῦ σκοποῦ³⁶. Γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τίς κατασκευές του τὰ

35. Βλ. τίς σημ. 3 καὶ 4, πρὸ πάνω.

36. Βλ. R. V. Jhering, *Der Zweck im Recht*, σὲ *Der Geist des Rechts*, ἔκδ. C. Schünemann, 1965, σ. 251 ἑπ. (σ. 252): «Der Zweck der Schöpfer des gesamten Rechts ist dass es Keinen Rechtssatz gibt, der nicht einem Zweck, d.i., einem praktischen Motiv, seinen Ursprung verdankt». Κατὰ τὸν Κ. Δεσποτόπουλο, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 1954, § 59 (σ. 133), «ἡ γνησίᾳ πολιτικὴ κοινωνία εἶναι ἀληθῶς ἡ λειτουργικὴ συνύπαρξις τῶν ἀνθρώπων, ὡς αὐτο-

πράγματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δὲν εἶναι ὄντα καθεαυτά, ἀλλὰ ὡς-πρὸς-κάτι. Ὡς πρὸς αὐτὸ σημασιολογοῦνται - ἀξιολογοῦνται καὶ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ρύθμισης. Καὶ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀξιολογεῖται ὅχι ὡς ἀπλὸ βιολογικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ ὡς κοινωνικὸ μέγεθος μὲ σημασία (ἀξία) ἀναφορικὰ πρὸς κάτι. Καὶ αὐτὸ τὸ κάτι (τὸ σημεῖο, δηλαδή, ἀναφορᾶς) στὶς φιλελεύθερες ἔννομες τάξεις εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὁ κάθε ζωντανὸς ἄνθρωπος, ἐνῶ στὰ ὀλοκληρωτικὰ συστήματα εἶναι ἡ κοινότητα ὡς ὀργανικὸ σύνολο³⁷.

Ὡστόσο, σὲ κάθε ἀνθρώπινη κοινωνία - καὶ στὴν ὀργανωμένη σὲ ἔννομη τάξη κατὰ φιλελεύθερο τρόπο - ἡ συνύπαρξη τῶν (πολλῶν) ἀνθρώπων δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς παράλληλη ὑπαρξη πολλῶν. Ὁ ἄνθρωπος ὡς κοινωνικὸ «εἶναι» δὲν εἶναι μόνος του ἀνάμεσα σὲ ἄλλους³⁸. Εἶναι συν-δεμένος μὲ τοὺς ἄλλους, εἶναι ὡς - πρὸς - αὐτοὺς (als-sein) καὶ μαζί - μὲ - αὐτοὺς (mit-sein): Εἶναι ὁ ἄνθρωπος - πατέρας, ὁ ἄνθρωπος - μητέρα, ὁ ἄνθρωπος - ἀδελφός - σύντροφος - δάσκαλος, ὁ συν-ἄνθρωπος³⁹. Ὅποιαδήποτε, συνεπῶς, δῆθεν φιλελεύθερη σύλληψη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου, μὲ ἀπόλυτη ἀτομικότητα ἀπέναντι στὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ στοὺς συνανθρώπους του, ἀποτελεῖ ἰδεολογικὴ παρεκτροπὴ πού δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα καὶ παραποιεῖ τὴ φύση τῶν πραγμάτων⁴⁰. Πρόκειται γιὰ «φιλελευθερίστικη» σύλληψη καὶ κατασκευὴ πού μεγεθύ-

σκοπῶν πάντων...». Καὶ ἡ ἐλευθερία, γιὰ τὸ δίκαιο, δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ ἐλευθερία, ἀλλὰ νοεῖται μόνο στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς (δηλ. τῆς ὀργανωμένης σὲ ἔννομη τάξη) κοινωνίας. Βλ. Δεσποτόπουλου, ὁ.π., § 88 καὶ σημ. 15 (σ. 195/196): «Οὕτω δὲ μόνον θεσπίζεται ἡ κατὰ δίκαιον, ἥτοι πρὸς δρᾶσιν καὶ στάσιν καθόλου ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ, ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου» σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐλευθερίαν ὡς φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου.

37. Γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση τῆς φιλελεύθερης πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἔννομη τάξη βλ. στὸ ἔργου μου «Τὸ ἔννομὸ ἀγαθὸ ὡς βασικὴ ἔννοια τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου», 1998, ἀρ. περ. 41 ἐπ., ἀρ. παρ. 70 ἐπ.

38. Πρβλ. Κ. Δεσποτόπουλου, ὁ.π., σ. 133 («λειτουργικὴ συνύπαρξις τῶν ἀνθρώπων»), σ. 137 (: «ἡ πολιτικὴ ὁμως κοινωνία, ἡ ἐκπληρωτικὴ τοῦ σκοποῦ τούτου συνίσταται ὡς ἀπὸ τῆς δι' ἀδιαλείπτου πολυπλέξεως διανθρωπίνων "στάσεων", καθ' ἣν ἡ συμπεριφορὰ ἐκάστου ἀνθρώπου τελεῖ ἐν ἀρμονίᾳ τινὶ ἔναντι παντὸς ἄλλου ἀνθρώπου»), Ν. Κουράκη, Ἀποποινικοποίηση τῆς χρήσης οὐσιῶν: Ὑπὲρ ἢ κατὰ; Ποινικὸς Λόγος, 4/2001, σ. 1237 ἐπ., σ. 1239.

39. Πρβλ. W. Maihofer, Vom Sinn menschlicher Ordnung, ἔκδ. V. Klostermann, 1956, σ. 52.

40. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἰδεολογία (μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου) ὡς ἐκτροπὴ τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης· βλ. σχετικὰ στὸ βιβλίο μου «Εἰσαγωγή στὴν Ἐπιστήμη», ἔκδ. 6' 1980, σ. 123

νει υπερβάλλοντας ένα στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης (τὴ μοναδικότητα), ἀγνοώντας ἢ παραγνωρίζοντας τὰ ἄλλα (τὴν ἀλληλεξάρτηση καὶ τὴ συντροφικότητα) ποὺ καθιστοῦν τὴ μοναδικότητα προσωπικότητα καὶ ἀναδείχνουν τὸν ἄνθρωπο σὲ πρόσωπο. Αὐτὸ τὸ πρόσωπο εἶναι ὁ φορέας τοῦ δικαιώματος στὴ ζωὴ, ποὺ παρέχεται ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη⁴¹. Στὰ πλαίσια, λοιπόν, τῶν ἀξιολογήσεων τῆς ἀσκεῖται τὸ κάθε δικαίωμα, ἢ παρεχόμενη, δηλαδή, στὸ πρόσωπο ἐξουσία γιὰ τὴν ἱκανοποίηση βιοτικοῦ του συμφέροντος.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴ βασικὴ παραδοχὴ συνάγεται ὅτι καὶ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ παρέχεται στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὁργανωμένη σὲ ἔννομη τάξιν κοινωνία ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ ζωὴ του σημασιολογεῖται (ἀξιολογεῖται) ὡς αὐτονόητα χρήσιμη γιὰ τὸν ἴδιον ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὴν ποὺ παρέχει τὸ σχετικὸ δικαίωμα. Ἐφόσον τὸ δικαίωμα ἀποτελεῖ παρεχόμενη ἐξουσία στὰ πλαίσια τῆς ὁργανωμένης σὲ ἔννομη τάξιν κοινωνίας, ἔπεται πὼς ἡ ἐξουσία αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι σχετικὴ, τουλάχιστον ἀπέναντι σ' ἐκεῖνον ποὺ τὴν παρέχει καὶ ἐνόψει τῶν ἀξιολογήσεων του: «Πάντων δικαιωμάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔννομος τάξις»⁴². Αὐτὸ σημαίνει πὼς καὶ ὅταν ἀκόμα ὁ φορέας τοῦ δικαιώματος ἐπιθυμεῖ νὰ παραιτηθεῖ (νὰ ἀπαλλαγεῖ) ἀπὸ αὐτό, καταλύοντας μάλιστα καὶ τὸ οὐσιαστικὸ τοῦ περιεχομένου (τὸ προστατευόμενο «ἐξ ἀντικειμένου» ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξιν ἔννομο ἀγαθὸ τῆς ανθρώπινης ζωῆς του) ἡ ἐξουσία του αὐτὴ μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ ἂν ἡ ἔννομη τάξις ἔχει καὶ ἡ ἴδια συμφέρον στὴ διατήρηση τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ στὴν καθολικότητά του ἔχει ἀναγάγει σὲ ἀξία (σὲ ἔννομο ἀγαθόν). Ἀφοῦ, λοιπόν, ὁ ἄνθρωπος δὲν νοεῖται ὡς μοναχικὸ ἄτομο ἀλλὰ ὡς συν-ἄνθρωπος, μαζί - με - ἄλλους καὶ ὡς - πρὸς - αὐτούς, καὶ ἡ ὁργανωμένη κοινωνία, ποὺ ὡς ἔννομη τάξις ἀναγνωρίζει καὶ παρέχει τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ, συγκροτεῖται ἀπὸ συν-ἄνθρωπους⁴³ (χωρὶς αὐτοὺς παύει καὶ ἡ ἴδια νὰ ὑπάρχει), ἔπεται πὼς γιὰ τὴν ἔννομη τάξιν ἡ ἀντικειμενικὴ πιά προστασία τῆς ανθρώπινης ζωῆς δὲν συνιστᾷ ἀπλῶς προστασία ἐνὸς ὑποκειμενικοῦ ἀγαθοῦ τῶν ἐπιμέρους ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἀποτελεῖ αὐτονόητη (καὶ γιὰ τὴ φιλελεύθερη ἔννομη τάξιν) αὐτοπροστασία τῆς.

ἐπ. - Τὴν ἀξιολογικὴ σύνδεση ἀτόμου - κράτους δέχεται καὶ ὁ κατεξοχὴν φιλόσοφος τοῦ φιλελευθερισμοῦ Τζ. Σ. Μίλ, Περὶ Ἐλευθερίας, ἑλλην. μετ. Ν. Μπαλῆς, ἐκδ. Ἐπίκουρος, 1983, σ. 190: «...ἡ οὐσιώδης ἀξία ἐνὸς κράτους εἶναι ἡ ἀξία τῶν ἀτόμων ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν».

41. Πρβλ. ὅμως τὴ διαφορετικὴ ἀντίληψη τοῦ Γιανναρά, ὁ.π. (στὴ σημ. 14, πρὸ πάνω).

42. Βλ. πρὸ πάνω τὴ σημ. 5.

43. Βλ. τὴ σημ. 38 καὶ 39, πρὸ πάνω. Πρβλ. Τζ. Σ. Μίλ, ὁ.π.

Ἡ διαφορὰ μιᾶς φιλελεύθερης ἀπὸ μιᾶ ολοκληρωτικῆς ἔννομης τάξεως δὲν βρίσκεται στὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν πρώτην ἑνὸς ἀπόλυτου δικαιώματος στὴ ζωὴ γιὰ κάθε ἄνθρωπο, μὲ ἀντίστοιχο «δικαίωμα» παραίτησης, μὲ ἀντίστοιχο, δηλαδή, «δικαίωμα θανάτου» (αὐτοκαταστροφῆς). Αὐτὸ θὰ συνεπαγόταν «αὐτοκτονία» (καὶ) γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἔννομη τάξιν, ἀφοῦ θὰ παραιτοῦνταν ἔτσι ἀπὸ τὴν αὐτοπροστασίαν της, καὶ θὰ ἀποτελοῦσε νομικὸ παράδοξο (absurdum). Ἡ διαφορὰ βρίσκεται στὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν φιλελεύθερη ἔννομη τάξιν στὸ κάθε πρόσωπο ἐλευθερίας νὰ διαμορφώσει τὸ περιεχόμενο (τὸν τρόπο) τῆς ζωῆς του⁴⁴, ἀλλὰ ὅχι νὰ τὴν καταλύσει! Θὰ ἦταν παράλογο νὰ παρέχει ἡ ἔννομη τάξις «δικαίωμα στὸ θάνατο». Ἡ, μὲ ἄλλα λόγια, ἓνα «δικαίωμα» στὸ θάνατο δὲν θὰ εἶχε πάντως ὡς πηγὴ τὴν ἔννομη τάξιν!

Ἐξάλλου, καὶ στὴν φιλελεύθερα ὁργανωμένη κοινωνία τὰ παρεχόμενα στὰ πρόσωπα δικαιώματα θὰ ἀσκηθοῦν μέσα στοὺς κόλπους της, σὲ ἀμοιβαία διαπλοκὴ μὲ τὰ ὅμοια καὶ τὰ λοιπὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων προσώπων, καὶ ὅχι σὲ ἐρημικὸ χωρὶ ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ λειτουργεῖ ὡς μοναδικὸ καὶ μεμονωμένο ἄτομο. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ ζωὴ του, ὡς βιολογικὸ γεγονός πού ὑπόκειται σὲ κοινωνικὴ ἀξιολόγηση γιὰ τὴν ἀναγωγή της σὲ ἔννομο ἀγαθόν, δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ὅπως ἐγωιστικὰ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ μιὰ ἀκραία φιλελεύθερη ἰδεολογικὴ σύλληψη, ἀλλὰ εἶναι καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους πού μαζί τους συνλειτουργεῖ στὸν κοινωνικὸ χωρὶ πού ἀπὸ κοινοῦ συγκροτοῦν. Παραδοχὴ «δικαιώματος στὸ θάνατο» θὰ σήμαινε πὼς ἡ ἔννομη τάξις παρέχει σὲ κάθε ἄνθρωπο τὴν ἐξουσία - ἐνεργώντας ὡς ἀποκομμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ μοναχικὸ ἄτομο - νὰ καταλύσει καὶ ὅλους τοὺς προσωπικοὺς του δεσμοὺς πού σὲ ἀμοιβαία διαπλοκὴ συγκροτοῦν αὐτὸ πού λέγεται κοινωνία. Θὰ ἐρχόταν ἔτσι σὲ ἀντίθεση μὲ

44. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία κατοχυρώνεται στὸ ἄρθρο 5 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος καὶ ὁρισμένοι συγγραφεῖς, ὅχι σωστά, τὴν ἐπεκτείνουν στὸ δικαίωμα τοῦ προσώπου ἀκόμη καὶ νὰ καταλύσει τὴν ζωὴ του! Ἔτσι π.χ. ὁ Κατρούγκαλος, ὅ.π. (στὴ σημ. 2, πρὸ πάνω), σ. 81, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἀφοῦ τὸ «δικαίωμα στὸ θάνατο» δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ στὸ ἄρθρο 5 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος (πού κατοχυρώνει τὸ ἀπόλυτο δικαίωμα στὴ ζωὴ) καὶ «ἀκριβῶς λόγῳ ἐλλείψεως εἰδικῆς διατάξεως, ἐφαρμοστέα εἶναι ἡ γενικὴ διάταξις τοῦ ἁρθροῦ 5 παρ. 1, ἡ ὁποία κατοχυρώνει τὸ δικαίωμα ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητος» (!). Πῶς, τώρα, ἡ ἀνάπτυξις τῆς προσωπικότητος συμβιβάζεται μὲ τὸν (δριστικόν) ἀφανισμό της, εἶναι πράγματι ἀπορίας ἄξιον. Τὸ λογικὸ καὶ νομικὸ σφάλμα τοῦ συλλογισμοῦ γιὰ τὴν ὑπαγωγή τοῦ δήθεν «δικαιώματος στὸ θάνατο» στὸ ἄρθρο 5 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος εἶναι προφανές. Πρὸς. Ἐρωγιάδη, Τὸ δικαίωμα στὸ θάνατο, σέ ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας («Τὸ πρόβλημα τῆς εὐθανασίας»), 2002, σ. 116.

τὸν προορισμό της, πού εἶναι ἡ προώθηση τῆς ζωῆς «ἐν κοινωνίᾳ δικαίου»⁴⁵. Κι αὐτὴ ἡ ἀντίθεση θὰ ἀποτελοῦσε πάλι ἓνα λογικὰ παράδοξο σχῆμα. Δὲν εἶναι, πάντως, τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀπόψεις γιὰ «δικαίωμα στὸ θάνατο» ἀναπτύχθηκαν βασικὰ στὶς σύγχρονες δυτικὲς κοινωνίες τοῦ ἄγριου φιλελευθερισμοῦ, οἱ ὁποῖες ὅλο καὶ περισσότερο προωθοῦν τὸ μοντέλο τοῦ μοναχικοῦ ἀτόμου, πού δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀπόβλητο ἐνὸς ἀντικοινωνικοῦ συστήματος ἀνελέητου ἀνταγωνισμοῦ στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Ἡ ἰδεολογία ἐνὸς τέτοιου συστήματος, ἐξωραϊζοντας τὴν πραγματικότητά, ἐπικαλεῖται τὸ σεβασμὸ τοῦ Ἀτόμου γιὰ τὴν παραδοχὴ τῶν αὐτοκαταστροφικῶν ἐπιλογῶν του, πού συχνὰ τὸ ἴδιο τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει προκαλέσει!

Ὅπως λέχθηκε προηγουμένως, τὸ δικαίωμα εἶναι ἐξουσία πού παρέχεται στὸ πρόσωπο γιὰ τὴν ἱκανοποίηση βιοτικοῦ του (ἔννομου) συμφέροντος. Ἄν ἀναγνωρίζοταν «δικαίωμα στὸ θάνατο», θὰ μπορούσε τὸ ἄτομο νὰ ἀξιώσει ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ διεκδικήσει ἐνεργητικὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ ἱκανοποίηση αὐτοῦ τοῦ δικαίωματος. Ἐτσι, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τιμωρεῖται αὐτὸς πού θὰ βοηθοῦσε κάποιον νὰ αὐτοκτονήσει⁴⁶ ἀφοῦ ἡ πράξη του δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ἑτεροπροσβολή⁴⁷, ἀλλὰ βοήθεια σὲ ἄσκηση δικαίωματος (σὲ ἐπιτρεπόμενη καὶ προστατευόμενη ἀπὸ

45. Πρβλ. Κ. Δεσποτόπουλου, ὁ.π., σ. 133: «ἡ γνησία πολιτικὴ κοινωνία εἶναι ἀληθῶς ἡ λειτουργικὴ συνύπαρξις τῶν ἀνθρώπων, ὡς αὐτοσκοπῶν πάντων...».

46. Κατὰ τὸ ἄρθρο 301 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ὅμως, ὅποιος παρέχει βοήθεια κατὰ τὴν τέλεση μιᾶς αὐτοκτονίας στὸν αὐτόχειρα τιμωρεῖται μὲ φυλάκιση (ἀπὸ 10 ἡμέρες ὡς 5 χρόνια).

47. Ὅπως ἰσχυρίζονται ὅσοι ὑποστηρίζουν τὸ «δικαίωμα στὸ θάνατο» (ὡς στηριζόμενο, δῆθεν, στὸ ἄρθρο 5 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος) καὶ προσπαθοῦν, παραλλήλως, νὰ δικαιολογήσουν γιατί κατὰ τὸ θετικὸ μας δίκαιο (ἄρθρο 301 Ποιν. Κώδ.) ἡ συμμετοχὴ κάποιου στὴν αὐτοκτονία ἄλλου εἶναι ἀξιόποινη πράξη. Τὴ βαφτίζουν λοιπὸν «ἑτεροπροσβολή» αὐτὴ τὴ συμμετοχή, συγχέοντας ἔτσι τὴν πραγματικὴ ἑτεροπροσβολή (μὲ ἢ χωρὶς τὴ συναίνεση τοῦ φορέα τοῦ προσβαλλόμενου ἀγαθοῦ), ὅπου τὴν πρωτοβουλία τῆς προσβολῆς ἔχει ὁ ἄλλος (ὁ «ἕτερος»), μὲ τὴ βοήθεια (τὴ συμμετοχή) στὴν αὐτοπροσβολή, ὅπου τὴν πρωτοβουλία τῆς προσβολῆς ἔχει ὁ ἴδιος ὁ φορέας τοῦ προσβαλλόμενου ἀγαθοῦ. Στὸ ἄρθρο 301 Π.Κ. αὐτὸς πού βοηθᾷ κάποιον νὰ αὐτοκτονήσει δὲν κάνει, βέβαια, ἑτεροπροσβολή, ἀφοῦ τὴν πρωτοβουλία θανάτωσης ἔχει ὁ ἴδιος ὁ αὐτόχειρας, ἀλλὰ βοηθᾷ - συμμετέχει στὴν αὐτοπροσβολή. Σωστὴ κριτικὴ ἀπὸ τὸν Χ. Παπαχαραλάμπους, Ἡ συμμετοχὴ σὲ αὐτοκτονία, 1997, σ. 13, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὶς σχετικὲς ἀπόψεις. Διαφοροποιημένη καὶ ἡ θέση τοῦ Δ. Κιούπη, ὁ.π. (στὸ πρῶτο ἔργο του στὴ σ. 27, πρὶν ἄνω), ὁ ὁποῖος δὲν στηρίζεται στὴν ἑωλη κατασκευὴ τῆς ἑτεροπροσβολῆς, ἀλλὰ (ὑπὸ διακρίσεις) προσπαθεῖ νὰ ἀπαλλάξει τὸ δράστη τῆς ἀπλῆς συμμετοχῆς σὲ αὐτοκτονία μὲ βάση τὴν κατάσταση ἀνάγκης πού ἀποκλείει τὸν καταλογισμό.

τὸ δίκαιο αὐτοπροσβολή). Ἀντίθετα, θὰ ἔπρεπε νὰ τιμωρεῖται ὅποιος ἐμποδίζει ἄλλον νὰ αὐτοκτονήσει, ἀφοῦ ἡ ἐνέργειά του θὰ συνιστοῦσε παρακώλυση στὴν ἄσκηση δικαιώματος⁴⁸. Θὰ μπορούσε, λοιπόν, τότε ὁ ὑποψήφιος αὐτόχειρας ποὺ παρεμποδίστηκε στὴν ἐπιχείρηση αὐτοκτονίας νὰ ἐναγάγει καὶ νὰ ζητήσει ἀποζημίωση ἀπὸ τὸ πρόσωπο ποὺ τὸν ἔσωσε, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αὐτὸ προσέβαλε τὸ «δικαίωμά του στὸν θάνατο». Αὐτὰ ὅμως δὲν συμβιβάζονται μὲ τὶς ρυθμίσεις ποὺ ἰσχύουν στὴν ἔννομη τάξη μας. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 301 ΠΚ τιμωρεῖται μὲ φυλάκιση ὅποιος παρέχει βοήθεια στὸν αὐτοκτονοῦντα κατὰ τὴν πράξη τῆς αὐτοκτονίας, ἐνῶ οὐδεὶς θὰ διανοοῦνταν νὰ θεωρήσει ἀξιόποινη τὴν παρεμπόδιση αὐτῆς τῆς πράξης. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Ἡ παράλειψη νὰ ἐμποδίσεις κάποιον νὰ αὐτοκτονήσει ἂν εἶχες τὴ δυνατότητα νὰ τὸ κάνεις χωρὶς κίνδυνο τῆς δικῆς σου ζωῆς ἢ υγείας τιμωρεῖται μὲ φυλάκιση ὡς ἓνα ἔτος κατὰ τὸ ἄρθρο 307 ΠΚ⁴⁹, ἐνῶ μπορεί νὰ τιμωρηθεῖ καὶ ὡς συμμετοχὴ σὲ αὐτοκτονία, μὲ φυλάκιση

48. Κι ἐδῶ, βέβαια, εἶναι ἔτοιμη ἡ πρόταση τῶν ὁπαδῶν τοῦ «δικαιώματος στὸ θάνατο», ὅτι αὐτὸς ποὺ ἐμποδίζει ἄλλον νὰ αὐτοκτονήσει - παρ' ὅλο ποὺ (κατ' αὐτοὺς) προσβάλλει τὸ δικαίωμα τοῦτο τοῦ αὐτόχειρα - δὲν τιμωρεῖται λόγῳ ἄρσης τοῦ ἀδικοῦ χαρακτῆρα τῆς πράξης του ἐξαιτίας τῆς κατάστασης ἀνάγκης (ἄρθρο 25 Ποινικοῦ Κώδικα) ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴν ἐπικείμενη πράξη τῆς αὐτοκτονίας. Ὅμως ἡ κατάσταση ἀνάγκης κατ' ἄρ. 25 Π.Κ. δὲν μπορεί νὰ ἔχει ἐφαρμογὴ σὲ συγκρούσεις ἀγαθῶν ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ ἐπιλογές τοῦ ἴδιου τοῦ φορέα τους (τοῦ φορέα καὶ τῶν δύο συγκρουόμενων ἀγαθῶν), κάτι ποὺ συμβαίνει σὲ ὅλες τὶς συνειδητές περιπτώσεις αὐτοπροσβολῆς. Διαφορετικά, θὰ δικαιολογοῦνταν οἰοσδήποτε τρίτος νὰ ἐπέμβει σὲ πράξεις - ἐπιλογές ἄλλου, ποὺ δὲν θὰ ἔθιγαν ἀπολύτως κανέναν παρὰ μόνον τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο τῶν (βλαπτικῶν) ἐπιλογῶν. Στὶς συνειδητές ἐπιλογές αὐτοπροσβολῆς δὲν ὑπάρχει κατάσταση ἀνάγκης. Πρβλ., πάντως, Δ. Σπινέλλη, Συστηματικὴ Ἑρμηνεία τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, 1993, ἄρθρο 25, ἀριθμὸς 37, ὁ ὁποῖος, κατ' ἀποτέλεσμα, σωστὰ ἀναφέρει (σ. 108/109) ὅτι «εἶναι ὅμως δικαιολογημένος ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας ἐνὸς ἀτόμου γιὰ νὰ παρεμποδιστεῖ ἡ αὐτοκτονία του, γιατί ἡ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου ὅταν συγκρίνεται μὲ τὴ ζωὴ του βαρύνει λιγότερο» (βλ. καὶ τοῦ ἴδιου, Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις στὰ ἄρθρα 20-25, ὅ.π., ἀριθμ. 45). Στὶς περιπτώσεις, ὅμως, ποὺ ἀναφέρει (ὅπως ἡ αὐτοκτονία) ἡ πράξη ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἐμποδίζει τὴν προσβολὴν μὲ πράξη ἄλλης προσβολῆς δικαιολογεῖται ὅχι ὡς κατάσταση ἀνάγκης, ἀλλὰ ὡς ἄμυνα (ὑπὲρ τρίτου). Τὸ σωστό, λοιπόν, εἶναι ὅτι ἡ ἐπέμβαση γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ αὐτόχειρα παρὰ τὴ θέλησή του δικαιολογεῖται γιατί ἡ πράξη τῆς αὐτοκτονίας εἶναι ἀδικη. Ἔτσι, σωστά, Ἀνδρουλάκης, Ποινικὸ Δίκαιο, Γενικὸ Μέρος, 2000, σ. 342.

49. Βλ. Ἀνδρουλάκη, Ποινικὸν Δίκαιον, Εἰδικὸν Μέρος, τ. Α', 1974, σ. 33, ὁ ὁποῖος ὀρθῶς δέχεται ὅτι ὁ ὑποψήφιος αὐτόχειρας βρίσκεται σὲ κίνδυνο ζωῆς (κατὰ τὸ ἄρθρο 307 Π.Κ.). Διαφορετικά ὁ Κιοῦπης, ὅ.π., σ. 159 ἐπ., ἀρνούμενος καὶ τὴν τέλεση τοῦ ἐγκλήματος τῆς συμμετοχῆς σὲ αὐτοκτονία μὲ παράλειψη (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω στὸ κείμενο καὶ τὴν ἐπόμενη σημ.).

ὡς πέντε χρόνια, κατὰ τὸ ἄρθρο 301 ΠΚ ἂν ὑπάρχει νομικὸς δεσμὸς μεταξὺ ἐκείνου ποὺ παραλείπει καὶ τοῦ αὐτόχειρα, ποὺ ὑποχρεώνει σὲ ἀμοιβαία παροχὴ βοήθειας (ὅπως λ.χ. ἡ σχέση γονέα καὶ τέκνου, ἡ συζυγικὴ σχέση κ.ἄ.)⁵⁰.

Τέλος, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ νομικὸ ὄρισμὸ τοῦ δικαιώματος προκύπτει ὅτι ἡ παρεχόμενη ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξιν στὸ πρόσωπο ἐξουσία (ποὺ συνιστᾷ ἀκριβῶς τὸ δικαίωμα) ἀποβλέπει στὴν πραγμάτωση βιοτικῶν (ἢ, πάντως, ἔννομον) συμφέροντος. Ὁ θάνατος δὲν ἀποτελεῖ, βέβαια, τέτοιο συμφέρον, μὲ τὸ ὁποῖο θρίσκεται σὲ σχέση πλήρους ἀντιφατικότητος. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη ἡ κατασκευὴ «δικαίωμα στὸ θάνατο» ἀποτελεῖ νομικὰ παράλογο σχῆμα.

Ὑποστηρίζεται καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ νέους ἰδίως θεωρητικούς⁵¹, ὅτι σ' ἓνα φιλελεύθερο νομικὸ σύστημα ἡ αὐτοπροσβολὴ τῆς ζωῆς δὲν τιμωρεῖται στὰ πλαίσια τῆς ἐπιτρεπόμενης αὐτοδιάθεσης τοῦ ἀτόμου⁵². Γίνεται μάλιστα ἐπίκληση

50. Ἔτσι, σωστά, οἱ Ἀνδρουλάκης, ὁ.ἀ.π., σ. 33-34, Φιλιππίδης, Μαθήματα Ποινικοῦ δικαίου, Εἰδικὸν Μέρος, τ. α', 1979, σ. 74. Ἀντίθετα ὁ Κιούπης (βλ. προηγούμενη σημ. 49). Μὲ δισταγμοὺς ἐνόψει τῆς προσπάθειάς της νὰ ἐρμηνεύσει στενὰ τὸ ἄρθρο 301 Π.Κ. ἡ Συμεωνίδου - Καστανίδου, ὁ.π. (στὴ σημ. 8, πρὶν πάνω), σ. 513 ἐπ.

51. Ὅπως, π.χ., οἱ Κατρούγκαλος, ὁ.π. (στὴ σημ. 2, πρὶν πάνω), Κιούπης, ὁ.π. (στὴ σημ. 27, πρὶν πάνω), Ν. Μπιτζιλέκης, Ἡ συμμετοχικὴ πράξη, 1990, σ. 214-215, Γ. Πανούσης, Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὸ Ποινικὸ Δίκαιο, Νομικὸ Βῆμα, 1978, σ. 83, Ν. Παρασκευόπουλος, Ποινικὴ εὐθύνη ἀπὸ αὐτοκαταστροφικὰς πράξεις, Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρηση Ἑγκληματολογίας, 1991, σ. 65 ἐπ., Συμεωνίδου - Καστανίδου, ὁ.π., σ. 145 ἐπ., K. Chatzikostas, Die Disponibilität des Rechtsgutes Leben in ihrer Bedeutung für die Probleme von Suizid und Euthanasie, (διδ. διατρ.), ἔκδ. P. Lang, 2001.

52. Οἱ ἴδιοι συγγραφεῖς θεωροῦν, ἔτσι, ὅτι ἡ αὐτοκτονία δὲν εἶναι ἄδικη πράξη καὶ σωστά δὲν τιμωρεῖται στὸν Ποινικὸ μας Κώδικα ὡς ἀξιοποίηση (ἢ ἀπόπειρά της). Προσπαθοῦν, ὡστόσο, μὲ διαφορὰς - ἐλάχιστα πειστικὰς κατασκευὰς - νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ ἄρθρο 301 Π.Κ. ποὺ τιμωρεῖ τὴ συμμετοχὴ σὲ αὐτοκτονία (μὲ ποινὴ φυλάκισης ὡς πέντε χρόνια γιὰ τὸ δράστη). Συχνὰ γίνεται ἐπίκληση καὶ τῆς Αἰτιολογικῆς Ἑκθεσῆς τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ὅπου ὑπὸ τὸ ἄρθρο 279 τοῦ Σχεδίου σημειώνεται ἐπὶ λέξει: «Ἡ αὐτοκτονία δὲν ἀναγράφεται ὑπὸ τῶν νεωτέρων νομοθετῶν μεταξὺ τῶν τιμωρητέων πράξεων, θεωρηθέντος ὅτι δικαιούται ἕκαστος νὰ διαθέσει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ζωὴν». Αὕτη ἡ φράση, ὅμως, ἀναφέρεται προφανῶς στὶς ἀντιλήψεις ποὺ ὁδήγησαν ὀρισμένους νομοθέτες τῆς Εὐρώπης νὰ μὴν τυποποιήσουν ὡς ἀξιοποίησιν πράξιν (οὐτε) τὴ συμμετοχὴ σὲ αὐτοκτονία, καὶ ὅχι στὴν ἀντίληψιν ποὺ υἱοθετεῖ τελικὰ ὁ Ἑλληνας νομοθέτης τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα. Ἀφοῦ λοιπὸν στὸν Ποινικὸ μας Κώδικα τελικὰ τυποποιεῖται ὡς ἀξιοποίησιν πράξιν ἡ συμμετοχὴ σὲ αὐτοκτονία (ἄρθρο 301), σημαίνει πὼς καὶ ἡ ἴδια ἡ αὐτοκτονία εἶναι οὐσιαστικὰ ἄδικη πράξιν, ἀφοῦ κατὰ τὸ δίκαιόν μας ἀξιοποίησιν συμμετοχὴ σὲ πράξιν ποὺ δὲν εἶναι ἄδικη δὲν νοεῖται. Δὲν εἶναι, βέβαια, τυπικὰ ἄδικη, δηλαδὴ

του άρθρου 5§1 Συντ. που όρίζει ότι καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. Το άρθρο 5§1 Συντ., όμως, αναφέρεται στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, και όχι στην αυτοκαταστροφή της⁵³, καθώς και στη συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, που προϋποθέτει, βέβαια, ζωντανό άνθρωπο. Ἀνάπτυξη και καταστροφή είναι έννοιες αντίθετες που δεν μπορεί να συνυπάρχουν στα πλαίσια του ίδιου δικαιώματος. Μία άσκηση «δικαιώματος σε αυτοκαταστροφή», δηθεν θεμελιωμένη στο άρθρο αυτό του Συντάγματος, θα συνιστούσε πάντως χαρακτηριστική περίπτωση καταχρηστικής άσκησης, μη επιτρεπόμενης σύμφωνα με το άρθρο 25§3 Συντ., αφού έρχεται σε προφανή αντίθεση με τόν κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σκοπό του δικαιώματος⁵⁴.

Ἐξάλλου, δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι σε μία φιλελεύθερη έννομη τάξη είναι επιτρεπτή ή αυτοπροσβολή, όταν συνεπάγεται ολοκληρωτική παραίτηση από το δικαίωμα και άφανισμό του αντίστοιχου εννόμου αγαθοῦ (που αποτελεί το

αξιόποινη για τόν (υποψήφιο) αυτόχειρα, γιατί όρθως θεωρήθηκε πώς ή ποινή δεν θά είχε κανένα νόημα και καμιά λειτουργία για εκείνον που έχει επιφυλάξει στον έαυτό του την «έσχάτη των ποινών», δηλαδή το θάνατο. Ἔτσι, σωστά, και οί Α. Μαργαρίτης, Οί έξωτερικοί όροι του αξιοποίνου, 1983, σ. 178, Α. Παπαδαμάκης, Ἐγκλήματα κατά της στρατιωτικής υπηρεσίας, 1990, σ. 136, Κ. Σταμάτης, Για μία ανάλυση του άρθρου 300, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Ἀρμενόπουλου, 1980, σ. 162. - Ἐπειδή, λοιπόν δεν είναι τυποποιημένη ως αξιοποινή (τυπικά άδικη) ή πράξη της αυτοκτονίας, γι' αυτό χρειάστηκε ή θέσπιση ιδιώνυμου (sui generis) έγκλήματος (του άρθρου 301 Π.Κ.) για την τιμώρηση του συμμετοχου (μόνο) στην πράξη αυτή, ό όποιος διαφορετικά θά τιμωρούνταν κατά τις γενικές διατάξεις (άρθρα 46-47 Π.Κ.) περί συμμετοχής. Βλ. και στη μελέτη μου «Ἡ σχετικότητα της ποινικής προστασίας», [Σειρά «Ποινικά», άρ. 7], 1980, σ. 41.

53. Ἔτσι, σωστά, και ό Χ. Παπαχαραλάμπους, Διαθεσιμότητα της ζωής και όψεις της ιδιώνυμης ποινικής της προστασίας κατά τα άρθρα 300, 301 Π.Κ., ΜΝΗΜΗ II, Ἰ. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη, Χρ. Μπάκα, τ. Α', 1996, σ. 329 έπ., σ. 358-359. Βλ. και τή μελέτη μου «Ἐπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;», Ὑπεράσπιση, 1994, σ. 523 έπ., σ. 530-531.

54. Για το άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος βλ., μεταξύ άλλων, Κ. Χρυσόγονου, Ἀτομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ. 6' 2002, σ. 70 έπ. - Ἡ επίκληση της «καταχρηστικής άσκησης» θά είχε πρακτική σημασία σε περίπτωση άμφισβήτησης της συνταγματικότητας του άρθρου 301 Π.Κ. (που τιμωρεῖ τή συμμετοχή σε αυτοκτονία) με βάση την ύπαρξη του «δικαιώματος στο θάνατο», το όποιο θεμελιώνεται δηθεν στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος.

οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος). Ἔτσι, ἡ θεληματικὴ ὑπόβολή κάποιου σὲ κατάσταση δουλείας δὲν εἶναι ἐπιτρεπτή⁵⁵, ὅπως δὲν εἶναι ἐπιτρεπτή καὶ ἡ αὐτοκτονία. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν προβλέπονται ποινικὲς κυρώσεις γι' αὐτὸν ποὺ ἀποπειράθηκε ν' αὐτοκτονήσει καὶ ἀπέτυχε ἢ γι' αὐτὸν ποὺ οἰκειοθελῶς ὑπέβαλε τὸν ἑαυτὸ του σὲ κατάσταση δουλείας ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία τῆς ποινῆς νὰ λειτουργήσῃ σ' αὐτὲς τὲς περιπτώσεις, τόσο προληπτικὰ ὅσο καὶ κατασταλτικὰ. Ὅποιος ἐπιφυλάσσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν (δηλαδὴ τὸ θάνατο ἢ τὴν ἰσόβια στέρηση τῆς ἐλευθερίας του) δὲν θὰ ὑπολογίσει, βέβαια, τὴν ὁποιαδήποτε μικρότερη ποινὴ τοῦ ποινικοῦ δικαίου γιὰ νὰ μὴν προβεῖ στὸ ἐγχείρημά του οὔτε, ἂν τυχὸν τοῦ ἐπιβαλλόταν μιὰ τέτοια ποινὴ, γιὰ νὰ μὴν τὸ ἐπαναλάβῃ⁵⁶. Σωστὰ λοιπὸν ὁ νομοθέτης δὲν προβλέπει ποινικὲς κυρώσεις γιὰ τὸ ὑποκείμενο τῆς αὐτοκαταστροφικῆς πράξης, χωρὶς καθόλου αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζει «δικαίωμα σὲ αὐτοκαταστροφή».

Ἐπίσης καὶ ἄλλες περιπτώσεις αὐτοπροσβολῆς δὲν ἐπιτρέπονται ὅταν συνιστοῦν παράλληλα καὶ ἑτεροπροσβολές, ἐφόσον θίγουν δικαιώματα ἄλλων⁵⁷. Ἐδῶ μάλιστα ἐπιβάλλεται καὶ ποινὴ γιὰ τὸ δράστη τους, καθὼς αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὸν συνετίσει ἢ νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἀπὸ (μελλοντικὴ) ἐπανάληψη τῆς πράξης, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μικρότερης ἔκτασης (καὶ ὄχι καταστροφικῆς) αὐτοπροσβολές. Ἔτσι, τιμωρεῖται ὁποῖος αὐτοτραυματίζεται προκειμένου ν' ἀποφύγῃ τὴ στράτευση (ἄρθρο 203§1 ΠΚ) ἢ προκειμένου νὰ εἰσπράξῃ ἀσφάλεια (ἄρθρο 388§2 ΠΚ) ἢ ὁποῖος καταστρέφει δικό του πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἀσφαλισμένο γιὰ νὰ εἰσπράξῃ καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὴ σχετικὴ ἀσφάλεια (ἄρθρο 388§1 ΠΚ) ἢ καταστρέφει δικό του πρᾶγμα γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἄσκηση ἐπ' αὐτοῦ δικαιώματος ἄλλου (ἄρθρο 399 ΠΚ) ἢ γιὰ νὰ ματαιώσῃ τὴν ἱκανοποίηση δανειστῆ του (ἄρθρο 397 ΠΚ). Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 17§1 Συντ., στὴν ὁποία ὀρίζεται ὅτι «ἡ ἰδιοκτησία τελεῖ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ κράτους, τὰ δικαιώματα ὅμως ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτὴ δὲν μποροῦν νὰ ἀσκοῦνται σὲ βάρος

55. Ἔτσι καὶ Δ. Σπινέλλης, ὁ.π. (στὴ σὴμ. 48, πρὸ πάνω), εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις, ἀρ. 30 (σ. 22).

56. Βλ. πρὸ πάνω τὴ σὴμ. 52.

57. Βλ. σχετικὰ Μαργαρίτη, Σωματικὲς βλάβες, ἔκδ. 6' 2000, σ. 79 ἐπ., Παπαδαμάκη, ὁ.π., σ. 133 ἐπ., Παρασκευόπουλου, ὁ.π. (στὴ σὴμ. 51, πρὸ πάνω). Πρβλ. Τζ. Σ. Μίλ, ὁ.π. (σὴμ. 40, πρὸ πάνω), σ. 140.

τοῦ γενικοῦ συμφέροντος»⁵⁸, καθὼς, βέβαια, καὶ ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 25§2 Συντ., κατὰ τὴν ὁποία «ἡ ἀναγνώριση καὶ ἡ προστασία τῶν θεμελιωδῶν καὶ ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πολιτεία ἀποβλέπει στὴν πραγμάτωση τῆς κοινωνικῆς προόδου»⁵⁹, καὶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενὴ τῆς §3 ποὺ ἀπαγορεύει τὴν καταχρηστικὴ ἄσκηση δικαιώματος.

Ἄλλὰ καὶ ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ δικαίωμα δὲν εἶναι πάντα αὐτονόητη σὲ μιὰ φιλελεύθερη ἔννομη τάξη⁶⁰. Ὄταν τὸ δικαίωμα παρέχεται ὄχι μόνο γιὰ χάρη τοῦ ιδιωτικοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ χάρη τοῦ δημόσιου συμφέροντος στὰ πλαίσια συνταγματικὰ κατοχυρωμένων θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου, καὶ ἡ κατάλυσή του ὀδηγεῖ σὲ ἀλλοίωση τοῦ χαρακτήρα τοῦ δικαίου ποὺ ἰσχύει, καὶ προσβάλλει τὸ νομικὸ μας πολιτισμό, ἡ παραίτηση τοῦ φορέα του ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει κῦρος καί, συνεπῶς, οὔτε νὰ γίνεи δεκτὴ ὡς ἐπιτρεπόμενη, δῆθεν, ἄσκηση δικαιώματος. Ἔτσι, ἓνας φυλακισμένος δὲν μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ δικαίωμα νόμιμης μεταχειρίσεώς του στὰ πλαίσια τοῦ σωφρονιστικοῦ δικαίου καὶ νὰ συναινέσει λ.χ. στὴν ὑποβολή του σὲ βασανιστήρια⁶¹, οὔτε ἓνας κατηγορούμενος νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ δικαίωμα ὑπαγωγῆς του σὲ δίκαιη δίκη καὶ ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς νομιμότητος, συναίνωντας στὴν καταδίκη του χωρὶς νόμο

58. Πρὸβλ. σχετικὰ Ἐ. Βενιζέλου, Τὸ γενικὸν συμφέρον καὶ οἱ περιορισμοὶ τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων, 1990, σ. 51 ἐπ., Π. Δαγτόγλου, ὁ.π. (στὴ 21, πρὸ πάνω), τ. 6', ἀρ. περ. 1193 (σ. 895), Γ. Κασιμάτη, Ἡ συνταγματικὴ ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ διεύρυνσις αὐτῆς, Ἐπιθεώρησις Δημόσιου Δικαίου καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου, 1974, σ. 209 ἐπ., Ἀ. Μάνεση, Συνταγματικὰ Δικαιώματα, α', ἀτομικὲς ἐλευθερίες, ἔκδ. γ' 1981, σ. 84 ἐπ., Ἀ. Μανιτάκης, ὁ.π. (στὴ σημ. 7, πρὸ πάνω), σ. 226, Δ. Τσάτσου, Συνταγματικὸ Δίκαιο, τ. Γ', Ι, 1987, σ. 317, Κ. Χρυσόγονου, ὁ.π., σ. 338.

59. Ὁ Ἀ. Μανιτάκης, ὁ.π. (στὴ σημ. 7, πρὸ πάνω), σ. 265, εὐστοχα τονίζει ὅτι «τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἐλευθερίες τοῦ ἀτόμου... δὲν λειτουργοῦν μόνο ὡς "δικαιώματα τοῦ ὑποκειμένου", ἀλλὰ καί... ὡς ἐγγυήσεις θεσμικοῦ χαρακτήρα». Καὶ πρὸ κάτω, στὴ σ. 267: «Δὲν ὑπάρχει σωτηρία τοῦ "ἀντικειμενοποιημένου" καὶ "πολυδιασπασμένου" ὑποκειμένου ἄλλῃ ἀπὸ τὴν πολιτικοποίησή του». Ἄλλὰ «πολιτικοποίησις» στὰ πλαίσια μιᾶς ἄκρως ἀτομοκεντρικῆς, φιλελευθερίστικης καὶ ἐγωϊστικῆς ἰδεολογίας ποὺ ἀποδέχεται τὸ δικαίωμα αὐτοκαταστροφῆς τῆς ζωῆς δὲν νοεῖται.

60. Πρὸβλ. Δ. Σπινέλλη, ὁ.ἀ.π. (στὴ σημ. 55, πρὸ πάνω), ἀρ. 30 (σ. 21). Ἐπίσης: Α. Eser, Ἱατρικὸ κατῆκον διατηρήσεως τῆς ζωῆς καὶ διακοπὴ θεραπείας, ἑλλην. μετ. Βασιλακοπούλου / Ζώγα - Σακκά, [Σειρὰ «Ποινικὰ» ἀρ. 23], 1985, σ. 59.

61. «Συναινέση τοῦ θύματος γιὰ νὰ ὑποστῇ βασανιστήρια... εἶναι ὄχι μόνο ἀδιανόητη, ἀλλὰ καὶ - ἂν ὑπῆρχε - δὲ θὰ ἐπηρέαζε τὸν ἄδικο χαρακτήρα τῶν πράξεων» Σπινέλλη, ὁ.ἀ.π.

πού νὰ προέβλεπε ὡς ἀξιόποινη τὴν πράξη του πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεσή της, ἢ στὴν ἐκδίκασή τῆς ὑπόθεσής του ὅχι ἀπὸ τὸ νόμιμο, ἀλλὰ ἀπὸ αὐθαίρετο δικαστή.

Κατόπιν ὅλων αὐτῶν, μπορεῖ, νομίζω, νὰ καταλήξει κανεὶς ἀβίαστα στὸ συμπέρασμα ὅτι «δικαίωμα στὸ θάνατο», ὅπως καὶ παραίτηση ἀπὸ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ, δὲν ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη, οὔτε θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωριστεῖ ὑπὸ τὰ σημερινὰ τουλάχιστον νομικὰ δεδομένα κατὰ τὸ ἰσχύον Σύνταγμα.

5. Καὶ ἐρχόμαστε, τέλος, σὲ μιὰ κρίσιμη ἀντίρρηση: Ὅταν κάποιος ἐπιλέγει τὸ θάνατο, εἴτε μὲ ἀπόπειρα αὐτοκτονίας εἴτε μὲ αἶτημα εὐθανασίας⁶², σημαίνει πὼς ἔχει κρίνει ὅτι δὲν ἔχει πιά συμφέρον νὰ ζεῖ. Ἔχει σταθμίσει τὴ φρίκη τῆς ζωῆς καὶ ἐπιλέγει τὴ φρίκη τοῦ θανάτου ὡς στιγμιαία γι' αὐτὸν καὶ λιγότερο ἐπαχθὴ κατάσταση. Παρόλο πὺν σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ κρίση αὐτὴ περὶ συμφέροντος καὶ ἡ συνακόλουθη ἐπιλογή δὲν γίνεται ὑπὸ καθεστὼς ἀδιατάρακτης συνειδήσεως⁶³, ὥστε νὰ εἶναι ἐλεύθερη καὶ νὰ ἀξιώνει ἔτσι τὸ σεβασμὸ τῆς ἀπὸ τοὺς ἄλλους, παρόλο, δηλαδὴ πὺν ἡ κρίση καὶ ἡ ἐπιλογή τοῦ θανάτου σὲ πολλὰς περιπτώσεις θὰ μπορούσε νὰ εἶναι διαφορετικὴ (ἀντίθετη) ἂν τὸ πρόσωπο σὲ μιὰ ἐπόμενη στιγμή αἰσθανόταν καλύτερα, ἢ ἀντίρρηση αὐτὴ ἔχει ἀσφαλῶς

62. Ὁ Κ. Βουγιούκας, *Εὐθανασία καὶ ἀνθρωποκτονία ἐν συναινέσει*, Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκον, τ. Δ', 1991, σ. 49 ἐπ., σ. 68, ὑποστηρίζει ὅτι ἀφοῦ ἡ αὐτοκτονία δὲν ἀποτελεῖ ἔγκλημα, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀξιόποινη καὶ ἡ εὐθανασία πὺν τελεῖ τρίτος ὅταν ὁ πάσχων δὲν μπορεῖ νὰ ἀφαιρέσει τὴ ζωὴ μόνος του. Καὶ καταλήγει: «Ἡ ζωὴ συνιστᾷ δικαίωμα καὶ ὅχι ὑποχρέωσιν διὰ τὸν φορέα τῆς». Τὸ ἐπιχείρημα στήριξης τοῦ ἀτιμώρητου τῆς εὐθανασίας στὸ ἀτιμώρητο τῆς αὐτοκτονίας δὲν εὐσταθεῖ: Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ ἑτεροπροσβολή, ἐνῶ ἡ δευτέρη αὐτοπροσβολή. Προϋποθέτει, λοιπόν, ἡ πρώτη συναίνεση τοῦ παθόντος ἢ παραίτηση ἀπὸ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ, πὺν δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὸς κατὰ τὸ δίκαιο στὴν περίπτωση αὐτὴ (βλ. πὺν πάνω τὴ σημ. 60 καὶ τὸ ἀντίστοιχο κείμενο). Ἀλλὰ καὶ ἡ δευτέρη (ἡ αὐτοκτονία) δὲν τιμωρεῖται γιὰ τοὺς λόγους πὺν ἐξηγήσαμε (βλ. πὺν πάνω τὴ σημ. 52) χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιτρεπόμενη πράξη (βλ. τὸ ἀντίστοιχο κείμενο πάνω ἀπὸ τὸ δείκτη τῆς σημ. 56). Βλ. καὶ Ἀνδρουλάκη, ὁ.π., στὴ σημ. 48, πὺν πάνω, σ. 342 καὶ σημ. 22. Ὅσο γιὰ τὸ λογοπαίγριο «δικαίωμα / ὑποχρέωση» ἀναφορικὰ μὲ τὴ ζωὴ (πὺν χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ ἄλλοι ὑποστηρικτὲς τοῦ «δικαιώματος στὸ θάνατο»), δὲν προσθέτει κάτι τὸ οὐσιαστικὸ στὴ συζήτηση. Ὅτι ἡ ζωὴ συνιστᾷ δικαίωμα δὲν ἀμφισβητεῖται ἀπὸ κανέναν. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν συνεπάγεται ἀντίστοιχο «δικαίωμα στὸ θάνατο» καὶ ἂν εἶναι νομικὰ ἔγκυρη ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ δικαίωμα αὐτὸ καὶ ἡ συναίνεση στὴν κατάλυσή του (ἀπὸ τρίτον). Γι' αὐτὰ μὴ δόθη-κε ἀπάντηση στὸ κείμενο.

63. Πρὸβλ. Α. Eser, ὁ.π. (στὴ σημ. 60, πὺν πάνω), σ. 82.

ἠθικὴ βάση, ἔστω κι ἂν δὲν μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ. Ὡστόσο καὶ πάλι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θανάτου δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ σὲ (νομικὸ) δικαίωμα τοῦ φορέα τῆς ζωῆς. Γιατὶ τὸ ἐπιλεγόμενον στὴν περίπτωση αὐτὴ συμφέρον οὔτε βιοτικὸ εἶναι οὔτε ἔννομο. Ὑπερβαίνει τὴ βιοτικὴ μέριμνα γιὰ τὴν ὁποία παρέχονται ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη τὰ δικαιώματα καὶ εἰσέρχεται στὴν υπερβατικὴ σφαῖρα τῶν ὁριακῶν καταστάσεων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, πού βρίσκονται ἐκτὸς τῶν ρυθμίσεων τοῦ θετικοῦ δικαίου.

Τὸ θετικὸ δίκαιο, ὡς ἔργο ἀνθρώπινο μὲ συγκεκριμένο σκοπὸ τὴν αὐτοσυντήρηση τῆς κοινωνίας στὸ ὁρισμένο κάθε φορὰ ἱστορικὸ σχῆμα, δὲν ἔχει λύσεις γιὰ ὅλα τὰ θέματα⁶⁴. Δὲν καλύπτει (οὔτε μπορεῖ νὰ καλύψει) τὸ «ἐπέκεινα» τοῦ κοινωνικοῦ χώρου, ὅπου βρίσκονται οἱ ὁριακὲς ὑπαρξιακὲς καταστάσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἠθικὲς ἐπιλογές του. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θανάτου ἀνήκει σ' αὐτές, ὅπως ἀνήκει σ' αὐτές καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῆς ρήξης μὲ τὸ δίκαιο στὸ ἄκουσμα μιᾶς ἐσωτερικῆς φωνῆς τῆς Συνείδησης. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ αὐτοκτονήσει, ὅπως μπορεῖ καὶ νὰ ἐπαναστατήσει ἂν κρίνει πῶς «δὲν πάει ἄλλο». Ὅπως ὅμως κανεὶς δὲν ζητᾷ τὴν ἄδεια τοῦ δικαίου - δηλαδὴ τῆς ἔννομης τάξης - γιὰ νὰ ἐπαναστατήσει⁶⁵, ἔτσι καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ζητήσει ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη τὴν ἄδεια νὰ αὐτοκτονήσει ἢ νὰ ὑποβληθεῖ σὲ εὐθανασία. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, ὁ γιατρός σὲ μιὰ υπερβατικὴ ὑπαρξιακὴ σχέση μὲ τὸν ἄρρωστο καὶ μὲ ἀποκλειστικὸ στήριγμα τὴν ἐσωτερικὴ φωνὴ τῆς Συνείδησής του θὰ συνδράμει μὲ τὸν τρόπο πού ξέρεи καὶ πού ὅλοι γνωρίζουμε πῶς ἔχει. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ζητήσει τὴν ἄδεια τοῦ δικαίου, γιατί ἀπλούστατα τὸ δίκαιο δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ τὴ δώσει. Γιὰ τὴν ἐπιλογὴ του, ἠθικὴ ἢ ὄχι, τὸ λόγο θὰ δώσει στὸ Θεό, ἂν πιστεύει, καὶ στὴ φωνὴ τῆς Συνείδησής του.

Αὐτοὶ πού ὑποστηρίζουν πῶς μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ἐκδοθεῖ νόμος ὁ ὁποῖος νὰ ἐπιτρέπει τὴν εὐθανασία ἔστω ὑπὸ προϋποθέσεις θὰ πρέπει νὰ ξέρουν πῶς ἓνας τέτοιος νόμος θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀντισυνταγματικός. Ἀντίθετος καὶ μὲ τὸ

64. Ἐξάλλου, στὴν ἀνεπάρκεια αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπινου ἔργου ὀφείλονται καὶ οἱ, ὄχι σπάνιες, ἀντινομίες του· πρβλ. Μ. Καραῖη, Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν τοῦ Μ. Scheler καὶ τὸ φαινόμενο τοῦ τραγικοῦ στὸ δίκαιο - Μία φαινομενολογικὴ προσέγγιση τῶν ἀντινομιῶν τοῦ δικαίου, ἐκδ. Σάκκου-λα, Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 48 ἐπ., ὅπου καὶ παραπομπές σὲ γερμανοὺς φιλοσόφους πού ἀνέλυσαν τὸ θέμα τῶν ἀντινομιῶν τοῦ δικαίου, σ. 58 ἐπ.

65. Ἀφοῦ ἔρχεται σὲ ρήξιν μαζί της. Πρβλ. Καραῖη, ὁ.ἀ.π., σ. 47.

Σύνταγμα πού ισχύει καὶ μὲ τὶς διεθνεῖς συμβάσεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα.

Τὸ λεγόμενο «δικαίωμα στὸ θάνατο», ὅπως καὶ τὸ λεγόμενο «δικαίωμα στὴν ἐπανάσταση» θὰ παραμείνουν ὡς πρὸς τὴν ἐκπλήρωσή τους ἀντικείμενα μιᾶς ἠθικῆς ἢ πολιτικῆς συζήτησης, πέρα ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τῶν ρυθμίσεών του.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2004

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Τοῦ βιβλίου «Οἱ Εὐρωπαῖοι», ὑπὸ τὴ διεύθυνση **Ἑλένης Γλύκατζη - Ahrweiler** καὶ **Maurice Aymard**, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Ἰ. Δεσποτόπουλου.

Ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση, ὅποιο βάθος κι ἂν ἔχει, καὶ ἡ λεγόμενη παγκοσμιοποίηση, ἐπαγόμενη τὴν ὑπέρβαση καὶ τῆς Εὐρώπης, καθιστοῦν εἴποτε καὶ ἄλλοτε χρήσιμη τὴν ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας Εὐρώπῃ, ἄρα καὶ τὴν εὐκρινέστερη γνώση τῆς ἀντίστοιχης ἱστορικῆς ὀντότητας.

Πρὸς τὴν ἀποσαφήνιση αὐτὴ συμβάλλει σὲ ἱκανὸ βαθμὸ πρόσφατο βιβλίον μὲ τίτλον «Οἱ Εὐρωπαῖοι», σὲ δύο τόμους, 1350 σελίδων συνολικά, συλλογικὸ ἔργον, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Καθηγήτριας Ἑλένης Γλύκατζη - Ahrweiler, Ἱστορικοῦ, Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Εὐρώπης, καὶ τοῦ Καθηγητοῦ Maurice Aymard, Διευθυντοῦ τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν (EHESS) καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου (M.S.H.) στὸ Παρίσι.

Ἀξίζει, πιστεύω, νὰ παρουσιασθεῖ πρὸς τὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Προεισαγωγικά στὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μὲ θέμα τὴν ἱστορικὴ ὀντότητα Εὐρωπαῖοι προσφέρονται, νομίζω, ἐδραῖα νοήματα Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, ὅπως τὰ ἐξῆς:

Ὁ ἄνθρωπος ξεχωρίζει μὲ τρόπο καίριο ἀπὸ τὰ ἄλλα πλάσματα τῆς ζωῆς, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα, καθὼς αὐτὸς μόνον ἔχει ἐλευθερίαν καὶ πνευματικότητα. Μὲ τὸ ἰδίωμά του αὐτὸ καὶ εἶναι ὁ ἄνθρωπος «τὸ ἄριστον τῶν ἐν τῷ κόσμῳ», καθὼς

ἐπικαλεῖται ὁ Ἀριστοτέλης (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1141a 22). Ἰδίωμα ἐπίσης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ δημιουργία κοινωνίας καὶ πολιτισμοῦ, καὶ ἡ ἀναπόδραστη ἐνυπαρξία του σὲ κοινωνία καὶ διαβίωσή του μὲ ἀγαθὰ καὶ ὁδηγίες πολιτισμοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἰδίωμά του εἶναι καὶ ὅτι μὲ τὴν ὑπαρξή του δημιουργεῖται Ἱστορία, κάτι μὲ ἀδιάσειστο βάθος καὶ ἀέναη πηγή τῇ ζείδωρῃ Φύσῃ, ἀλλὰ ἰδιοσύστατο καὶ ἰδιόρρυθμο καθ' ὑπέρβασή της.

Ἱστορία εἶναι τὸ φαντασμαγορικό σύνολο τῶν ἀνθρώπινων πράξεων καὶ παθημάτων καὶ δημιουργιῶν καὶ τῶν συνεπειῶν τους, ἐνταγμένων στὸν χρόνο τοῦ Σύμπαντος, ἀλλὰ καὶ στὸν ἐντὸς αὐτοῦ ἰδιαίτερο χρόνο. Ἐξ ἄλλου, οἱ πράξεις αὐτές, ἄλλωστε καὶ διαπλαστικές τοῦ ἀνθρώπου καὶ διαπλεκτικές τῆς κοινωνίας ἢ καὶ συντελεστικές τοῦ πολιτισμοῦ, ὅσο καὶ ἂν εἶναι προπάντων ἔκγονες τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ καὶ προικισμένου μὲ πνευματικότητα, δὲν εἶναι ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὴν ἐνυπαρξία του, ἐνεργὰ εἴτε παθητικά, στὴν κοινωνία, καὶ ἰδιαίτερα ὑπέχουν μεγάλες ἐπιδράσεις ἀπὸ μὴ ἀνθρώπινους παράγοντες, ὅπως τὸ κλίμα τῆς χώρας, ἡ θέση της ἐπὶ τῆς Ὑδρογείου καὶ τὸ ἔδαφός της μὲ τὴν ἰδιομορφία του καὶ τὴν ἰδιοσυστασία του.

Πολιτισμὸς εἶναι τὸ ἐκθαμβωτικό σύνολο ἀξιῶν, ὅσες καὶ ὅπως στὴ διάρκεια τῆς Ἱστορίας ἀποκαλύφθηκαν μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀνθρώπων, μέσα καὶ ἀντίκρου στὴ Φύση καὶ στὴν κοινωνία, καὶ δεσμεύθηκαν σὲ κάποια μορφή, ὥστε νὰ γίνουν καὶ νὰ μείνουν λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας καὶ διαπλαστικές δυνάμεις τῆς Ἱστορίας. Δημιουργεῖται ὁ πολιτισμὸς, στὴν κοινωνία πάντοτε, ἀρχικὰ γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἀπλῶς τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων μέσα καὶ ἀντίκρου στὴ Φύση, γλίσχρη σὲ ἀναγκαῖα γιὰ τὸν βίον τους ἀγαθὰ, μεστή ἀπὸ σοβαροὺς γιὰ τὴν ζωὴ τους κινδύνους. Ὑστερα, σὲ κοινωνίες ἀνθρώπων ἐξασφαλισμένων κάπως βιοτικά, ὑπερاناπτύσσεται ὁ πολιτισμὸς γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἀένης ροπῆς τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος πρὸς δράση αὐτάξια, πέραν δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη τῶν ὅρων γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἀπλῶς. Καὶ ὁ ἄνθρωπος τότε ὑπάρχει ὡς μεγαλουργὸς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὡς μέτοχος τῶν ἔξοχων ἀγαθῶν του· καθὼς μὲ ἀνεπτυγμένη αἰσθαντικότητα καὶ ἐπινοητικότητα ὁραματίζεται καὶ ἀνακαλύπτει, ἐφευρίσκει, θεσπίζει, κατασκευάζει, ἀπολαμβάνει καὶ χειρίζεται σπουδαῖα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ - καὶ μὲ αὐτὰ ἐξ ἄλλου καὶ ὑπεραναπληρώνει τὴν με-

γάλη σ' αὐτὸν ἔλλειψη αὐθόρμητα βιοσυντηρητικῆς σοφίας, καθὼς τῶν ζώων, τὴν ἀπότοκη τῆς ἀποκοπῆς τοῦ ἀπὸ τὸ ἔνστικτο, φορέα τῆς βιοσυντηρητικῆς αὐτῆς σοφίας.

Στὴν ἑως τὴν ἐποχὴ μας, ὅμως, Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ πολιτισμὸς δὲν ὑπῆρξε κοινὸς γιὰ ὅλους τοὺς, ὅπου γῆς, ἀνθρώπους, ὅπως καὶ δὲν ὑπῆρξε κοινωνία ἐνιαία ἐπὶ τῆς γῆς. Χωριστὲς κοινωνίες, παρὰ ὅποια τυχὸν ἐπικοινωνία μεταξὺ τους, καὶ ἡ κάθε μιά τους μὲ τὴν ἰδική της πολιτικὴ συγκρότηση, ὑπῆρξαν στὸ παρελθὸν καὶ ὑπάρχουν στὴν ἐποχὴ μας. Καὶ ἡ κάθε μιά ἔχει τὸν συστατικὸ τῆς λαὸ ἢ καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς, ὅποιες καὶ ἂν συμβαίνουν ἐπιμειξίες λαῶν καὶ πολιτισμῶν. Καὶ ἀναμφίβολα τὸ γήινο βᾶθρο τῆς κάθε μιᾶς, σὲ παλαιότερες ἐποχὲς προπάντων, ἐπηρέασε τὸν χαρακτήρα τοῦ λαοῦ τῆς ἢ καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς. Αὐτὸ εἶχε ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη μὲ τὸ σύγγραμμά του «Περὶ ἀέρων καὶ ὑδάτων καὶ τόπων» (κεφάλαια 12-14), καὶ στὴν παράδοσιν τοῦ Ἱπποκράτους εἶχε τονισθεῖ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὰ ἔργα του *Πολιτεία* (435d - 436a) καὶ *Νόμοι* (747d-e), καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ σύγγραμμά του *Πολιτικά* (1327b, 19-33). Ἀλλὰ καὶ στοὺς Νεώτερους Χρόνους πολιτεολόγοι καὶ ἱστορικοί, ἀπὸ τὸν Bodin, ἤδη στὸν δέκατο ἕκτο αἰῶνα, ἕως τὸν Ratzel στὸν δέκατο ἑνατὸ ἢ καὶ τὸν Toynbee στὸν εἰκοστὸ καὶ διάφορους ἄλλους, ἔχουν ἐξάρει τὴ συμβολὴ τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντος γιὰ τὴν ἰδιαίτερη διάπλασιν τῶν λαῶν ἢ καὶ τῶν πολιτισμῶν.

Ἡ ρίζα, ὅμως, τοῦ κάθε λαοῦ παραμένει δυσεξιχνίαστη, ἂν μὴ ἀνεξιχνίαστη. Δὲν ἐπαρκεῖ οὔτε κὰν ἡ κοινὴ στοὺς ἀνθρώπους τοῦ ἰδιαίτερη γλώσσα - ἀνεξιχνίαστη ἄλλωστε παραμένει καὶ τῆς ἰδιαίτερης αὐτῆς γλώσσας ἡ γένεσις -, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ πῶς ὀρισμένοι ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ ἀποτελοῦν ξεχωριστὴ ἀνθρώπινη ομάδα, εὐρύτερη ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ τὸ γένος, μὲ κοινὴ κάπως βιοτροπία καὶ μὲ συναίσθησιν ἀλληλεγγύης ἰδιαίτερης μεταξὺ τους ἢ καὶ μὲ ἄλλα, πέραν τῆς ὁμογλωσσίας, ἠθικὰ στοιχεῖα συνδετικά τους, καὶ μάλιστα πῶς ἀπόκτησαν ἰδιαίτερη ἐθνικὴ συνείδησιν, πηγὴ καὶ τοῦ ἀντίστοιχου πολιτικοῦ φρονήματος, δηλαδὴ τῆς, χωρὶς ἰδιοτέλεια, σταθερῆς ἐπιθυμίας νὰ ζοῦν καὶ νὰ δροῦν σὲ κοινωνία ἐθνικὰ ὁμώνυμή τους, πολιτικὰ διαρθρωμένη γι' αὐτοὺς ἢ καὶ ἀπὸ αὐτούς.

Τὸ παρουσιαζόμενον ἔργο «Οἱ Εὐρωπαῖοι», σὲ γαλλικὴ γλώσσα τὸ πρωτότυ-

πο, ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Ἐκδοτικὸ Οἶκο «Hermann, éditeurs des sciences et des arts»· μεταφρασμένο ἐλληνικά, ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἐκδοτικὸ Οἶκο τῶν Ἀθηνῶν «Σαββάλας». Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Πάρι Μπουρλάκη, τὸν Σπύρο Κακουργιώτη καὶ τὴν Κατερίνα Γεωργοπούλου. Εἰδικὰ ἡ ἐλληνικὴ ἔκδοση προλογίζεται ἀπὸ τὴν Ἑλένη Ahrweiler. Στὸν πρόλογο αὐτὸ ἡ συντάκτριά τοῦ γράφει ὅτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ δεκαετία διήρκεσε ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου καὶ «ὀργανώθηκε σὰν μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀπάντηση στὸ πολύχροτο ἔργο τοῦ Jean-Baptiste Duroselle».

Ὁ πρῶτος τόμος μὲ θέμα τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν Μεσαίωνα ἔχει ὡς οἰονεὶ προοίμιο κείμενο τοῦ Paul Valéry, πρωτοδημοσιευμένο τὸ 1924, μὲ τίτλο «Χαρακτηριστικὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος», ὅπου ἐξαίρεται ἡ συμβολὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος στὴ διαμόρφωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἐνῶ ἐπίσης ἐξάγονται ἡ συμβολὴ τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἔχει προταχθεῖ στὴν «Εἰσαγωγὴ» ἔκθεση τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς μεθόδου τοῦ συγγράμματος καὶ τοῦ προβληματισμοῦ τῶν συγγραφέων τοῦ.

Ἴδου οἱ τίτλοι τῶν τριῶν πρώτων ἀπὸ τὰ εἴκοσι κεφάλαια τοῦ πρώτου τόμου: «Οἱ πρῶτοι μεγάλοι πολιτισμοὶ τοῦ Αἰγαίου» τοῦ Χρήστου Μπουλῶτη, «Ἡ γέννηση τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης» τῆς Jaqueline de Romilly, «Ὁ Ἕλληνας ἄνθρωπος» τῆς Claude Mossé. Ἡ Jaqueline de Romilly γράφει γὰρ τὴν εὐρωπαϊκὴν συνείδηση: «ἡ ἀφετηρία της... δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἐμφανισθεῖ στὴ μεθόριον τῶν δύο ἡπείρων, τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας· καὶ δὲν μπορούσε νὰ ἐμφανισθεῖ παρὰ μόνον, ἐὰν ἓνας λαός, ἀφοσιωμένος στὴ διαύγεια, ἀνακάλυπτε μιὰ μέρα τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς βαθιᾶς πολιτιστικῆς ἀντίθεσης μεταξὺ των: οἱ Ἕλληνες, συγκρουόμενοι μὲ τὸν κατακτητικὸ στρατὸ τῶν Περσῶν κατὰ τοὺς Μηδικοὺς Πολέμους, ἔκαναν τὴν ἀνακάλυψη αὐτὴ καὶ ἀμέσως τὴν ἐξέφρασαν μὲ πειστικότητα σὲ λογοτεχνικὰ ἔργα ποὺ ἔχουν φθάσει μέχρις ἐμᾶς». Ἐκφραστικώτατο, προσθέτω, εἶναι τὸ χωρίο τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνος 698 b: «ἡ Περσῶν ἐπίθεσις τοῖς Ἕλλησιν, ἴσως δὲ σχεδὸν ἅπασιν τοῖς τὴν Εὐρώπην οἰκοῦσιν» (πρβλ. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1285 a 20: «διὰ γὰρ τὸ δουλικώτεροι εἶναι τὰ ἦθη φύσει, οἱ μὲν θάρβαροι τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν τῶν περὶ τὴν Εὐρώπην, ὑπομένουσι τὴν δεσποτικὴν ἀρχὴν οὐδὲν δυσχεραίνοντες»).

Παρεμβάλλονται δύο κεφάλαια με τίτλους «Ἡ Εὐρώπη τῶν Ρωμαίων» καὶ «Ἡ μὴ ρωμαϊκὴ Εὐρώπη» τοῦ Nicolet καὶ τοῦ Kazanski ἀντίστοιχα, καὶ ἀκολουθοῦν τὸ κεφάλαιο τοῦ Kazanski με τίτλο «Οἱ μεγάλες μεταναστεύσεις καὶ τὰ βαρβαρικά φύλα», τρία κεφάλαια τῆς Ἑλένης Γλύκατζη - Ἀρβελέρ με τίτλους «Ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρεία στὸν χριστιανισμό», «Βυζάντιο: Ἡ χριστιανικὴ Αὐτοκρατορία», «Ἕνας νέος εὐρωπαϊκὸς κόσμος», καὶ τὸ κεφάλαιο τοῦ Paul Lemerle «Ἡ συνέχεια τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης». Τὸ κεφάλαιο τοῦ Lemerle, καίρια ἐμπεριστατωμένο, εἶναι καὶ ὕμνος ἔξοχος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὡς θεματοφύλακα τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ με πολὺ ἀνθρώπινο ἦθος, καὶ ὡς φρουροῦ προστατευτικοῦ τῆς Εὐρώπης ἀπὸ ἐπιδρομὰς τῶν Ἀράβων, τῶν Σλαύων καὶ ἄλλων. Στὸ ἴδιο πνεῦμα τὰ τρία κεφάλαια τῆς Ἀρβελέρ, ἐμπεριστατωμένα ἐπίσης, παρουσιάζουν διεξοδικά, ἐπαγωγικά, παραστατικά, τὰ τρία τους συναφῆ θέματα, σημαντικώτατα γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἱστορικῆς ὀντότητας «Εὐρωπαῖοι».

Ἰδοὺ οἱ τίτλοι καὶ τῶν ἐπόμενων κεφαλαίων: «Ἡ Εὐρώπη στὴν ἐποχὴ τοῦ Καρλομάγνου» τοῦ Karl Ferdinand Werner, «Ἡ ἀνατολικὴ Εὐρώπη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα» τοῦ Kazanski, «Ἡ ἀραβικὴ παρουσία στὴν Εὐρώπη» τοῦ Abulafia· ἔπειτα, «Ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία» τοῦ Βλασίου Φειδᾶ, «Ἐκκλησία καὶ αἵρεση στὴ Δύση» τοῦ Luis Suarez Fernandez· ὕστερα, «Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐξάπλωση: οἱ σταυροφορίες», τοῦ Jean Richard, «Ταυτότητα καὶ συνείδηση στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη» τοῦ Dimitri Obolensky, «Ἡ δυτικὴ συνείδηση καὶ ταυτότητα» τοῦ Aleksander Gieysztor, καθὼς καὶ τοῦ ἴδιου «Ἵπαιθρος καὶ πόλη, κοινωνίες καὶ κράτη», καὶ τελευταῖο τοῦ Jean-François Bergier «Ἀπὸ τὴ διοικητικὴ περιφέρεια στὸ ἔθνος: ἡ κατασκευὴ τοῦ χώρου κατὰ τὸν Μεσαίωνα».

Οἱ τελευταῖες σελίδες 343-357 περιλαμβάνουν πλούσια βιβλιογραφία καὶ δύο εὔρετήρια.

Ὁ δεῦτερος τόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη, με τίτλους «Νεώτερη Ἐποχὴ», «Ὁ δέκατος ἑνατος αἰώνας», «Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας», καθὼς καὶ ἀπὸ βιβλιογραφία ἐπίσης καὶ δύο εὔρετήρια.

Τὰ δέκα τρία κεφάλαια τοῦ Μέρους «Ἡ Νεώτερη Ἐποχὴ» φέρουν τοὺς ἐξῆς τίτλους: «1492: Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος» τοῦ Maurice Aymard, «Ἡ

τριχοτόμηση του Εὐρωπαϊκοῦ χώρου» τοῦ Samsonowicz, «Τὰ στάδια τῆς κατάρκτησης τῶν θαλασσῶν» τοῦ Subrahmanyam, «Μία νέα πολιτική τάξη πραγμάτων» τοῦ Prak, «Μία νέα οικονομική τάξη πραγμάτων» τοῦ Kahk, «Μία κοινωνική τάξη πραγμάτων μὲ ἔντονες ἀντιθέσεις» τοῦ Maurice Aymard, «Θρησκείες καὶ θρησκεύματα» τοῦ Nolte, «Ἐνότητα καὶ ποικιλία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ» τοῦ Burke· «Ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐξουσία στὴν ἀφηρημένη διακυβέρνηση» τῶν Cattini καὶ Romani· «Ἡ οἰκογένεια: σχέσεις ἀνάμεσα στὰ φύλα καὶ ἀνάμεσα στὶς γενεές» τοῦ Schnyder, «Νέες περιθωριακές ὁμάδες καὶ κατώτερες τάξεις» τοῦ Hauptmeyer· «Ἡ ἀγορὰ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν» τοῦ Topolsky, «Τὸ παγκόσμιας ἐμβέλειας σύστημα τῆς Εὐρώπης» τοῦ Nolte.

Τὰ ὀκτὼ κεφάλαια τοῦ Μέρους «Ὁ δέκατος ἔνατος αἰώνας» φέρουν τοὺς ἐξῆς τίτλους: «Ἐθνική καὶ κοινωνική ἐπανάσταση» τοῦ Jerry Boreisza· «Πρὸς μὴ εὐρωπαϊκὴ νέα τάξη» τοῦ Dan Berindei, «Κράτος καὶ πολίτης» τοῦ Michael Müller, «Ἡ οἰκονομικὴ ἐπανάσταση» τοῦ Sidney Pollard· «Ἀπὸ τὴν ἰσορροπία δυνάμεων στὴν ἰσορροπία τῶν μπλόκ» τοῦ Gilbert Traush, «Δημογραφικοὶ καὶ κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ» τῆς Monica Charlot, «Εὐρωπαϊκὲς κουλτούρες ἢ εὐρωπαϊκὴ κουλτούρα;» τοῦ Jean-Paul Bled· «Ἡ πολιτισμένη Εὐρώπη, ἡ περιφερειακὴ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος τῶν ἀγρίων: ἡ νεωτερικὴ καταγωγή τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας» τοῦ Γεωργίου Δερτιλῆ.

Τὰ ἑπτὰ κεφάλαια τοῦ Τρίτου Μέρους «Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας» φέρουν τοὺς ἐξῆς τίτλους: «Ἡ Εὐρώπη τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα» τῶν Narinski καὶ Tchoubarian, «Ἐμφύλιοι εὐρωπαϊκοὶ πόλεμοι» τοῦ Frank, «Ἡ εὐρωπαϊκὴ δημογραφία κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον» τῶν Blum καὶ Rally· «Ὁ μεγάλος ἐκσυγχρονισμὸς» τοῦ Kaelble, «Τὸ τέλος τῆς βεβαιότητος. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀξία» τοῦ Romano, «Ἡ Εὐρώπη ἀντιμέτωπη μὲ τὰ προβλήματα τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰώνα» τῶν Narinski καὶ Tsoubarian, «Προοπτικὲς» τοῦ André Fontaine.

Στὸ ἐπιβλητικόν, λοιπόν, συλλογικὸ αὐτὸ ἔργο, σαράντα καὶ πλέον ἱστορικοὶ περιωπῆς ἀπὸ διάφορες χῶρες, καὶ ἀπὸ σκοπιὰ θεωρίας πολλαπλῇ, καθὼς εἶναι πολλαπλῇ καὶ ἡ σύσταση τῆς Ἱστορίας, ἀνιχνεύουν, περιγράφουν καὶ ἀξιολογοῦν ὅ,τι κρίνουν οὐσιώδεις, γιὰ τὴ σύσταση τῆς ἔννοιας Εὐρωπαῖος, ἀπὸ

τὸ φαντασμαγορικό σύνολο τῶν πράξεων, παθημάτων, κοινωνικῶν σχηματισμῶν, πολιτισμικῶν ἐπιτεύξεων καὶ βιώσεων γενεῶν ἀνθρώπων, ὅσοι ἔζησαν ἀπὸ 1500 π.Χ. ἕως 2000 μ.Χ., μεταξὺ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ καὶ Οὐραλίων Ὀρέων, βορείων θαλασσῶν καὶ Μεσογείου Θαλάσσης καὶ Εὐξείνου Πόντου. Ἀποσαφηνίζονται σὲ ἱκανὸ βαθμὸ τὰ ὅποια κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν «Εὐρωπαϊῶν» καὶ ἡ διάπλαση τῆς εὐρωπαϊκῆς αὐτοσυνειδησίας τους, σὲ ὅποιο βαθμὸ ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει πέραν τῆς ιδιαίτερης ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας τους, ὅχι δεδομένης ἀρχῇθεν καὶ αὐτῆς, ἐνῶ ἀδρὰ ἐπισημαίνονται καὶ οἱ κύριες φάσεις τῆς σπουδαίας αὐτῆς ὑπερτριχιλιόχρονης περιόδου τοῦ βίου σπουδαίου μέρους τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εἶναι τὸ λογικὸ εὖρος τῆς προβαλλόμενης ἔννοιας «Εὐρωπαϊοί», καθὼς αὕτη ἐμπεριέχει καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες καὶ τοὺς Ρωμαίους καὶ τοὺς Βυζαντινούς, μάλιστα καὶ μὲ τονισμὸ τῆς καίριας συμβολῆς τους γιὰ τὴν πνευματικὴν διάπλαση καὶ τὴν κοινωνικὴ συγκρότηση τῶν ἄλλων Εὐρωπαϊῶν ἢ καὶ τῆς συμβολῆς τῶν Βυζαντινῶν ἰδιαίτερα γιὰ τὸν μὴ ἐξαραβισμό καὶ τὸν μὴ ἐκσλαβισμό τῆς Εὐρώπης.

Ἡ σύνθεση τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ μὲ τὸν προκλητικὸ τίτλο «Εὐρωπαϊοί» ἐμφανίζεται ὅχι αὐστηρὰ συστηματικὴ, ἀλλὰ κάπως ἐραnistικὴ μᾶλλον· καθὼς δηλαδή, τὰ κεφάλαιά του ἔχουν ἔντονη αὐτοτέλεια καὶ οἱ ἐπιστήμονες ἱστορικοὶ συγγραφεῖς τοὺς προσφέρουν προσωπικὴν συμβολὴ στὸ συλλογικὸ ἔργο καὶ διαφωτίζουν ὀρισμένη ὁ καθένας κάτοψη τῆς πολυδιάστατης ἱστορικῆς πραγματικότητος, ὅπου ἀναζητεῖται ἡ οὐσία τῆς ἱστορικῆς ὀντότητος Εὐρωπαϊοί. Ἀλλά, πιστεύω, προσπάθεια τυχὸν πρὸς αὐστηρὴ συστηματικότητα θὰ συνεπαγόταν ἀπαράδεκτη σχηματικότητα, δηλαδή σωρευτικὴ διάταξη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων σὲ αὐθαίρετα προκατασκευασμένες ἐνότητες, ἀσύμμετρα πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Οἱ συγγραφεῖς, πιστοὶ εὐλαβικά πρὸς τὸ καθῆκον τοῦ ἱστορικοῦ, «ἐπέλεξαν τελικὰ νὰ παρουσιάσουν τὰ ρεύματα καὶ τὶς σημαντικὲς στιγμὲς τῆς Ἱστορίας, ποὺ φωτίζουν τὶς μεταγενέστερες ἐξελίξεις καὶ ἐπιτρέπουν κάθε φορὰ νὰ ἀποκτήσουμε πιο σωστὴ θεώρηση ἑνὸς φευγαλέου παρόντος» (Τόμος Α', σελ. 13). Ἀποτελεῖ ἀρετὴ ἄρα, τοῦ συλλογικοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ συγγράμματος, ἡ ἐμφανιζόμενη ἔλλειψη αὐστηρῆς συστηματικότητος, ἀλλὰ πραγματικὴ προσαρμογὴ του πρὸς τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς πολυδιάστατης καὶ πολυδύναμης ἱστορικῆς πραγματικότητος.

Ἐὼλη ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ αἰτίαση τυχὸν γιὰ μὴ ἐπίτευξη τῆς ἰδανικῆς πληρότητας, αἰτήματος ἄλλωστε οὐτοπικοῦ γιὰ κάθε ἱστορικὸ σύγγραμμα. Τὸ προκείμενο σύγγραμμα ὡς σύνολο καὶ ἰδιαίτερα τὸ κάθε κεφάλαιό του, ἀναφορικὰ πρὸς τὸν ἐπιλεγμένο στόχο του, ἀνταποκρίνονται πολὺ θετικὰ στὸ ἀρχαῖο ὑπὸ μορφὴ ἐρωτήματος αἶτημα γιὰ κάθε ἱστορικό: «Τίνα δεῖ ἐπὶ τὴν γραφίδα παραλαβεῖν καὶ τίνα παραλιπεῖν».

Ὡς Ἕλλην Ἀκαδημαϊκὸς χαίρω ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴ συγγραφὴ τοῦ περισπούδαστου, ἐλπίζω, συλλογικοῦ αὐτοῦ συγγράμματος μιᾶς Ἑλληνίδας καὶ τριῶν Ἑλλήνων: τῶν Καθηγητῶν Βλασίου Φειδᾶ καὶ Γεωργίου Δερτιλῆ καὶ τοῦ Ἐρευνητοῦ σὲ Κέντρο Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Χρήστου Μπουλώτη, καὶ ἰδιαίτερα τῆς πρωταγωνίστριας τοῦ ἔργου Καθηγήτριας Ἑλένης Γλύκατζη - Ahrweiler, Ἀντεπιστέλλοντος Μέλους, ἐπιναλαμβάνω, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2004

ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΜΑΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑ
ΚΑΙ Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ
ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Ἔχει γίνει γενικότερα ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία βρίσκεται σὲ κρίσιμη φάση καὶ παρουσιάζει προβλήματα, ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων θὰ ἐξαρτηθεῖ τὸ μέλλον τῆς καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἔκβαση τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος τῆς ἐντάξεώς της στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκογένεια. Σὲ περιπτώσεις ὅπως αὐτή, φρονῶ ὅτι καθήκον τοῦ οἰκονομολόγου εἶναι νὰ λαμβάνει θέση καὶ νὰ τὴν προβάλλει δημοσίᾳ πρὸς προαγωγή τῆς συζητήσεως γύρω ἀπὸ τοὺς ἐπιδιωκτέους στόχους καὶ τὰ μέτρα πολιτικῆς ποὺ ἐνδείκνυται νὰ ἐφαρμοσθοῦν γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἐν λόγῳ στόχοι. Ἐπιτυγχάνεται, ἔτσι, ἀφ' ἐνὸς πληρέστερη ἐνημέρωση τοῦ κοινοῦ σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν σχεδιαζόμενων κινήσεων γιὰ τὴ λύση τους καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἄσκηση πιέσεων ποὺ συμβάλλουν στὴν ἀριστοποίηση τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος.

Στὴ βάση αὐτή, αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωση, ὡς Ἐπόπτης τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, νὰ μετὰσχῳ τῆς συζητήσεως, ποὺ ἀπὸ τὰ πράγματα εἶναι ἀνοικτή, γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῶν μεταβολῶν ἐκείνων ποὺ πρέπει νὰ ἐπέλθουν στὰ κρίσιμα μακροοικονομικὰ μεγέθη γιὰ νὰ προκύψουν τὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα. Ἀλλωστε, κατὰ τὸν ἰδρυτικὸ νόμο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μεταξὺ τῶν βασικῶν σκοπῶν τῆς περιλαμβάνεται ἡ ἐπιστημονικὴ ὑποστήριξη καὶ ἐνίσχυση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν κλάδων καὶ δυνάμεων τοῦ τόπου καί, φυσικά, ἡ ἀνατομία τῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐν

γένει προαγωγή της Ἑθνικῆς Οἰκονομίας. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τίς θέσεις μου στοῦ θέμα αὐτὸ ἀνέπτυξα ἤδη πρὸ τετραετίας σὲ ὁμιλία μου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τίτλο: «Ἡ πορεία τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας: Παρελθὸν καὶ νέοι προσανατολισμοί».

Στὴ σημερινή ὁμιλία μου θὰ ἐπιχειρήσω μιὰ ἐπανεξέταση τοῦ ὅλου προβλήματος. Θὰ ἀρχίσω μὲ τὴν καταγραφή καὶ ἀξιολόγηση τῶν ὅσων συνέβησαν κατὰ τὴν τριετία πού ἀκολούθησε τὴν ἔνταξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὴν Οἰκονομική καὶ Νομισματική Ἑνωση, τόσον ἀπὸ πλευρᾶς διασφάλισεως τῆς σταθερότητας ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐνισχύσεως τῆς ἀναπτυξιακῆς προσπάθειας. Ἀκολούθως, θὰ ἀναφερθῶ στὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς τακτικῆς στὴν ἀνταγωνιστικότητα τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων, στὴν κλαδική διάρθρωση τῆς παραγωγῆς καὶ στὴν ἀπασχόληση καὶ ἀνεργία. Ἐν ὄψει τῆς καταστάσεως πού ὑπάρχει στοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τῶν συνθηκῶν πού τείνουν νὰ διαμορφωθοῦν διεθνῶς, θὰ προσπαθῶ νὰ ἐπιλέξω τὴν ἀναπτυξιακὴ στρατηγικὴ πού εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς πραγματικῆς συγκλίσεως τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν εὐρωπαϊκή.

*

* *

Θὰ προταχθεῖ μιὰ πολὺ σύντομη – ἀλλὰ σὲ βάθος χρόνου – οἰκονομικὴ ἀνασκόπηση, πού εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὅσων συμβαίνουν σήμερα. Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 ἄρχισαν νὰ ἐκδηλώνονται στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο τάσεις οἰκονομικῆς ἐνοποιήσεως, πού κατέληξαν στὴ σύσταση, ἀφ' ἑνὸς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος (τῶν ἑξι χωρῶν) καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ζώνης Ἐλευθέρων Συναλλαγῶν. Ἐν ὄψει τῶν τάσεων αὐτῶν, ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὀξύτατο ἀναπτυξιακὸ πρόβλημα, ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ ἓνα δεύτερο ζήτημα, πού ἀναφερόταν στὴ συμμετοχὴ τῆς ἡ ὅχι στὴ διαδικασία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποιήσεως. Λόγω, ἀκριβῶς, τῆς μεγάλης σημασίας πού εἶχε τὸ ζήτημα αὐτὸ γιὰ τὸ μέλλον τῆς χώρας, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνηση, χωρὶς καθυστέρηση, ἔλαβε τίς σχετικὲς ἀποφάσεις καὶ προέβη στὶς ἀπαιτούμενες ἐνέργειες. Μετὰ τὴ διακοπὴ τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν ΕΖΕΣ, ἀνελήφθησαν προσπάθειες γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν ΕΟΚ. Ἡ σχετικὴ Συμφωνία, πού συνήφθη στὴν Ἀθήνα τὸ 1961, προσδιόρισε τίς δυνατότητες πού παρείχοντο στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ προετοιμασθεῖ πρὸς ἔνταξη ὡς πλῆρες μέλος τῆς Κοινότητος, πρᾶγμα πού, λόγω τῆς δικτατορίας, συνέβη, μὲ καθυστέρηση, τὸ 1979.

Ἔτσι, ἡ Ἑλλάς ἔγινε ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 1981 τὸ δέκατο κράτος-μέλος τῆς Κοινότητος, στὴν ὁποία, ἐν τῷ μεταξύ, εἶχαν προσχωρήσει τρία νέα μέλη. Ἡ

Πράξη Προσχώρησης της Ελλάδος περιείχε μεταβατικές ρυθμίσεις, ως επί το πλείστον πενταετούς διάρκειας, ώστε η εφαρμογή του νέου καθεστώτος να μὴν προκαλέσει διαταραχές στην οικονομία. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα ἔτη ἡ Ἑλλάς ἀμφισβήτησε ὀρισμένες ἀρχές τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποιήσεως καὶ ἐπέδωξε νὰ βελτιωθεῖ ἡ θέση τῆς στὴν Κοινότητα. Ἔτσι, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 ἐγκρίθηκαν τὰ Μεσογειακὰ Ὁλοκληρωμένα Προγράμματα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας διαρθρωτικῆς πολιτικῆς τῆς Κοινότητος.

Γιὰ τὴν περαιτέρω πορεία τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, ἐκτὸς τῶν ἐσωτερικῶν συνθηκῶν, ὅπως ἦταν φυσικό, σοβαρὸ ρόλο ἔπαιξαν καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ ἰδίως τὸν προγραμματισμένο μετασχηματισμὸ τῆς νεοσυσταθείσας Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως. Τὸ 1993 τέθηκε σὲ ἰσχὺ ἡ Συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ, ἡ ὁποία προχώρησε στὴν κατάρτιση ἐνὸς χρονοδιαγράμματος τριῶν σταδίων γιὰ τὴν πλήρη Οἰκονομικὴ καὶ Νομισματικὴ Ἑνωσι καὶ προσδιόρισε τὰ κριτήρια, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ κρινόταν ὁ βαθμὸς συγκλίσεως, καὶ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονταν στὸν πληθωρισμό, τὴ δημοσιονομικὴ διαχείριση, τὶς συναλλαγματικές ἱσοτιμίες καὶ τὰ μακροπρόθεσμα ἐπιτόκια. Τὸ ἔτος 2000 ἱκανοποιήθηκαν τὰ κριτήρια τῆς Συνθήκης τοῦ Μάαστριχτ καὶ ἔτσι ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία μπόρεσε νὰ ἐνταχθεῖ ἀπὸ 1.1.2001 στὴν Οἰκονομικὴ καὶ Νομισματικὴ Ἑνωσι. Τὸ ἐγγείρημα αὐτὸ ἀναφερόταν μόνον στὴν ὀνομαστικὴ σύγκλιση καὶ ἀπετέλεσε τὴν ἀναγκαία φάση προπαρασκευῆς γιὰ κάθε ἐπιδίωξη περαιτέρω οἰκονομικῆς ἐνοποιήσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.

Μὲ τὴν ἐπίτευξιν ἀρχικῶς τῆς συνδέσεως τῆς Ελλάδος μὲ τὴν Κοινότητα, ἀκολουθῶς τῆς πλήρους ἐντάξεως σ' αὐτὴν καί, τελικά, τῆς ἐντάξεως τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στὴν εὐρωζώνη, ὀλοκληρώθηκε μιὰ μακρὰ διαδικασία ἐνσωματώσεως τῆς χώρας μας στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, δημιουργήθηκε τὸ θεσμικὸ ἐκεῖνο πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο παρεχόταν ἡ δυνατότητα ἀναπτύξεως οἰκονομικῶν δράσεων, μὲ ταχύτερους ρυθμοὺς καὶ σὲ νέους, ἀποδοτικότερους κλάδους, δίδοντας, ἔτσι, ἓνα ἐκσυγχρονισμένο χαρακτῆρα στὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Ελλάδος στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ σημαντικότερο γεγονός τῆς μεταπολεμικῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, τὸ ὁποῖο, ἀναλόγως θέβαια μὲ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ ποὺ θὰ ἡσκειτο, θὰ προσδιόριζε, ἐν πολλοῖς, καὶ τὴ μελλοντικὴ πορεία τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας.

*

* *

Προκειμένου να αξιολογηθούν οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν για την ελληνική οικονομία, είναι σκόπιμο να καταγραφούν οι εξελίξεις όρισμένων βασικών μεγεθών, που σημειώθηκαν κατά την τριετία 2001-2003 που ακολούθησε. Έν πρώτοις, ως προς τη μακροοικονομική ισορροπία, λόγω ακριβώς της εφαρμογής της αρχής της σταθερότητας, είχε καταστεί δυνατό να επιτευχθεί σημαντική αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Έτσι, η ετήσια ποσοστιαία μεταβολή του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή παρουσίασε συνεχή κάμψη από 18,8% το 1991 σε 2,6% το 1999. Η σταθεροποίηση που επιτεύχθηκε τότε έπρεπε να διατηρηθεί. Όμως, η μεταβολή του τιμαρίθμου κινήθηκε εκτοτε σε ύψηλότερα επίπεδα, αφού από 2,6% το 1999 αυξήθηκε σε 3,6% το 2003. Για μια σωστή αξιολόγηση, πρέπει οι ετήσιες μεταβολές του ελληνικού τιμαρίθμου να συγκριθούν με τις αντίστοιχες μεταβολές στην Ευρωζώνη, χρησιμοποιώντας τις διαφορές των ποσοστιαίων αυτών μεταβολών, από τις οποίες προκύπτει ότι, ενώ το 2000 ο ελληνικός τιμαρίθμος υπερέβη τον ευρωπαϊκό κατά μία ποσοστιαία μονάδα, το 2003 η υπέρβαση έφθασε στις 1,5 μονάδες.

Οι πληθωριστικές πιέσεις που παρατηρούνται τελευταία στην ελληνική οικονομία προέρχονται, εν πρώτοις, από την αύξηση της εγχώριας ζήτησεως, ή οποία στηρίζεται, κυρίως, στην προπαρασκευή των Ολυμπιακών Αγώνων και στο τρίτο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Το κενό που δημιουργείται θα μπορούσε να καλυφθεί με αύξηση της παραγωγικότητας. Όμως, οι δυσκολίες που υπάρχουν, λόγω ποσοτικής και ποιοτικής ανεπάρκειας των παραγωγικών συντελεστών και άλλων διαρθρωτικών αδυναμιών, δεν καθιστούν εφικτή, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμως, μια τέτοια αντιμετώπιση.

Από τους σημαντικότερους παράγοντες που συντελούν στην ενίσχυση του πληθωρισμού είναι η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, ή οποία εκφράζεται τόσο με τα «φανερὰ» όσο και με τα «κεκαλυμμένα» έλλειμματα της δημοσιονομικής διαχείρισεως. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κατά τα τελευταία έτη το συνολικό έλλειμμα της δημοσιονομικής διαχείρισεως παρουσίασε συνεχή σχεδόν ανοδική τάση. Έτσι, σύμφωνα με τελευταίες εκτιμήσεις της Eurostat, το έλλειμμα για το 2003, ως ποσοστό του ΑΕΠ, φαίνεται να μὴν υπολείπεται του όριου 3% που ορίζεται από το Σύμφωνο Σταθερότητας. Η εξέλιξη αυτή του έλλειμματος ήταν επόμενο να επιφέρει και διόγκωση του χρέους της Γενικής Κυβερνήσεως. Για τη σωστή εκτίμηση του δημόσιου χρέους είναι ανάγκη να γίνει αναφορά, όχι μόνο στους λεγόμενους «ειδικούς λογαριασμούς του Δημοσίου», αλλά και στις εγγυήσεις του Δημοσίου, που παρέχονται στις τράπεζες για λογαριασμό φορέων του δημόσιου, αλλά και του ιδιωτικού τομέα.

Οί άμεσες συνέπειες από τη διόγκωση του δημόσιου χρέους αντικατοπτρίζονται στη δαπάνη έξυπηρετήσεώς του, ή οποία κατά τὰ τελευταία έτη κυμάνθηκε γύρω στο 19% του ΑΕΠ. Ίδιαίτερη σημασία έχει ή διαπίστωση ότι ο δημόσιος δανεισμός πού έγινε κατά την περίοδο αυτή έχρηματοδότησε σέ μεγαλύτερη έκταση καταναλωτικές παρά επενδυτικές ανάγκες τής οικονομίας. Ο δανεισμός αυτός θα μπορούσε νά αποβεί έπωφελής, αν έχρησιμοποιείτο λελογισμένως για τήν ανάπτυξη τής παραγωγικής δυναμικότητας και τής ύποδομής τής οικονομίας και όχι για τήν κάλυψη τρεχουσών καταναλωτικών αναγκών. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, είναι φανερό ότι θα υπήρχαν δυνατότητες όμαλης έξυπηρετήσεως του δημόσιου χρέους από τὸ ἐπὶ πλέον προϊόν πού θα παρήγετο. Άλλά τέτοιες συνθήκες δέν υπήρξαν στην οικονομία. Άντιθέτως, τὸ ἐπίπεδο τής συνολικής έξυπηρετήσεως του δημόσιου χρέους φαίνεται ότι υπερέβη τὰ όρια άντοχής τής οικονομίας.

Πρέπει νά σημειωθεί ότι σέ ενίσχυση τών πληθωριστικών πιέσεων οδήγησε και ή αύξηση τών παρεχόμενων πιστώσεων στους ιδιώτες-καταναλωτές και τήν οικονομία. Στην αύξηση αυτή συνετέλεσε ή μεγάλη μείωση τών έπιτοκίων, πού σημειώθηκε στις χώρες τής Εὐρωζώνης (και ιδίως στην Ελλάδα) από τὰ ύψηλά επίπεδα, τὰ όποια οί κεντρικές τους τράπεζες ήταν υποχρεωμένες νά τηρούν στα παλαιά έθνικά νομίσματα, λόγω ύψηλου πληθωρισμού. Επίσης, κατά τήν τελευταία τριετία, παράλληλα με τήν πίεση τής ζήτησεως, στην άνοδο τών τιμών συνέβαλαν και όρισμένοι έξωγενείς παράγοντες από τήν πλευρά του κόστους, οί σημαντικότεροι από τούς όποιους είναι ή τιμή του πετρελαίου και ή ισοτιμία του ευρώ έναντι του δολλαρίου.

Άπό τή σύντομη αυτή επισκόπηση τών συνθηκών μακροοικονομικής ισορροπίας προκύπτει ότι έχει βαθμιαίως εγκατασταθεί στο σύστημα ένας πληθωριστικός μηχανισμός, του όποιου οί συνέπειες, μπορεί καθ' έαυτές νά μήν είναι έντυπωσιακές, όμως σέ σύγκριση με τὰ συμβαίνοντα στον ευρωπαϊκό χώρο λειτουργούν άρνητικώς για τήν πραγματική σύγκλιση. Φαίνεται δέ ότι υπάρχουν οί προϋποθέσεις συνεχίσεως τής λειτουργίας του πληθωριστικού αυτού μηχανισμού και μελλοντικώς. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, καθίσταται προβληματική ή επίτευξη τών διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων πού απαιτούνται για τή διασφάλιση του μέλλοντος τής χώρας.

*

* *

Έκτός από τίς εξελίξεις του γενικού επιπέδου τών τιμών, ιδιαίτερης εξέτά-

σεως πρέπει να τύχουν και οι αναφερόμενες στην οικονομική ανάπτυξη, δεδομένου ότι προσδιορίζουν το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού και την πραγματική σύγκλιση της ελληνικής οικονομίας προς την ευρωπαϊκή. Για την παρακολούθηση της τελευταίας χρησιμοποιείται συνήθως ένα μόνο μέγεθος, που είναι το Άκαθάριστο Έγχωριο Προϊόν, το οποίο εκφράζει τη συνολική παραγωγική δραστηριότητα στη χώρα. Στην πράξη, όντως το ΑΕΠ είναι ένας χαρακτηριστικός δείκτης οικονομικής ανάπτυξης, στον οποίο στηρίζονται τόσο διαχρονικές, όσο και διεθνείς συγκρίσεις. Λόγω, ακριβώς, της ιδιαίτερης σημασίας που δίδεται στις μεταβολές του ΑΕΠ, πρέπει να διατυπωθούν όρισμένες επιφυλάξεις σχετικά με την επάρκεια του μεγέθους αυτού ως εκφράσεως του αποτελέσματος μίας τόσο πολυσύνθετης διαδικασίας. Σημειωτέον ότι κατά την τριετία 2000-2002 ή μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ (σε σταθερές τιμές) ήταν 4%, έναντι 3% κατά την προηγούμενη τριετία.

Για μια πληρέστερη και ουσιαστικότερη αξιολόγηση του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ πρέπει να εξετασθεί κατά πόσον ο ρυθμός αυτός υπήρξε αποτέλεσμα διαρθρωτικών μεταβολών. Η επιτάχυνσή του, κατ' αρχάς, προήλθε από τους τομείς της δευτερογενούς παραγωγής και των υπηρεσιών. Αντιθέτως, η πρωτογενής παραγωγή είχε συνεχή κάμψη, ή οποία στην εξεταζόμενη περίοδο ήταν κατά μέσο όρο -3,2%. Ένας σοβαρός παράγων που συνετέλεσε στο να παρουσιάζει η αγροτική παραγωγή μειούμενη συμμετοχή στη συνολική παραγωγική δραστηριότητα ήταν η αδυναμία της να υποστεί την απαιτούμενη αναδιάρθρωση εις βάρος των παραδοσιακών καλλιεργειών και εις όφελος των προϊόντων εκείνων, των οποίων η ζήτηση στο έσωτερικό και το εξωτερικό ήταν έντονη, αλλά και προβλεπόταν πολύ μεγαλύτερη στο μέλλον.

Η έμμονή στην παραγωγή προϊόντων, των οποίων η ζήτηση όχι μόνο δεν παρουσιάζει δυναμισμό, αλλά βρίσκεται σε κάμψη, μπορεί να δικαιολογηθεί, ως ένα βαθμό, από την κρατική πολιτική επιδοτήσεως πολλών προϊόντων, κυρίως όμως από τις σοβαρές ενισχύσεις της Ευρωπαϊκής Ένώσεως, οι οποίες, προφανώς, σκοπό είχαν να υποβοηθήσουν την αναδιάρθρωση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής. Έτσι, η προσδοκία απολήψεως ύψηλων τιμών και, ιδίως, η διασφάλιση ενός ικανοποιητικού επιπέδου εισοδήματος συνετέλεσαν σε στήριξη της παραγωγής των παραδοσιακών προϊόντων, ενώ θα έπρεπε τα τελευταία να εγκαταλειφθούν βαθμιαίως και να αντικατασταθούν με καλλιεργείες, οι οποίες ανταποκρίνονται στις ελληνικές κλιματικές συνθήκες και αποφέρουν πολύ μεγαλύτερο εισόδημα ανά απασχολούμενο. Σημειωτέον ότι το αγροτικό πρόβλημα

πρόκειται να όξυνθει κατά τὰ άμέσως προσεχῆ έτη, κατά τὰ όποια αναμένεται να τερματισθει — ή, πάντως, να αποδυναμωθεί αισθητά — τὸ καθεστώς τῶν ευρωπαϊκῶν ενισχύσεων, αλλά και να ένταθοῦν διεθνῶς οί προσπάθειες για τήν άπελευθέρωση τοῦ έμπορίου για τὸ σύνολο τῶν άγροτικῶν προϊόντων.

Άλλά και όρισμένοι από τοὺς λοιποὺς — εκτός τοῦ άγροτικοῦ — τομεῖς τῆς οίκονομίας, με στρατηγική θέση σ' αὐτή, δέν φαίνεται να εἶχαν ίκανοποιητικές επιδόσεις. Ίδιαίτερη σημασία, από πλευρᾶς αναπτυξιακῆς έχει ή μεταποιητική παραγωγή, τῆς όποίας ὁ δείκτης ὄγκου εἶχε κατά τήν περίοδο 1999-2002 μέσο αύξητικό ρυθμὸ 2,4%. Ὁ χαμηλὸς αὐτὸς ρυθμὸς υπῆρξε ή κατάληξη μᾶς μακροχρόνιας καθοδικῆς τάσεως ποὺ διαμορφώθηκε κατά τήν τελευταία τριακονταπενταετία. Πρέπει, ὅμως, να παρατηρηθεῖ ὅτι κατά τὰ τελευταία έτη ὁ αύξητικὸς ρυθμὸς τῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς ὄχι μόνο κινήθηκε σὲ χαμηλὰ επίπεδα, αλλά υπέστη και ραγδαία συρρίκνωση, αφού από 8,1% τὸ 1998 μειώθηκε σὲ 0,7% τὸ 2002.

Μία ἄλλη σύγκριση ποὺ εἶναι αναγκαία κατά τήν αξιολόγηση τῆς τάσεως τῆς ελληνικῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς εἶναι ἐκείνη πρὸς τήν αντίστοιχη τῆς Ευρωπαϊκῆς Ένώσεως. Χρησιμοποιώντας εκτιμήσεις τῆς Eurostat, βλέπουμε ὅτι ὁ μέσος αύξητικὸς ρυθμὸς τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς (χωρὶς κατασκευές) τῆς Ελλάδος, εἶναι μὲν ύψηλότερος από ἐκείνον τοῦ συνόλου τῶν 15 ευρωπαϊκῶν χωρῶν, αλλά ύπολείπεται τῶν μέσων ὄρων τῆς ομάδας τῶν ὀλιγότερο ανεπτυγμένων χωρῶν. Ίδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στήν περίπτωση τῆς Ίρλανδίας, τῆς όποίας ὁ αντίστοιχος μέσος ρυθμὸς εἶναι περίπου ἑξαπλάσιος ἐκείνου τῆς Ελλάδος.

Οί μεταβολές αὐτὲς δείχνουν ὅτι ή μακροχρόνια κάμψη τοῦ αύξητικοῦ ρυθμοῦ τῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς τείνει να μετατραπῇ σὲ απόλυτη μείωσή της. Ἡ κατάσταση ποὺ διαμορφώθηκε βαθμιαίως στήν ελληνική μεταποίηση φέρνει στήν επιφάνεια τὸ γενικότερο θέμα τῆς βιωσιμότητάς της. Διότι δέν αποτελεί σύμπτωμα μᾶς διαδικασίας αναδιαρθρώσεως, κατά τήν όποία ἐγκαταλείπονται παραδοσιακοί κλάδοι και στή θέση τους αναπτύσσονται νέοι σύγχρονοι και δυναμικοί. Οὐσιαστικά, πρόκειται για φάση αποβιομηχανίσεως, ή όποία αποτελεί διαδικασία ὀπισθοδρομήσεως και ἀπειλή για τὸ μέλλον τῆς οίκονομίας.

*

* *

Τὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς ἀνά ἀπασχολούμενο φυσικὸ εἶναι να βρίσκεται σὲ στενή θετική συσχέτιση με τήν ανταγωνιστικότητα τῶν ελληνικῶν προϊόντων,

από την οποία, σέ τελική ανάλυση, εξαρτάται ή οικονομική πρόοδος. Διότι, τότε μόνο καθίσταται δυνατή ή ανάπτυξη τής οικονομίας, όταν ή παραγωγικότητα αυξάνεται σέ τέτοιο βαθμό, πού νά επιτρέπει τή διάθεση τών ελληνικών προϊόντων, σέ ανταγωνιστική βάση, στην ευρωπαϊκή καί, γενικότερα, στη διεθνή αγορά. Διαφορετικά, υπάρχει κίνδυνος γενικής οικονομικής συρρικνώσεως, όποτε καί όλες οι προσπάθειες πού κατεβλήθησαν για τήν προώθηση τής ονομαστικής συγκλίσεως θά ἔχουν αποδειχθεῖ μάταιες καί — τό σημαντικότερο — μιὰ μοναδική ευκαιρία ἐπιλύσεως τοῦ χρονίζοντος αναπτυξιακοῦ προβλήματος τής χώρας θά ἔχει χαθεῖ.

Ἡ ποσοτική ἔκφραση τής ἔννοιας τής ανταγωνιστικότητας δέν εἶναι εύχερης, λόγω τοῦ σύνθετου χαρακτήρα της. Ἐν τούτοις, για τίς ανάγκες μιᾶς γενικής ἐπισκοπῆσεως τών σχετικῶν ἐξελίξεων κατά τήν περίοδο πού ἀκολούθησε τήν ἔνταξη τής χώρας στην Οἰκονομική καί Νομισματική Ἑνωσή, θά μπορούσε νά ληφθοῦν χρήσιμες πληροφορίες ἀπό τά δύο μεγέθη τοῦ ἰσοζυγίου τών ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, πού εἶναι οἱ ἐξαγωγές καί οἱ εἰσαγωγές ἀγαθῶν. Καί οἱ μὲν ἐξαγωγές, πού θεωροῦνται ὅτι ἐκφράζουν τό ἐπίπεδο ανταγωνιστικότητας τών ελληνικῶν προϊόντων στό πλαίσιο τής διεθνούς ἀγορᾶς, παρουσίασαν κατά τήν τριετία 2000-2002 μέση ἐτήσια αὐξηση 5,9%. Πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι κατά τά δύο τελευταῖα ἔτη οἱ ἐλληνικές ἐξαγωγές εἶχαν ἀπόλυτη κάμψη, μέ συνέπεια τό ποσοστό τους ὡς πρὸς τό ΑΕΠ νά μειωθεῖ ἀπὸ 10% τό 2000, σέ 8% τό 2002. Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχει τό ὅτι οἱ ἐλληνικές ἐξαγωγές πρὸς τίς χῶρες τής Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως αὐξήθηκαν ὀλιγότερο (μέσος ὅρος 1%) ἀπὸ ὅ,τι στό σύνολο (μέσος ὅρος 5,9%), πού σημαίνει ὅτι ὑπῆρξε στροφή τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου μας πρὸς τρίτες χῶρες.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ὁ βαθμός ανταγωνιστικότητας τών ελληνικῶν προϊόντων δέν ἐκφράζεται μόνο μέ τό ἐπίπεδο τών ἐξαγωγῶν τους, ἀλλά καί μέ τό ἐπίπεδο τών εἰσαγωγῶν ξένων προϊόντων στην ἐλληνική ἀγορά, τό ὁποῖο κατά τήν ἐξεταζόμενη τριετία παρουσίασε μέση ἐτήσια αὐξηση 7,6%, ἔναντι ἀντίστοιχης αὐξήσεως 4,1% τοῦ ὅγκου τοῦ ΑΕΠ. Ἀλλά μιὰ τιμὴ 1,9 τῆς μέσης εἰσοδηματικῆς ἐλαστικότητας εἰσαγωγῶν ὑποδηλώνει, κατά κάποιον τρόπο, μειωμένη ανταγωνιστικότητα τών προϊόντων τῆς ἐλληνικῆς παραγωγῆς, σέ σχέση μέ τά προϊόντα προελεύσεως ἐξωτερικοῦ. Ἀπὸ τήν ἐπισκόπηση αὐτὴ πιθανολογεῖται ὅτι ὑπάρχει τάση ἐξασθενίσεως τῆς σχετικῆς ανταγωνιστικῆς θέσεως τών ελληνικῶν προϊόντων ὄχι μόνο στη διεθνή, ἀλλά ἀκόμη καί στην ἐσωτερική ἀγορά.

Ἡ μειωμένη ανταγωνιστικότητα τών ελληνικῶν προϊόντων ὄχι μόνο συνε-

τέλεσε στη ματαίωση της απαιτούμενης για την οικονομική ανάπτυξη παραγωγικής επέκτασής, αλλά είχε και περαιτέρω επιπτώσεις σε κρίσιμα, για το παρόν και το μέλλον της οικονομίας, μεγέθη, όπως είναι, κυρίως, το επίπεδο απασχολήσεως. Σχετικά με το μέγεθος αυτό πρέπει να παρατηρηθεί ότι ο αριθμός των απασχολούμενων έσημείωσε κατά την περίοδο μεταξύ τέλους του 1998 και τέλους του 2002 στασιμότητα, ή όποια, εκ πρώτης όψης, δεν φαίνεται να συμβιβάζεται με την κατά 11,9% μείωση του αριθμού των ανέργων. Ωστόσο, αν ληφθεί υπ' όψη και η κατά 8% αύξηση των οικονομικώς μη ενεργών, διαπιστώνεται ότι η μείωση της ανεργίας από 11,1% του εργατικού δυναμικού στο τέλος του 1998 σε 10% στο τέλος του 2002 δεν προήλθε από πλήρωση θέσεων εργασίας, αλλά από μετατροπή ενός σημαντικού αριθμού ανέργων σε οικονομικώς μη ενεργούς, λόγω γηράνσεως κλπ.

Μιά τέτοια τάση συνεπάγεται, προφανώς, χειρότερηση της ήδη δυσμενούς σχέσεως των οικονομικώς μη ενεργών προς τους απασχολούμενους, ή όποια από 1,073, που ήταν στην αρχή, αυξήθηκε σε 1,158 στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Δεδομένου δε ότι η υπέρμετρη αυτή διόγκωση του οικονομικώς μη ενεργού πληθυσμού προέρχεται, ως επί το πλείστον από τις μεγάλες ηλικίες, προκύπτει ότι, παρά την παρατηρούμενη ελαφρά μείωση της ανεργίας, η πίεση της απασχολήσεως από τους οικονομικώς μη ενεργούς έγινε έντονη και, επομένως, το κοινωνικό κόστος των τελευταίων μεγαλύτερο. Ιδιαίτερως ενδιαφέρει, ως προσδιοριστικός παράγων της παραγωγικότητας της εργασίας, το επίπεδο εκπαίδευσής. Χρησιμοποιώντας το ποσοστό των ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού κατά επίπεδο εκπαίδευσής, βλέπουμε ότι το σχετικά υψηλό ποσοστό ανεργίας τροφοδοτείται κυρίως από κατόχους απολυτηρίου μέσης εκπαίδευσής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η συμμετοχή των πτυχιούχων πανεπιστημιακών σχολών είναι χαμηλή.

*

* *

Από τη σύντομη αυτή επισκόπηση των πραγματικών μεγεθών της οικονομίας προκύπτει ότι μέχρι τώρα δεν κατέστη δυνατό να γίνει η δέουσα εκμετάλλευση των ευνοϊκών συνθηκών που δημιουργήθηκαν από την ένταξη στην Εύρωζώνη. Αλλά ούτε και η προϊούσα απελευθέρωση των αγορών, σε διεθνές επίπεδο, φαίνεται να λειτούργησε ενισχυτικώς για την ελληνική οικονομία. Πρόκειται για τη λεγόμενη παγκοσμιοποίηση, ή όποια στην πράξη καλύπτει αφ' ενός το εμπόριο και τις βραχυπρόθεσμες ροές κεφαλαίων και αφ' ετέρου τα μεταναστευ-

τικά ρεύματα, καθώς και τή μεταφορά και διάχυση τεχνολογίας μεταξύ τῶν παραγωγικῶν καὶ καταναλωτικῶν χωρῶν.

Γενικῶς, τὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν παγκοσμιοποίηση συνίστανται στὸ ὅτι οἱ περιορισμένοι παραγωγικοὶ συντελεστὲς ἀπασχολοῦνται ἀποδοτικότερα, τὰ ὅρια τῆς καταναλώσεως καὶ τῆς ἐπενδύσεως μετατοπίζονται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐπιταχύνονται. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπάρξουν τὰ ὀφέλη αὐτά, οἱ ἐπὶ μέρους χώρες πρέπει νὰ προσαρμοσθοῦν καταλλήλως στὶς μεταβαλλόμενες οἰκονομικὲς συνθῆκες, νὰ ἀναπτύξουν μιὰ ἀξιόπιστη χρηματοοικονομικὴ πολιτικὴ, πλαισιωμένη ἀπὸ ἀποτελεσματικούς ἐλεγκτικούς μηχανισμούς, καὶ νὰ διεκδικήσουν, σὲ ἀνταγωνιστικὴ βάση, μέρος ἀπὸ τοὺς διεθνῶς διαθέσιμους παραγωγικούς συντελεστὲς. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ ἓναν εὐρὺ χῶρο, στὸν ὁποῖο, ὅμως, οἱ προϋποθέσεις ἐπιτεύξεως ἀνώτερων ἐπιπέδων ἀναπτύξεως μιᾶς χώρας, ὅπως εἶναι ἡ Ἑλλάς, εἶναι πολὺ δυσκολότερες, σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνες πού ὑφίστανται στὴν Εὐρωζώνη.

Ἡ κατάσταση τῆς ἐσωτερικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ οἱ νέες συνθῆκες πού διαμορφώθηκαν στὸ εὐρωπαϊκὸ καὶ διεθνὲς περιβάλλον, ἐνῶ προσφέρουν εὐκαιρίες γιὰ ταχεία ἀνάπτυξη, ἐν τούτοις σὲ περίπτωσι ἀδυναμίας ἐκμεταλλεύσεώς τους, συντελοῦν στὴν ἐμφάνισι καταστάσεων, οἱ ὁποῖες ἐμπεριέχουν τὸ σπέρμα τῆς κρίσεως. Οἱ καταστάσεις αὐτὲς ἀντικατοπτρίζονται στὸ ἐπίπεδο τῆς συσσωρεύσεως πραγματικοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστὸ, προσδιορίζεται ἡ παραγωγικότητα καί, κατ' ἐπέκτασι, ἡ ἀνταγωνιστικότητά τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων. Ἐξετάζοντας τὸ σύνολο τῶν ἀκαθάριστων ἐπενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς αὐξήσεως τοῦ ὄγκου τους, ἀπὸ 8% τὴν τετραετία 1996-1999, μειώθηκε σὲ 7,7% τὴν τετραετία 2000-2003, πού σημαίνει ὅτι ἡ συσσώρευσι κεφαλαίου πού σημειώθηκε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ ἐνισχύσει αἰσθητὰ τὴν ἀνταγωνιστικότητά τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων.

Οἱ δημόσιες ἐπενδύσεις, πού, κατὰ τεκμήριο, συμβάλλουν στὴν ἀπόκτησι τῆς ἀπαιτούμενης ὑποδομῆς γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, αὐξήθηκαν καὶ αὐτὲς μὲ ρυθμὸ πού δὲν ὑπολείπεται σημαντικὰ ἐκείνου τοῦ συνόλου τῶν ἐπενδύσεων. Τὸ 2003 ἀντιστοιχοῦσαν στὸ 15% περίπου τοῦ συνόλου καὶ ἀφοροῦσαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σὲ μεγάλα ἔργα, κυρίως συγκοινωνιακά. Τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ὅπως-δήποτε χρήσιμα, ἀλλὰ ἡ ὑποδομὴ πού προσφέρουν ἀσκεῖ μειωτικὲς ἐπιδράσεις στὸ κόστος παραγωγῆς μᾶλλον μακροχρονίως καὶ σὲ περιορισμένη ἔκτασι. Ἡ συμπίεσι τοῦ κόστους καὶ ἡ ἐνίσχυσι τῆς ἀνταγωνιστικότητος θὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερες, ἂν οἱ ἀντίστοιχοι πόροι διετίθεντο ὅχι γιὰ τὴν κατασκευὴ μεγάλων

έργων, αλλά, κυρίως, για τη μαζική εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία της χρήσεως των νέων τεχνολογιών προς ταχεία αύξηση της παραγωγικότητας. Τήν τακτική αυτή ακολούθησαν κατά τα τελευταία έτη όρισμένες από τις χώρες που εντάχθηκαν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και, κατ' έξοχήν, Ίρλανδία, με πολύ έντυπια αποτελέσματα.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να εξετασθούν οι δυσμενείς συνθήκες υπό τις οποίες προέκυψε ή ανεπάρκεια των ιδιωτικών επενδύσεων. Και ως προς μὲν τις καθαρώς ελληνικές επενδύσεις, οι δυνατότητες αναλήψεως νέων είναι, εκ των πραγμάτων, πολύ περιορισμένες. Ως βασικός λόγος θα μπορούσε να αναφερθεί η άδυναμία προσβάσεως στη δεξαμενή της εθνικής αποταμιεύσεως, λόγω των γνωστών χρηματοστηριακῶν εξελίξεων. Οι επιχειρήσεις που κατορθώνουν να επιβιώσουν και διαθέτουν ίδια ή δανειακά κεφάλαια, προτιμούν να τα κατευθύνουν όχι σέ επεκτάσεις των ύφισταμένων ή στην ίδρυση νέων μονάδων στον έλλαδικό χώρο, αλλά σέ επενδύσεις στο έξωτερικό και, κυρίως, στις βαλκανικές χώρες, όπου, εκτός του χαμηλού κόστους εργασίας, απολαμβάνουν ποικίλων διευκολύνσεων. Μία τέτοια διέξοδος, παρά τους κινδύνους στους οποίους είναι εκτεθειμένη, όπωςσδήποτε περιορίζει την επενδυτική δραστηριότητα των ελληνικῶν φορέων στον έλλαδικό χώρο.

Πρέπει να αναγνωρισθῇ ότι βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της αναπτυξιακῆς πορείας της οικονομίας αποτελούν οι ξένες επενδύσεις. Σύμφωνα με όρισμένες εκτιμήσεις που περιέχονται σέ σχετική Έκθεση του Όργανισμου Ένωμένων Έθνῶν, τὰ ξένα κεφάλαια, που εἰσῆχθησαν στην Ελλάδα τὸ 2002 για ἄμεσες επενδύσεις, ἦταν μόλις 50 ἑκατομμύρια δολλάρια, ποσὸν που εἶναι τὸ μικρότερο μεταξύ των ευρωπαϊκῶν χωρῶν. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τις ὀλιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρωπαϊκῆς Ένώσεως, ἡ Πορτογαλία εἶχε 4,3, ἡ Ίρλανδία 19,3 καὶ ἡ Ἰσπανία 21,2 δισεκατομμύρια δολλάρια. Ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολο των 150 χωρῶν που χρησιμοποιοῦνται στην Έκθεση αὐτή, ἡ Ἑλλάς συγκαταλέγεται μεταξύ των 30 χωρῶν με τις χειρότερες ἐπιδόσεις. Ἡ κατάσταση στην Ἑλλάδα, ἀπὸ πλευρᾶς ἄμεσων ξένων επενδύσεων, ἦταν καλύτερη στο παρελθόν, ἀφοῦ κατὰ τὴν πενταετία 1997-2001 τὸ μέσο ἐτήσιο μέγεθός τους ἦταν 864 ἑκατομμύρια δολλάρια.

Υπάρχει, δηλαδή, τάση μηδενισμού των εισροῶν ξένου κεφαλαίου για ἄμεσες επενδύσεις στη χώρα μας, ἡ ὁποία, ἂν συνεχισθῇ, εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ απομακρύνει κάθε δυνατότητα ἐκσυγχρονισμού της οικονομίας. Πρέπει δὲ να ληφθῇ ὑπ' ὄψη ὅτι οἱ διεθνῆς συνθήκες βοηθοῦν στη συντήρηση της τάσεως αὐτῆς, δεδομένου ὅτι, μεταξύ ἄλλων, οἱ δέκα χώρες της διευρύνσεως αποτελοῦν σοβαροὺς

πόλους προσελκύσεως τῶν διαθέσιμων ξένων κεφαλαίων στὴν Εὐρώπη. Ἐπομένως, ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία ἀντιμετωπίζει ἓνα μείζον πρόβλημα «ἐπενδυτικοῦ κενοῦ», τὸ ὁποῖο ὄχι μόνο παρεμποδίζει τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξή της, ἀλλὰ καὶ ἐγκυμονεῖ κίνδυνο συρρικνώσεως τῆς ἀπασχολήσεως καὶ αὐξήσεως τῆς ἥδη διογκωμένης ἀνεργίας.

*

* *

Ἡ κρισιμότητα τῆς νέας φάσεως, στὴν ὁποία εἰσῆλθε ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία μετὰ τὴν ἔνταξή της στὴν Εὐρωζώνη στὶς ἀρχές τοῦ 2001, ἀπορρέει, προφανῶς, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἄμεσης καὶ ἀποτελεσματικῆς ἀντιμετωπίσεως ὀρισμένων διαρθρωτικῶν προβλημάτων, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ προώθηση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ σκοποῦ σὲ μόνιμη βάση, ἀλλὰ καὶ στὴν περιφερειακὴ του διάσταση. Ὅπως, ὅμως, καὶ σὲ ἄλλη εὐκαιρία ἐτόνισα, τέτοιες προσπάθειες δὲν θὰ μπορούσαν νὰ τελεσφορήσουν, ἂν γίνονταν μὲ ἀποσπασματικὰ μέτρα, ἀσύνδετα μεταξύ τους. Λόγω τῆς σοβαρότητας, ἀλλὰ καὶ τῆς πολυπλοκότητος τοῦ ἐγχειρήματος, ἐπιβάλλεται νὰ καταρτισθεῖ ἓνα Πρόγραμμα Ἀναπτύξεως τετραετοῦς διάρκειας – ὅση, δηλαδή, σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα, εἶναι ἡ διάρκεια τῆς βουλευτικῆς περιόδου – τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἐνταχθεῖ σὲ ἓνα χρονικὸ ὀρίζοντα τουλάχιστον δέκα ἐτῶν. Στὸ πρόγραμμα θὰ ἐνσωματώνεται ὁλόκληρη ἡ στρατηγικὴ πού πρέπει νὰ ἐφαρμοσθεῖ γιὰ τὴ μετάβαση σὲ φάση ἀναπτύξεως καί, ἀκολούθως, γιὰ τὴ σύνδεση τῆς τελευταίας μὲ τὴν κατάστασι πού θὰ διαμορφωθεῖ μελλοντικῶς, ὅταν θὰ ἔχει σταματήσει ἡ εἰσροὴ στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία κοινοτικῶν ἐνισχύσεων.

Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχει ἡ συγκρότηση τοῦ Προγράμματος, διότι ἀκόμη καὶ τὰ Προγράμματα Συγκλίσεως, καθὼς καὶ τὰ Προγράμματα Σταθερότητας καὶ Ἀναπτύξεως, πού καταρτίσθηκαν μέχρι τώρα στὴ χώρα μας, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χώρες, στὰ πλαίσια τῆς Πολυμεροῦς Ἐποπτείας, μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦσαν ἔκφρασι οἰκονομικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση, στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ἐπρόκειτο γιὰ ἀπλὲς παραθέσεις στόχων καὶ μέτρων, χωρὶς ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ ἐπαρκῆ ἀναλυτικὴ θεμελίωσι. Τὸ προτεινόμενο Πρόγραμμα Ἀναπτύξεως πρέπει νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τέτοιες ἀδυναμίες, πράγμα πού θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἂν ἡ κατάρτισή του ἀνετίθετο στὸ Κέντρο Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν Ἐρευνῶν, τὸ ὁποῖο καὶ κατάλληλο ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ, ἀλλὰ καὶ σχετικὴ παράδοσι ἔχει. Ἐπίσης, θὰ ἦταν ἀναγκαῖο, προκειμένου νὰ ὑποβοηθηθεῖ ἡ σωστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Προγράμματος αὐτοῦ, νὰ καθιερωθεῖ νομοθετικῶς καὶ εἰδικὸς κοινοβουλευτικὸς ἑλεγχος σὲ ἐξα-

μηνιαία βάση. Με τον τρόπο αυτό θα επισημαίνονται έγκαιρα τυχόν αποκλίσεις και θα λαμβάνονται τα κατάλληλα διαρθρωτικά μέτρα, ώστε να διασφαλισθεί, σε όσο γίνεται μεγαλύτερο βαθμό, η πραγματοποίηση των στόχων του μέσα στην προκαθορισθείσα περίοδο.

Η ύπαρξη ενός τέτοιου προγράμματος και, ιδίως, η καθιέρωση έγγυήσεων για την εφαρμογή του, θα συμβάλουν στην εξουδετέρωση των αρνητικών προσδοκιών, που φαίνεται να διακατέχουν σήμερα τους επιχειρηματικούς φορείς. Θα αρχίσει, έτσι, να δημιουργείται κλίμα αισιοδοξίας, που είναι απαραίτητο για κάθε αναπτυξιακή προσπάθεια.

Βασική προϋπόθεση, βέβαια, για την κατάρτιση ενός συνεπούς και ανταποκρινόμενου στα πράγματα Προγράμματος Ανάπτυξης, είναι η ύπαρξη κατάλληλου στατιστικού συστήματος. Όπως, όμως, είχα την ευκαιρία να επισημάνω σε σχετική ανακοίνωσή μου στην Ακαδημία Αθηνών, οι στατιστικές πληροφορίες που παρέχει η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία παρουσιάζουν σοβαρές αδυναμίες. Για να αρθούν οι αδυναμίες αυτές, πρέπει, μέσα σε νέα θεσμικά και οργανωτικά πλαίσια, να επιδιωχθεί η πραγματοποίηση όρισμένων στόχων, που αφορούν τόσο στην έκταση καλύψεως όσο και στην ποιότητα του στατιστικού υλικού.

*

* *

Η στρατηγική του προτεινόμενου Προγράμματος θα αποβλέπει στην πραγματοποίηση τριών βασικών στόχων, που είναι η σταθεροποίηση, η ανάπτυξη και η κοινωνική συνοχή. Η αποκλιμάκωση του πληθωρισμού έχει, προφανώς, θεμελιώδη σημασία όχι μόνο διότι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η νομισματική σταθερότητα αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη του αναπτυξιακού στόχου, αλλά και διότι – προς το παρόν τουλάχιστον – επιβάλλεται από την Οικονομική και Νομισματική Ένωση και, συγκεκριμένα, από το Σύμφωνο Σταθερότητας, το οποίο μάλιστα προβλέπει στενή παρακολούθηση, ακόμη δέ και σοβαρές οικονομικές ποινές για τις χώρες που δεν θα τηρήσουν τις αρχές του. Βέβαια, τη γενική ευθύνη της νομισματικής πολιτικής έχει πλέον η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Υπάρχουν, όμως, εθνικές πολιτικές, όπως είναι, κυρίως, η δημοσιονομική, μέσω των οποίων παρέχονται εύρεα περιθώρια επηρεασμού της μακροοικονομικής ισορροπίας.

Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να επιδιωχθεί η εξυγίανση της δημοσιονομικής διαχείρισης με τη δραστική μείωση των κρατικών δαπανών (ως ποσοστού του Ακαθάριστου Έγχωριου Προϊόντος) και την εκλογίκευση του φορολογικού συ-

στήματος, τὸ ὁποῖο, ἔτσι, θὰ παύσει νὰ ἀποτελεῖ παράγοντα ἀνισοκατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος καὶ ἀποθαρρύνσεως τῆς ἀναλήψεως παραγωγικῶν δραστηριοτήτων. Ἡ μείωση τῶν δημοσιονομικῶν ἐλλειμμάτων θὰ ἀποδυναμώσει τὸν μηχανισμό πού τροφοδοτεῖ τὸ δημόσιο χρέος, τὸ ὁποῖο, ὅπως σωστά ἔχει ὑποστηριχθεῖ, ἀποτελεῖ μεγάλη ἀπειλὴ γιὰ τὴ σταθερότητα τῆς οἰκονομίας.

Παραλλήλως μὲ τὴν κατοχύρωση τοῦ στόχου τῆς σταθεροποιήσεως, πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ ἡ τόνωση τῶν ἐπενδύσεων καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων, γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ἀναγκαία μιὰ – ὅπως προσφυῶς χαρακτηρίσθηκε – «ἐπανάσταση ποιότητας». Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, οἱ προσπάθειες ὀφείλουν νὰ ἐπικεντρωθοῦν πλέον στὴν αὔξηση τοῦ ἐπενδυτικοῦ ἐνδιαφέροντος μέσα σὲ σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Πρωτίστως, πρέπει ἡ χρησιμότητα καὶ ἀναγκαιότητα τῶν ξένων ἐπενδύσεων νὰ τύχουν ἀποδοχῆς καὶ ἀναγνώρισεως ἀπὸ τίς διάφορες κοινωνικὲς δυνάμεις, ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν μεταξύ τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν οἱ προϋποθέσεις συνεργασίας, πού ἀπαιτοῦνται σὲ κάθε ἐπενδυτικὸ ἐγχείρημα. Διότι δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει ὅτι, κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία, κατεβλήθησαν στὴ χώρα μας, ἀπὸ διάφορες πλευρές, συνεχεῖς καὶ συστηματικὲς προσπάθειες ἐναντιώσεως σὲ κάθε ἐπιχειρηματικὴ ὁράση.

Εἶναι, ἐπίσης, ἀνάγκη νὰ ἐξαντληθοῦν ὅλες οἱ δυνατότητες γιὰ βραχυχρόνιο ἐπηρεασμὸ τῆς προσφορᾶς ξένων ἐπενδύσεων μὲ τὴ λήψη τῶν γνωστῶν παραδοσιακῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα συνίστανται, ἀφ' ἑνὸς στὴν καθιέρωση κινήτρων καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἄρση τῶν ἀντικινήτρων πού ὑπάρχουν στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία. Καὶ ὡς πρὸς τὰ κίνητρα, πρόκειται, κυρίως, γιὰ διάφορες φορολογικὲς, διοικητικὲς, πιστωτικὲς καὶ ἄλλες διευκολύνσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ προκύψει, τελικὰ, τεχνητὴ ἐνίσχυση τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἐπενδεδυμένου κεφαλαίου. Εἰδικῶς γιὰ τὸ φορολογικὸ καθεστῶς ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ καθιέρωση ἐνὸς σταθεροῦ φορολογικοῦ συστήματος, μὲ χρονικὸ ὀρίζοντα τουλάχιστον εἰκοσαετίας. Ὡς πρὸς τὰ ἀντικίνητρα, ἔχουν ἤδη καταβληθεῖ κάποιες προσπάθειες ἐντοπίσεώς τους, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν καί, κυρίως, νὰ ἐπιδιωχθεῖ ἡ ἄρση τους στὴν πράξη.

Σὲ μιὰ πὺλ μακροχρόνια προοπτικὴ, ἡ πολιτικὴ προσελκύσεως ξένων ἄμεσων ἐπενδύσεων πρέπει νὰ ἀποβλέπει στὴ βελτίωση τῆς ποιότητος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ μὲ τὴν ἐκπαίδευσή του στὶς νέες τεχνολογίες καὶ τὴν πληροφορικὴ. Ἡ προϋπόθεση αὐτὴ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἐπενδύσεων παραγωγῆς προϊόντων ὑψηλῆς προστιθέμενης ἀξίας, πρὸς τίς ὁποῖες καὶ μόνο πρέπει ἐφεξῆς νὰ προσανατολίζεται ἡ χώρα μας. Διαφορετικά, ἂν, δηλαδή, ἐξακολουθήσει νὰ

διαθέτει εργασία του παραδοσιακού τύπου, πρέπει να αναμένεται ότι, χωρίς την εισροή ξένων κεφαλαίων, θα ένταθει ή ήδη εκδηλωθείσα τάση μεταφοράς βιομηχανικών μονάδων εντάσεως εργασίας σε χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, με συνέπεια την αύξηση της ανεργίας στη χώρα μας.

Γενικότερα, όμως, για να τεθεί σε κίνηση ο αναπτυξιακός μηχανισμός πρέπει να αρθρουν οι διαρθρωτικές αδυναμίες της οικονομίας, διότι μόνο με τον τρόπο αυτό μπορεί να αντιμετωπισθεί αποτελεσματικά το πρόβλημα της ανεργίας, αφού οι δυνατότητες άμεσης παρεμβάσεως έχουν, υπό τις συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, παντελώς εκλείψει. Τα ζητήματα που χρήζουν αντιμετώπισης, με ριζοσπαστικό πνεύμα, ώστε να γίνουν οι αναγκαίες προσαρμογές στις απαιτήσεις της διεθνούς αγοράς, είναι τα ακόλουθα:

Πρώτον, η βελτίωση της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες της κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η παρεχόμενη καλλιέργεια να ενισχύει την παραγωγικότητα των απασχολούμενων και να διευκολύνει την κινητικότητά τους, σε περίπτωση μεταβολής της ζητήσεως εργασίας. Πέραν των όσων αναφέρθηκαν σχετικά με την ενίσχυση των επενδύσεων, ειδικά η ανάγκη προωθήσεως της επαγγελματικής κατάρτισης καθίσταται ακόμη πιο επιτακτική για την ομαλή απορρόφηση της αύξησεως της προσφοράς εργασίας που αναμένεται να προέλθει από τη μαζική μετακίνηση αγροτικού πληθυσμού προς τις αστικές περιοχές, καθώς και από τη συρρίκνωση του ευρύτερου δημόσιου τομέα.

Δεύτερον, ο εκσυγχρονισμός και η εκ βάθρων αναδιοργάνωση της δημόσιας διοικήσεως, καθώς και η αποκρατικοποίηση εις βάθος, πολύ πέραν των ορίων που έχουν μέχρι τώρα τεθεί, ώστε να μπορέσει το κράτος να παίξει στη νέα εποχή ένα ουσιαστικό ρόλο. Ο ρόλος αυτός συνίσταται όχι στη συμμετοχή στην παραγωγή αγαθών, από την οποία πρέπει το ταχύτερο να απομακρυνθεί, διότι εξ ολοκλήρου ανήκει στον ιδιωτικό τομέα, αλλά, κατά κύριο λόγο, στην άσκηση επιτελικών και ελεγκτικών αρμοδιοτήτων.

Τρίτον, η ταχεία προώθηση της εισαγωγής της νέας τεχνολογίας τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, κυρίως με την άρση των εμποδίων που υπάρχουν. Μια τέτοια προσπάθεια πρέπει να συνδυασθεί με τη διάθεση αυξημένης δαπάνης για έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη (μεγαλύτερη του 3% του ΑΕΠ), δεδομένου ότι το 2001 η δαπάνη αυτή ήταν στην Ελλάδα 0,90%, έναντι 4,27% στη Σουηδία και 2% του ΑΕΠ στο σύνολο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έχει, όμως, διαπιστωθεί ότι μια αύξηση της δαπάνης αυτής δεν θα είναι αποτελεσματική αν δεν συνοδευθεί από τη δημιουργία σειράς συν-

θηκῶν, πού ἀφοροῦν, κυρίως, στή βελτίωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, στήν ὁποία ἀναφέρθηκα προηγουμένως.

Τέταρτον, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγορῶν καί ἰδίως τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας πρὸς ἐδραίωση στίς ἀγορές αὐτές συνθηκῶν ἀνταγωνισμοῦ, σύμφωνα μὲ τίς σχετικές κοινοτικές ὁδηγίες.

Πέμπτον, ἡ θεμελίωση τοῦ ἀσφαλίστικοῦ συστήματος σὲ νέες βάσεις, πού νὰ ἐξασφαλίζουν τὴ βιωσιμότητά του.

Γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν δύο βασικῶν στόχων τῆς σταθεροποιήσεως καί τῆς ἀναπτύξεως ἀπαιτεῖται μιὰ σειρά θυσιῶν καί, πάντως, ἓνα πλήθος ἀλλαγῶν καί ἀνακατατάξεων σὲ μακροχρονίως παγιωμένες καταστάσεις. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ πραγματοποίηση τῶν στόχων αὐτῶν προϋποθέτει τὴν κοινωνικὴ ἀποδοχὴ τῶν μεταβολῶν πού θὰ ἐπέλθουν καί τῶν νέων καταστάσεων στίς ὁποῖες θὰ ὁδηγήσει ἡ ἐφαρμοστέα στρατηγική. Ἐνα οὐσιῶδες θέμα πού πρέπει νὰ τύχει κατάλληλης ρυθμίσεως ἀναφέρεται στὸν προσδιορισμὸ τῆς κατανομῆς τῶν θυσιῶν, σὲ ἀντιπαράβολή πρὸς τὴν κατανομή τοῦ ὀφέλους πού θὰ προκύψει, τελικά, ἀπὸ τὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία, δεδομένου μάλιστα ὅτι μέχρι τώρα ὑπῆρξε, σύμφωνα μὲ τίς διαθέσιμες ἐνδείξεις, ἔντονη ἀναντιστοιχία.

Σοβαρὸ πρόβλημα ὑπάρχει γιὰ τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ πληθυσμοῦ πού γιὰ λόγους εἰδικούς ἢ γενικότερους – σχετικούς μὲ τὴν πολιτικὴ λιτότητας πού ἐφαρμόστηκε κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία – ἔχει ὑποστῇ πιέσεις, πού ἔχουν συντελέσει, σύμφωνα μὲ σχετικὲς μελέτες, σὲ ἔνταση τῆς ἀνισοκατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος. Ἐπειδὴ, ὅμως τὰ δημοσιονομικὰ περιθώρια θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ εἶναι πολὺ στενά, πρέπει οἱ κάθε εἶδους χορηγήσεις καί ἐπιδότησεις, καθὼς καί μέρος τῆς εἰσοδηματικῆς πολιτικῆς νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἓνα ἐνιαῖο σύστημα κοινωνικῆς ἀρωγῆς, πού νὰ ἐξασφαλίζει τὴν κάλυψη τῶν βασικῶν ἀναγκῶν ἀποκλειστικά καί μόνο προσώπων, χαμηλῶν εἰσοδηματικῶν τάξεων. Πρόκειται γιὰ τὴν καθιέρωση μιᾶς νέας κοινωνικῆς πολιτικῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἐπέκταση, πέραν τῶν ὁρίων αὐτῶν, θὰ ἐξαρτᾶται ἐφεξῆς ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀναπτυξιακῆς προσπάθειας.

*

* *

Δὲν θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ λεπτομερειακὴ καταγραφή τῶν ἐνδιάμεσων στόχων καί τῶν ἀντίστοιχων μέτρων πολιτικῆς, πολὺ δὲ περισσότερο ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση τῆς προβλεπόμενης ἐξελίξεως τῶν ἐπὶ μέρους κλάδων τῆς οἰκονομίας. Αὐτὰ θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἔρευνας, στὸ πλαίσιο τῆς καταρτίσεως τοῦ προτεινόμενου προγράμματος ἀναπτύξεως. Ἐν τούτοις, ὀρισμένοι τομεῖς τῆς οἰκονομίας

(πρόκειται για τὸν ἀγροτικό καὶ τὸν τουριστικό), ποὺ παίζουν σημαίνοντα ρόλο στὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία, παρουσιάζουν εἰδικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα χρήζουν κατάλληλης ἀντιμετώπισης. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, κατὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ποὺ τέθηκε προηγουμένως, θὰ γίνῃ σύντομη ἀναφορὰ στοὺς τομεῖς αὐτούς, προκειμένου νὰ χαραχθοῦν οἱ γενικὲς κατευθύνσεις πρὸς τίς ὁποῖες πρέπει νὰ στραφεῖ ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξή τους.

Ἐν πρώτοις, οἱ συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦν στὸν ἀγροτικό τομέα καθιστοῦν ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη ἄμεσης ἐφαρμογῆς μιᾶς πολιτικῆς ποὺ νὰ προσανατολίζει σταθερὰ τοὺς Ἑλλήνες ἀγρότες στὴν καλλιέργεια ἀνταγωνιστικῶν προϊόντων (μὲ προτεραιότητα στὰ βιολογικὰ καὶ Ὀνομασίας Προελεύσεως προϊόντα) καὶ νὰ παρέχει τὴ δυνατότητα ἀπασχολήσεως (μὲ κατάλληλα προγράμματα ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης) στὸ πλεονάζον ἐργατικὸ δυναμικό, εἴτε αὐτὸ πρόκειται νὰ παραμείνῃ στὴν περιφέρεια εἴτε νὰ μετακινηθεῖ ἀπὸ τίς ἀγροτικὲς στὶς ἀστικές περιοχὲς τῆς χώρας. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν αὐτῶν πρέπει οἱ ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις, οἱ διάφοροι μηχανισμοί, καθὼς καὶ οἱ συνεταιρισμοὶ νὰ προσαρμοσθοῦν στὶς νέες συνθήκες.

Οὐσιώδη σημασία, γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα, ἔχει ἡ θέση ποὺ θὰ λάβει, ἔναντι τῶν μεσογειακῶν προϊόντων, ἡ νέα Κοινὴ Ἀγροτικὴ Πολιτικὴ. Οἱ κατευθύνσεις πρὸς τίς ὁποῖες πρέπει νὰ στραφοῦν οἱ προσπάθειες κατὰ τίς σχετικὲς διαπραγματεύσεις εἶναι ἡ δημοσιονομικὴ οὐδετερότητα τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, ἡ ἀποσύνδεση τῆς στηρίξεώς τους ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ ὁ καθορισμὸς ἐπαρκoῦς μεταβατικῆς περιόδου. Πάντως, ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς θὰ ἀσκήσῃ ἡ διεύρυνση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ἡ καλλιεργήσιμη γῆ τῶν 15 χωρῶν θὰ αὐξηθεῖ περίπου κατὰ 55%. Προφανῶς, ἡ διεύρυνση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως θὰ ἀπαιτήσῃ ἐπέκταση τοῦ μηχανισμοῦ στηρίξεως τῶν τιμῶν τῆς Κοινῆς Ἀγροτικῆς Πολιτικῆς καὶ στὰ νέα μέλη, μὲ ὅ,τι αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει γιὰ τίς ἐπιδότησεις τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων τῶν σημερινῶν κρατῶν-μελῶν.

Ὡς πρὸς τὸν τουρισμό, δεδομένης τῆς χαμηλῆς συναλλαγματικῆς καὶ εἰσοδηματικῆς ἀποδόσεώς του, ἡ ἀνάγκη ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομίας σὲ ἀνταγωνιστικὴ βάση ἐπιβάλλει τὴν ἀντιμετώπισή του ὡς αὐτοτελοῦς καὶ δυναμικοῦ τομέα. Γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἀποτελεσματικὰ ἡ τουριστικὴ ἀνάπτυξη πρέπει ἡ προσέλκυση ξένων τουριστῶν νὰ στηριχθεῖ σὲ στέρεες βάσεις, ὥστε καὶ τὸ εἰσοδηματικὸ ὄφελος νὰ εἶναι σημαντικὸ, ἀλλὰ καὶ ἡ μακροχρόνια πορεία τοῦ τομέα νὰ διασφαλισθεῖ. Ἡ ἐμμονὴ στὸν μαζικὸ τουρισμὸ δὲν περιορίζει ἀπλῶς τίς δυνατό-

τητες βελτιώσεως, αλλά λόγω της επιβαρύνσεως τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἄλλων παραγόντων, καθιστᾷ ἀτελέσφορη καὶ κάθε προσπάθεια ποιοτικῆς ἀναβαθμίσεως τῶν παρεχόμενων ὑπηρεσιῶν. Ἐκεῖ ποὺ ἔχουν φθάσει τὰ πράγματα, ἡ διέξοδος στὸ πρόβλημα τῆς τουριστικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν κατάλληλη ἀξιοποίηση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς.

Τὸ θέμα τῆς ἀξιοποιήσεως τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς — ἡ ὁποία ἔχει τὶς ρίζες της ὄχι μόνο στοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερες περιόδους τῆς μακραίωνης ἑλληνικῆς ἱστορίας — εἶναι καιρὸς νὰ τεθεῖ σὲ τελείως διαφορετικὴ βάση. Ὁ ἑλληνικὸς χώρος εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους στὸν κόσμον ποὺ διαθέτει τόσο πολὺτιμα μνημεῖα ἱστορίας, λόγου καὶ τέχνης, τὰ ὁποῖα προσφέρονται στὴν ἀνθρωπότητα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ διαθέσιμα κείμενα, πρὸς μελέτη, ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση. Εἶναι, ἐπομένως, φανερό ὅτι ἡ χώρα μας μὲ ἓνα τέτοιο πλοῦτον διαθέτει ἓνα σοβαρότατον συγκριτικὸ πλεονέκτημα, τὸ ὁποῖον ὅμως, μέχρι τώρα, ἔχει παραμείνει ἀνεκμετάλλετον.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀξιοποίηση τοῦ πλούτου αὐτοῦ πρέπει νὰ δημιουργηθοῦν ὅλες οἱ προϋποθέσεις, ἀπὸ πλευρᾶς προσφορᾶς παραγωγικῶν συντελεστῶν, ὥστε νὰ ὑπάρξει παραγωγή τέτοιων προϊόντων ποὺ νὰ εἶναι δυνατό νὰ ἀπορροφηθοῦν στὴ διεθνῇ ἀγορὰ σὲ ἱκανοποιητικὰ τιμές. Ἡ παραγωγή ἑνὸς πλέγματος πολιτιστικῶν ὑπηρεσιῶν, σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω γενικὲς προδιαγραφές, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀπαιτούμενων μέσων, ἰδίως σὲ ὑλικὸ κεφάλαιο. Εἶναι, λοιπόν, ἀναγκαῖα ἡ κατάρτιση ἑνὸς ἐκτεταμένου ἐπενδυτικοῦ προγράμματος ποὺ θὰ περιλαμβάνει τὰ παντὸς εἶδους ἔργα, τὰ ὁποῖα θὰ χρειασθοῦν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Σημειωτέον ὅτι ἡ χρηματοδότηση ἑνὸς τέτοιου, καλὰ ἐπεξεργασμένου, ἐπενδυτικοῦ προγράμματος εἶναι δυνατό νὰ καλυφθεῖ, κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος, ἀπὸ κοινοτικὸς πόρους. Φυσικά, οἱ ἐπενδύσεις ποὺ ἀφοροῦν κυρίως σὲ ἔργα ἀμέσως σχετιζόμενα μὲ τὴν παραγωγή πολιτιστικῶν ὑπηρεσιῶν ἀναμένεται νὰ χρηματοδοτηθοῦν ἀπὸ ἰδιωτικὸς φορεῖς.

*

* *

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς μέχρι τώρα ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας προκύπτει ὅτι, μολονότι παρῆλθε τριετία ἀπὸ τὴν ἔνταξή της στὴν Εὐρωζώνη — μὲ τὴν ὁποία καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ διαδικασία πλήρους ἐνσωματώσεως στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκογένεια — ἐν τούτοις δὲν παγιώθηκε ἡ μακροοικονομικὴ ἰσορροπία σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ ἐξασφαλίζονται οἱ ἀπαιτούμενες συνθηκὲς σταθερότητας καὶ — τὸ σημαντικότερον — δὲν ἀντιμετωπίσθηκαν ἐπαρκῶς οἱ διαρθρωτικὲς ἀδυναμίες, γιὰ

τις όποιες έπρεπε νά είχαν ληφθει μέτρα πρό πολλοῦ. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς καταστάσεως ἦταν νά διατηρηθοῦν – ἢ καί νά ἐνταθοῦν – οἱ δυσλειτουργίες καί ἀρρυθμίες πού ὑπῆρχαν στό σύστημα, ὡς ἐκ τῶν ὁποίων κατέστη σχεδόν ἀδύνατη ἡ ἐκμετάλλευση ὅλων ἐκείνων τῶν πλεονεκτημάτων καί διευκολύνσεων πού παρέχουν ἡ ἐνταξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στήν Εὐρωζώνη, ἀλλά καί ὁ περιορισμός τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν φραγμῶν, λόγω τῆς παγκοσμιοποιήσεως.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι κατά τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς ἐπικεντρώθηκε στήν ὀνομαστική σύγκλιση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας πρὸς τήν Εὐρωπαϊκή, ἐν ὧσει τῆς ἐπιδιωκόμενης ἐντάξεώς της στήν Οἰκονομική καί Νομισματική Ἑνωση. Ὅμως, ὁ στόχος αὐτός δέν ἦταν, προφανῶς, τελικός, ἀλλά ἐνδιάμεσος, πού σημαίνει ὅτι ἡ πραγματοποιήσή του μπορεῖ νά ἀποτελοῦσε συνθήκη ἀναγκαία, ὄχι καί ἱκανή τῆς ἀναπτύξεως. Ἡ θέση ὅτι ἡ ἐπίτευξη τῆς πραγματικῆς συγκλίσεως δέν ἦταν δυνατή, ἐνόσω δέν εἶχε παγιωθεῖ ἡ ὀνομαστική σύγκλιση, δέν εὐσταθεῖ. Ἀντιθέτως, θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ μέτρα γιά ὀνομαστική σύγκλιση, ἂν συνδυάζονταν μέ μέτρα γιά πραγματική σύγκλιση, θά ἦταν, ἴσως, ἀποτελεσματικότερα. Πάντως, ἡ τριετής καθυστέρηση στήν ἄσκηση τῆς ἀναγκαίας πολιτικῆς δέν ἐπέτρεψε τήν τόνωση τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας, δέν ἀποκλείεται δὲ νά ἦταν – ἕως ἑνα βαθμὸ – πρόξενος τῆς ἀναζωπυρώσεως τοῦ πληθωρισμοῦ.

Ὁ αὐξητικός ρυθμὸς τοῦ ἐγχώριου προϊόντος στήν, μετὰ τήν ἐνταξη τῆς Ἑλλάδος στήν Εὐρωζώνη, περίοδο μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ σημαντικός, ἂν συγκριθεῖ μέ ἐκεῖνον τῶν προηγούμενων ἐτῶν, ἀλλά καί ἀνεπαρκῆς ἂν κριθεῖ μέ βάση τίς πολὺ περιορισμένες ἐπιδράσεις πού ἄσκησε στό ἐπίπεδο τῆς ἀπασχολήσεως καί τῆς ἀνεργίας. Ἀνεξαρτήτως ὁποιασδήποτε κρίσεως γιά τὸ μέγεθος τοῦ αὐξητικοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ, πρωταρχικὴ σημασία γιά τήν ἀξιολόγησή του ἔχει τὸ ὅτι προῆλθε, κυρίως, ἀπὸ τήν ἐκτέλεση ἔργων, πού βελτίωσαν τήν οἰκονομικὴ ὑποδομή, ἀλλά δέν συνέβαλαν στήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας καί τήν αἰσθητὴ ἐνίσχυση τῆς ἀνταγωνιστικότητος τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων.

Ἄν, παρὰ τήν ὑπαρξὴ τῶν ἐξωγενῶν αὐτῶν θετικῶν ἐπιδράσεων, ὑπάρχουν σήμερα τόσο σοβαρὰ προβλήματα στήν οἰκονομία, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πῶς ἀναμένεται νά διαμορφωθεῖ ἡ κατάστασή της μετὰ τὸ κρίσιμο ἔτος 2004, κατὰ τὸ ὁποῖο θά παύσουν νά ἐκτελοῦνται τὰ ἔργα πού ἔχουν σχέση μέ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες καί θά ληφθοῦν κρίσιμες ἀποφάσεις γιά περιορισμὸ τῶν διαφορῶν κοινοτικῶν ἐνισχύσεων. Μία τέτοια προοπτικὴ, καθὼς καί ἡ ὀξύτητα τῶν προβλημάτων πού ἤδη ὑπάρχουν, ἐπιβάλλουν τήν ἄμεση ἀνάληψη προσ-

παθειῶν γιὰ τὴν κατάρτιση καί, στὴ συνέχεια, ἐκτέλεση ἐνὸς κατάλληλου Προγράμματος Ἀναπτύξεως, στὸ ὁποῖο θὰ ἐνσωματώνονται ἡ ἐπιλεγεῖσα στρατηγικὴ καὶ τὰ μέτρα ποὺ ἀπαιτεῖται νὰ ληφθοῦν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ της, στὸ πλαίσιο τῆς προωθούμενης εὐρωπαϊκῆς ὁλοκληρώσεως καὶ τῆς ἐντεινόμενης παγκοσμιοποιήσεως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Council of the European Union – General Secretariat, “Broad economic policy guidelines for the period 2003-2005”, June 2003.
2. Δρακάτος Κ., «Δυνατότητες χρησιμοποίησεως τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς γιὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τῆς οἰκονομίας», Ὁμιλία στὴν Ὑεκτακτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΠΑΑ 74 (1999), Β΄ Τεύχος, σελ. 148.
3. Δρακάτος Κ., «Ἡ πορεία τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας: Παρελθὸν καὶ νέοι προσανατολισμοί», Ὁμιλία στὴν Ὑεκτακτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΠΑΑ 74 (1999), Β΄ Τεύχος, σελ. 556.
4. Δρακάτος Κ., «Ἡ στατιστικὴ κάλυψη τῆς οἰκονομίας: Ἀξιολόγηση καὶ προτάσεις βελτιώσεως», Ὁμιλία στὴν Ὑεκτακτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΠΑΑ 77 (2002), Β΄ Τεύχος, σελ. 255.
5. Δρακάτος Κ., «Ὁ μεγάλος κύκλος τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας (1945-1995)», Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1997.
6. Δρακάτος Κ., «Ὁ στόχος τῆς ἀναδιρθώσεως», Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα, 2004.
7. Κορρές Γ. καὶ Χιόνης Δ., «Ἑλληνικὴ οἰκονομία – Οἰκονομικὴ πολιτικὴ καὶ ἀνάλυση βασικῶν μακροοικονομικῶν μεγεθῶν», Ἐκδόσεις Ἀθ. Σταμούλης, Ἀθήνα, 2003.
8. Siebert H. (Ed.), “Global governance – An architecture for the world economy”, Springer, 2003.
9. Σπέντζας Σ., «Φορολογία καὶ δημόσιο χρέος», Ἐκδόσεις Ἀντ. Σάκκουλα, 2004.
10. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, «Ἐκθεση τοῦ Διοικητῆ γιὰ τὸ ἔτος 2003», Ἀθήνα, 2004.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2004

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Γ. Β. Καβαδία, «Έλλάς - Στις ρίζες ενός πολιτισμοῦ», ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ
κ. Κωνσταντίνου Ἰ. Δεσποτοπούλου.

Τὸ βιβλίο τοῦ Καθηγητοῦ Γ. Β. Καβαδία «Έλλάς - Στις ρίζες ενός πολιτισμοῦ», ἐνέχει ἐμβρίθεια ἐπιστημονικοῦ συγγράμματος κοινωνιολογίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ θέλητρο συχνὰ δοκιμίου μὲ ποιητικὴ ἑξάρση. Ὁ συγγραφέας διαθέτει ἐφόδια ἐπιστήμονα κοινωνιολόγου τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σύνδρομο βαθύ συναίσθημα πατριωτισμοῦ. Ἐκφραστικώτατοι προβάλλουν οἱ τίτλοι τῶν πέντε μεγάλων κεφαλαίων τοῦ βιβλίου: «Ἐπ' ἀτρυγέτοιο θαλάσσης»· «Ἄπτεται ὀρέων καὶ φλογίζονται»· «Ἐλευθερίας ἄθλημα»· «Ρόδον τὸ ἀμάραντον»· «Ἑλλήνων Αὐδὴ - Σκιαγράφημα».

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο «Ἐπ' ἀτρυγέτοιο θαλάσσης», περιγράφεται ἡ σὲ μέγα βαθμὸ οἶονεὶ σύμφυση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους μὲ τὴ θάλασσα· ἐξιστορεῖται καὶ ἀξιολογεῖται, παραστατικὰ ἢ καὶ συναρπαστικὰ, ἔστω κάποτε πλατειαστικά, ἡ κατορθωμένη συνάφεια τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴ θάλασσα, ἐπὶ σαράντα σχεδὸν αἰῶνες, ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους ἕως τὴν ἐποχὴ μας, καὶ ἡ καίρια συμβολὴ τῆς γιὰ τὴ διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ· παρουσιάζονται οἱ περίοδοι ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τοῦ ναυτικοῦ τῶν Ἑλλήνων ἢ καὶ τῶν ἀντίστοιχων μεταπτώσεων πλούτου καὶ ἰσχύος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, κάτι ἔκδηλο στὴν Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἰδιαίτερα· ἐπισημαίνονται οἱ εὐνοϊκοὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας γεωγραφικοὶ ὅροι, ἀλλὰ καὶ οἱ φοβερὲς δυσχέρειες στὴν ἄσκηση τῆς ναυτιλίας ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ἐχθρικῶν ναυτικῶν δυνάμεων ἢ κάποτε καὶ δραστήριων πειρατῶν. Καὶ τελειώνει, τὸ ὑμνητικὸ τῆς ναυτοσύνης τῶν Ἑλλήνων κεφάλαιο αὐτό, μὲ τὰ ἐξῆς: «Κύριε»,

λέει ο παλιός στίχος, «ὁ ὠκεανός σου εἶναι μέγας... Κι ἡ θάρκα μου μικρή. Ἡ ψυχὴ ὅμως τῶν Ἑλλήνων ἀποδείχθηκε πελώρια. Καὶ τραγουδώντας καὶ παλεύοντας στοὺς αἰῶνες μπόρεσε νὰ τὸν διαβεῖ καὶ νὰ τὸν νικήσει».

Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ ἐπισημάνω μιὰ παράλειψη. Δὲν ἐξαίρεται ἡ ναυτικὴ μεγαλοσύνη τῆς Ρόδου, στὴν ἐλληνιστικὴ προπάντων ἐποχὴ, καὶ ἡ σπουδαία γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας σημασία τοῦ ναυτικοῦ νόμου τῶν Ροδίων. Ὑπενθυμίζω τὴ ρῆση Ρωμαίου Αὐτοκράτορος «Ἐγὼ μὲν κύριος τοῦ κόσμου, ὁ δὲ Ρόδιος νόμος τῆς θαλάσσης».

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο «Ἄπτεται ὁρέων καὶ φλογίζονται» ὑπάρχει ἔξαρση τῆς ἐμπνευστικῆς πρὸς μύθους καὶ ὅποιες ἄλλες μορφές πολιτισμοῦ λειτουργίας τῶν ὀρεινῶν ὄγκων μὲ τὴ διπλὴ ὄψη τους: τρομακτικὴ, ἐπιβλητικὴ, μεγαλόπρεπη καὶ γαλήνια, ἐλκυστικὴ, μαγευτικὴ· περιγράφονται διεξοδικὰ οἱ ὄροι ζωῆς, οἱ ἔκγονοι τῆς διαμονῆς στοὺς ὀρεινοὺς ὄγκους καὶ ἀντίστοιχα ὁ χαρακτήρας τοῦ ὀρεσίβιου ἀνθρώπου συγκριτικὰ πρὸς τὸν κάτοικο τῶν πεδιάδων, μὲ ἀναφορά ἐξ ἄλλου καὶ στὴ διαφορὰ τῆς διοικητικῆς δομῆς τῶν πεδινῶν καὶ ὀρεινῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τοὺς αἰῶνες ἰδιαίτερα τῆς Τουρκοκρατίας· ἐμφατικὰ χαρακτηρίζεται ὡς μᾶλλον γνήσιος καὶ προσηλωμένος στὴν παράδοση ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς τῶν μικρῶν κοινωνιῶν στίς ὀρεινὲς περιοχές. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ποικιλία τῶν στοιχείων τοῦ λαϊκοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ, ἀνὰ τίς διάφορες περιοχές τῆς ὀρεινῆς Ἑλλάδος. Ἐπισημαίνεται ἡ συμβολὴ ἐπίσης τῶν ὀρεινῶν ὄγκων καὶ στὴν κάλυψη ἀμυντικὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἐδάφους, ἀποφρακτικὰ γιὰ τὴν εἰσδυσση ἐπιδρομῶν.

Καὶ τελειώνει τὸ δεύτερο κεφάλαιο μὲ τὰ ἑξῆς: «Μπορεῖ οἱ κορφές, οἱ γκρεμοί, οἱ χαράδρες, οἱ πλαγιές, οἱ χεῖμαρροι, τὰ δάση, νὰ εἶναι ἄγρια, σκληρά, ἀπρόσιτα, τρομερά. Τὸ παντοδύναμο χέρι τοῦ ἀνθρώπου ὅμως, τοῦ ὀρεινοῦ ἀνθρώπου, τὰ ἐγγίζει...».

Τὸ τρίτο κεφάλαιο, μὲ τίτλο «Ἐλευθερίας ἄθλημα», ἐνέχει ἔξαρση τῆς ἔννοι-
ας τῆς ἐλευθερίας, ὡς ἐλληνικῆς στὴ ρίζα της, καὶ προπάντων συνοπτικὴ ἔκθε-
ση τῆς ἐπιβολῆς της ὡς ἀξίας στὸ πολιτικὸ φρόνημα καὶ στὴν πολιτικὴ δράση
τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ μνεῖα τῶν κάμψεων τῆς ἠθικῆς ἐπιβολῆς της σὲ κά-
ποιες φάσεις τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ καὶ διερευνᾶται, μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμονή, ὁ θεσμὸς τῶν Κοι-
νοτήτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ χαρακτηρίζεται ὡς τρόπος ἡμι-λειτουργίας τῆς
ἐλευθερίας. Διακρίνονται μάλιστα οἱ κοινότητες σὲ ἀγροτικές, ἀστικές, ναυτικές,
ἀλλὰ καὶ σὲ δημοκρατικὲς ἢ ἀριστοκρατικὲς. Συζητεῖται διεξοδικὰ, μὲ ἀξιοποίη-

ση καὶ τῆς πλουσιωτάτης γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφίας, ἡ συμβολὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν κοινοτήτων, διαφορισμένη τοπικά, στὴν αὐτοδιοίκηση τοῦ ὑπόδουλου Γένους. Διεξοδικὰ ἐπίσης ἐξιστορεῖται καὶ ἀξιολογεῖται ὁ λεγόμενος «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός», ἀλλὰ μὲ προβολὴ πιὸ ἔντονη τῶν παραδοσιακῶν στοιχείων, καὶ ἰδιαίτερα τῶν παραινετικῶν πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση. Καὶ τελειώνει τὸ κεφάλαιο μὲ στίχους τοῦ Ἑλύτη «...ἐλευθερία, γιὰ σένα θὰ δακρύσει ἀπὸ χαρὰ ὁ ἥλιος».

Τὸ κεφάλαιο «Ρόδον τὸ ἀμάραντον» εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Παναγία, Μητέρα τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἱερὸ στοιχεῖο τῆς ψυχῆς τῶν Ἑλλήνων κατ' ἐξοχήν. Εἰσαγωγικά, γίνεται ἀναφορά, ἐμπεριστατωμένη ἀρχαιολογικά, στὶς «πανάρχαιες καὶ παγκόσμιες δοξασίες τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς Μάνας τοῦ Παντός», διαδομένες στὴν περιοχὴ τῆς Εὐρασίας, καθὼς καὶ γιὰ τὴν παρουσία τῆς Ἰδέας τῆς Μεγάλης Μάνας στὸ ἑλληνικὸ πάνθεο ἐπίσης. Ἀκολουθεῖ ἐκτενέστατη παράθεση τῶν ἀναρίθμητων ὑμνητικῶν τῆς Παναγίας ἐπιθέτων ὡς Ὑπεραγίας καὶ μνεῖα τῶν ἀντίστοιχων βαθύψυχων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ βιωμάτων, καθὼς καὶ πλήθους εἰκόνων καὶ πλήθους κτισμάτων λατρείας της, ἐνδεικτικῶν τῆς ἐνυπαρξίας της μύχια στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων, ὡς ὑπερβατικῆς μεσολαβήτριας πρὸς τὸν Θεό, μὲ τὴν ἀπεραντοσύνη τῆς μητρικῆς στοργῆς της γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Καὶ τελειώνει τὸ κεφάλαιο μὲ τὴν ἐπισήμανση «Γιὰ τοὺς Ἕλληνες... στὴ λαϊκὴ πολιτιστικὴ παράδοση... τὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου τὴ ζεσταίνει ἡ λαϊκὴ λατρεία τῆς Παναγίας».

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο «Ἑλλήνων Αὐδὴ – Ἡ γλωσσικὴ διαχρονία» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς «σκιαγράφημα» ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἰσχνὴ συγκρότησή του συγκριτικὰ πρὸς τὰ προηγούμενα τέσσερα κεφάλαια, ὅπου οἱ τέσσαρες ἀντίστοιχα «πυλῶνες» τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων. Στὶς ὀλίγες ὅμως σελίδες τοῦ πέμπτου κεφαλαίου, προβάλλεται ὁ πέμπτος «πυλῶνας»: ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, μὲ τὴν ἀδιάκοπη, ἐπὶ τέσσαρες χιλιετίες, ἐνεργὸ στὴν Ἱστορία παρουσία της καὶ ὅ,τι αὐτὸ σημαίνει γιὰ τὸν πολιτισμό, καὶ μὲ τὴ συμβολὴ της ἰδιαίτερα στὴ διάπλαση πολλῶν ἄλλων γλωσσῶν πρὸς ἐπάρκειά τους γιὰ τὴν ἔκφραση τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀντίστοιχη μὀρφωση πολλῶν ἀνθρώπων.

Στὸ «Ἐπιμύθιο», μετὰ ὑπομνήσεις θεωρημάτων γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ πολιτισμοῦ γενικά, ἐξαίρονται συγκεκριμενωτικά, τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἥθους τῶν Ἑλλήνων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα τονίζεται: «Ἡ σχέση μὲ τὴν ὑπέρβαση, ἡ μεταφυσικὴ ἀνησυχία τῶν Ἑλλήνων, ἡ προσωπικότητά τους δὲν κυριαρχεῖται ἀπὸ φόβο, ἀλλὰ ἀπὸ ἐμπιστοσύνη καὶ ἀγάπη. Στὴν

ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ σκοτεινοὺς φόβους καὶ μυστικὰς ἐνα-
τενίσεις. Ὁ λαμπρὸς οὐρανὸς τοῦ τόπου, οἱ γελαστὲς θάλασσες τοῦ Αἰγαίου... γε-
μίζουν φῶς καὶ ἤρεμο θάμβος τὴν ψυχὴ καὶ φέρουν αἰσιόδοξα μηνύματα».

Κάποιες σελίδες τοῦ βιβλίου ἐνέχουν – ἀπὸ ἔλλειψη ἐπεξεργασίας, εἰκάζω –
καὶ συγγραφικὰς τεχνικὰς ἀδυναμίας, δηλαδὴ πλατειασμοὺς προπάντων καὶ πτώ-
σεις τοῦ ὕφους. Οἱ πλεῖστες ὁμῶς σελίδες ἔχουν καὶ νοηματικὴ πυκνότηता καὶ
στερεὸ ἢ καὶ πλούσιο ὕφος. Ὁ ἀναγνώστης, διαμέσου αὐτῶν, συμμετέχει στὴν
πνευματικὴ εὐφροσύνη τοῦ συγγραφέα.

Στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος καὶ
ὕστερα ὁ Φῶτης Κόντογλου, μὲ διαφορετικὸ ἦθος ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, πρόβα-
λαν πρὸς τὴ γενεὰ τους τὸ βαθύψυχο βιώμα τους γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἑλληνικῆς
πνευματικότητος καὶ τὶς ἔκγονες του παραινέσεις τους, ἀντλώντας καὶ οἱ δύο
ἀπὸ τὸν αὐτόχθονα πολιτισμὸν, ἐξιδανικευτικὰ ἐννοημένον, καὶ ἀποκλείοντας ἀνέν-
δοτα, ὡς βεβηλωτικὰς σχεδόν, ὅποιες ἔννοιες εἶτε ἄξιες τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ
πολιτισμοῦ.

Τὸ βιβλίον «Ἑλλάς – Στὶς ρίζες ἑνὸς πολιτισμοῦ», γραμμένο στὰ πρῶτα χρό-
νια τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰῶνα καὶ ἀπὸ κοινωνιολόγο τοῦ πολιτισμοῦ, κάτοχο καὶ
δυτικο-εὐρωπαϊκῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ δίχως ἀξιώσεις ἱεροφάντη περίπου, ὅπως
ὁ Γιαννόπουλος, εἶτε καλλιτέχνη-διδάχου, ὅπως ὁ Κόντογλου, διαφέρει εὐλογα σὲ
πνεῦμα καὶ σὲ ὕφος ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν δύο φημισμένων ταγῶν τοῦ νεοελληνικοῦ
πολιτισμοῦ. Ἡ νηφάλια ὁμῶς, ἐπιστημονικὴ προσπέλασις τοῦ θέματος, ἂν καὶ
ὄχι δίχως σύνδρομο ἐντονο καὶ συναίσθημα φιλοπατρίας, παρέχει πιὸ σύμμετρη
πρὸς τὴν πραγματικότητα περιγραφή καὶ ἀξιολόγησις τῶν διαφορῶν στοιχείων
τοῦ πολυδιάστατου αὐτοῦ θέματος, καθὼς καὶ πιὸ ἐναρμονισμένη πρὸς τὶς προ-
τιμήσεις καὶ πρὸς τὴ νοοτροπία τῶν ἀναγνωστῶν συγγραμμάτων θεωρίας τοῦ
πολιτισμοῦ στὴν ἐποχὴ μας. Ἐξ ἄλλου, κάποιες σελίδες τοῦ βιβλίου, καὶ ἰδιαίτε-
ρα τοῦ κεφαλαίου «Ρόδον τὸ ἀμάραντον», παρέχουν στὸν αὐστηρὰ «νεωτερικὸν»
ἀναγνώστη ἐντύπωση ἀναχρονισμοῦ κάπως, δηλαδὴ σὰν νὰ ἔχουν γραφεῖ πρὶν
ἀπὸ ἥμισυ αἰῶνα. Ἐμεῖς χαιρετίζομε τὴν αἰσθαντικὴν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν
καὶ τὸν γόνιμο πνευματικὸν μόχθο τοῦ συγγραφέα τοῦ ἐκλεκτοῦ αὐτοῦ βιβλίου.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2004

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Κωνσταντῖνος Δρακᾶτος** λέγει τὰ ἑξῆς:

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω δύο πολὺ ἀξιόλογα βιβλία, ποὺ ἐκδόθηκαν προσφάτως ἀπὸ τὸ Κέντρο Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν Ἑρευνῶν, καὶ τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν στὴν «ἐργασία», ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀποτελεῖ βασικὸ παραγωγικὸ συντελεστὴ στὴν οἰκονομία καί, ταυτοχρόνως, προσδιορίζει τὸ ἐπίπεδο διαβιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι ἀναλύουν τὴ διαμόρφωση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ἀφ' ἑνὸς τῆς μεταναστεύσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐκπαιδεύσεως, δηλαδὴ δύο παραγόντων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ ἐξαρτηθεῖ, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἡ ἀναπτυξιακὴ πορεία τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας.

*

* *

Θεόδωρου Λιανοῦ μὲ τὴ συνεργασία **Παναγιώτας Παπακωνσταντίνου**, «Σύγχρονη μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Οἰκονομικὴ διερεύνηση», Κέντρο Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν Ἑρευνῶν, Μελέτες 51, Ἀθήνα, 2003, σελ. 179.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου κύριος Θεόδωρος Λιανὸς εἶναι Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἔχει διατελέσει Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ Ἐπιστημονικὸς Διευθυντὴς τοῦ ΚΕΠΕ, ἡ δὲ συνεργάτις του κυρία Παναγιώτα Παπακωνσταντίνου εἶναι Ἐπιστημονικὴ Ἑρευνήτρια τοῦ ΚΕΠΕ. Ὁ συγγραφεὺς ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ διαπίστωση

ὅτι τὸ μεταναστευτικὸ φαινόμενο, πού, ὡς εἰσροή, ἐμφανίσθηκε στὴ χώρα μας, μὲ ἄνευ προηγουμένου ἔνταση κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 δὲν ἔτυχε μέχρι τώρα ἐπαρκoῦς ἐπιστημονικῆς ἀναλύσεως καὶ συστηματικῆς παρακολουθήσεως καί, ἔτσι, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ ποικίλα προβλήματα πού δημιουργήθηκαν ἀντιμετωπίσθηκαν ἀπὸ τὴν πολιτεία μὲ αὐτοσχεδιασμούς. Στὴ μελέτη αὐτή, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο, ἔξι κύρια κεφάλαια, κεφάλαιο συμπερασμάτων καὶ βιβλιογραφία, ἐπιχειρεῖται νὰ τεθοῦν οἱ βάσεις τῆς οἰκονομικῆς διερευνήσεως τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομένου, ὥστε νὰ καταστεί δυνατή, ἐν καιρῷ, ἡ σχεδίαση καὶ ἐφαρμογὴ μιᾶς σωστῆς μεταναστευτικῆς πολιτικῆς.

Στὸ Πρῶτο (εἰσαγωγικὸ) Κεφάλαιο γίνονται σύντομες ἱστορικὲς ἀναδρομὲς στὴ μετατροπὴ τῆς χώρας ἀπὸ χώρα προελεύσεως μεγάλου ἀριθμοῦ μεταναστῶν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960, σὲ χώρα προορισμοῦ καὶ πάλι μεγάλου ἀριθμοῦ μεταναστῶν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1990. Ἐπὶ πλέον, ἐπισημαίνονται οἱ ἀδυναμίες τῶν στοιχείων πού χρησιμοποιήθηκαν καὶ τὰ ὁποῖα προέρχονται: Πρῶτον, ἀπὸ τίς αἰτήσεις γιὰ ἄδεια διαμονῆς καὶ ἐργασίας πού ὑπεβλήθησαν τὸ 1998, Δεύτερον, ἀπὸ τίς Ἔρευνες Ἑργατικοῦ Δυναμικοῦ τῆς Ἑθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος καί, Τρίτον, ἀπὸ τὸν Ὁργανισμό Ἀπασχολήσεως Ἑργατικοῦ Δυναμικοῦ. Ἀπὸ τὰ ἔξι κύρια κεφάλαια τῆς μελέτης τὰ δύο πρῶτα ἀναφέρονται σὲ διάφορα χαρακτηριστικὰ τῶν μεταναστῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ προσδιορίζεται, ἐν πολλοῖς, ἡ ἐπίδραση πού ἀσκεῖται στὴν οἰκονομία ὑποδοχῆς.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ κεφάλαια αὐτά, Δεύτερο κατὰ σειράν, ἀρχίζει μὲ ἀναφορὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν (νόμιμων καὶ παράνομων) μεταναστῶν, ὁ ὁποῖος, ὅμως, παραμένει ἄγνωστος, παρ' ὅλον ὅτι παρήλθε δεκαπενταετία περίπου ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ μιᾶς ἐντυπωσιακῆς σὲ μέγεθος μεταναστεύσεως πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Χρησιμοποιώντας ὅλες τίς διαθέσιμες ἐκτιμήσεις, ὁ συγγραφεὺς καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὡς ὅρια τίς 372 χιλ., καὶ τίς 631 χιλ., μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταναστῶν μπορεῖ νὰ εἶναι διπλάσιος τὸ καλοκαίρι ἀπὸ ὅ,τι τὸν χειμῶνα καὶ ὅτι, ὡς ποσοστὸ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἴσως νὰ ὑπερβαίνει τὸ 10%. Ὡς πρὸς τὴ χώρα προελεύσεως, οἱ μετανάστες ἔρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀλβανία (κατὰ 65%) καὶ ἀπὸ τίς ἄλλες βαλκανικὲς χώρες (συνολικὰ κατὰ 78%).

Γενικά, οἱ μετανάστες εἶναι ἄτομα νεαρῆς ἡλικίας, ἀλλὰ οἱ γυναῖκες εἶναι, κατὰ μέσο ὅρο, μεγαλύτερες τῶν ἀνδρῶν. Σημασία ἔχει ὅτι στοὺς μετανάστες τὸ

ποσοστό των άνω των 44 ετών είναι 9% έναντι 35% στο ελληνικό εργατικό δυναμικό. Από πλευράς οικογενειακής καταστάσεως, στους άνδρες τα ποσοστά εγγάμων και αγάμων είναι περίπου ίσα, ενώ στις γυναίκες υπάρχει σημαντική διαφορά, με 61% έγγαμες και 28% άγαμες. Ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών, από αυτούς που δήλωσαν επάγγελμα, το 80% περίπου είναι εργάτες με ή χωρίς ειδικευση. Όταν χρησιμοποιούνται στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, εμφανίζεται μειωμένος ο αριθμός των ανειδίκευτων και αυξημένος ο αριθμός των ειδικευμένων τεχνιτών. Προς συμπλήρωση της εικόνας της απασχολήσεως των μεταναστών παρέχεται η εκτίμηση ότι οι περισσότεροι (66%) εργάζονται στις κατασκευές, στα νοικοκυριά και στη βιομηχανία και ένας σημαντικός αριθμός (20%) στο εμπόριο και τον τουρισμό.

Παρά τις αδυναμίες των διαθέσιμων στοιχείων, επιχειρείται χωριστά στο Τρίτο, κατά σειράν, Κεφάλαιο της μελέτης ανάλυση της γεωγραφικής κατανομής των μεταναστών, ή οποία ιδιαιτέρως ενδιαφέρει όχι μόνο από οικονομικής πλευράς. Προτάσσεται θεωρητική ανάλυση του άριστου αριθμού μεταναστών στη χώρα υποδοχής, όπως έχει αναπτυχθεί στη σχετική βιβλιογραφία. Ακολουθεί εξέταση της διασποράς, στους νομούς της χώρας, της αναλογίας του αριθμού των μεταναστών ανά χιλίους κατοίκους. Η αναλογία αυτή για το 2001 κυμαίνεται από 14 μετανάστες ανά χιλίους κατοίκους στον Νομό Έβρου μέχρι 135 μετανάστες ανά χιλίους κατοίκους στον Νομό Ζακύνθου, με 72 μετανάστες ανά χιλίους κατοίκους στο σύνολο της χώρας. Επί πλέον, υπάρχει διαφοροποίηση στην κατανομή των μεταβολών στους επί μέρους νομούς μεταξύ εθνικοτήτων, χωρίς σοβαρή μετακίνηση μεταναστών μεταξύ των περιφερειών της χώρας. Προκειμένου να έρμηνευθούν οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των νομών χρησιμοποιήθηκε η οικονομική θεωρία της μεταναστεύσεως και εκτιμήθηκαν από τα διαθέσιμα στοιχεία οι αντίστοιχες εξισώσεις παλινδρομήσεως. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν, παρά τις όποιες επιφυλάξεις που θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς, είναι, σε γενικές γραμμές, τα ακόλουθα: Οι μετανάστες φαίνεται να επιλέγουν τους νομούς που έχουν σχετικά υψηλό κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Έγχωριο Προϊόν και υψηλό βαθμό αστικοποίησης, αποφεύγουν δὲ τὴ μετακίνηση σε μακρινούς και τους παραμεθόριους νομούς. Σημειωτέον ότι στην περίπτωση της παράνομης μεταναστεύσεως το ποσοστό ανεργίας είναι στατιστικῶς ἀσήμαντο.

Στο Τέταρτο, κατά σειράν, Κεφάλαιο εξετάζεται η συμπεριφορά των μεταναστών στην αγορά εργασίας και — το σημαντικότερο — συγκρίνεται με εκείνη

των Ελλήνων εργαζομένων. Η ποσοτική ανάλυση έδειξε ότι κατά την περίοδο 1998-2001 η απασχόληση των Ελλήνων μειώθηκε, ενώ των Ελληνίδων και των μεταναστών, ανδρών και γυναικών, αυξήθηκε. Η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό των μεταναστών (ανδρών και γυναικών) είναι μεγαλύτερη από ό,τι των Ελλήνων και Ελληνίδων. Από την ανάλυση συσχετίσεως των ποσοστών ανεργίας των μεταναστών και των Ελλήνων κατά περιφέρειες δεν προέκυψαν στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα. Πάντως, τα ποσοστά ανεργίας για τους μετανάστες είναι ύψηλότερα από ό,τι για τους Έλληνες εργαζομένους. Από τις προσλήψεις της περιόδου 1998-2000 προκύπτει ότι η αναλογία των μεταναστών είναι μεγαλύτερη στις μικρές από ό,τι στις μεγάλες επιχειρήσεις, ή πρόσληψη σε θέσεις μερικώς και πλήρους απασχολήσεως διαφέρει μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών, ή μετακίνηση των μεταναστών εντός νομού και μεταξύ νομών είναι ελάχιστη, οι δέ προσλήψεις Ελλήνων και μεταναστών εμφανίζουν σημαντική εποχικότητα.

Στο Πέμπτο Κεφάλαιο της μελέτης επιχειρείται διερεύνηση του δυσχερούς θέματος των επιδράσεων που άσκησε η μετανάστευση στην Ελλάδα επί της απασχολήσεως των Ελλήνων εργατών. Στην αρχή γίνεται θεωρητική τοποθέτηση βάσει των διεθνώς επικρατούσων αντιλήψεων, κατά τις οποίες σε τέτοιες περιπτώσεις τα αποτελέσματα εξαρτώνται από τις ελαστικότητες της προσφοράς και ζήτησεως εργασίας και από την πιθανή μετατόπιση της καμπύλης ζήτησεως εργασίας, υπό τον όρο, βέβαια, ότι δεν υπάρχουν προτιμήσεις των εργοδοτών για όρισμένες κατηγορίες εργατικού δυναμικού. Σε εμπειρικό επίπεδο, με τον κατάλληλο στατιστικό δείκτη εντοπίζονται οι κλάδοι και τα επαγγέλματα, όπου πέτυχαν να διεισδύσουν οι μετανάστες. Ακολούθως, με τη χρήση όρισμένων εξισώσεων παλινδρομήσεως αναλύεται η επίδραση των μεταναστών τόσο στο ποσοστό συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, όσο και στο ποσοστό ανεργίας. Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι η παρουσία των μεταναστών δεν έχει επηρεάσει το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών, έχει όμως αυξήσει το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, και δεν έχει επηρεάσει το ποσοστό ανεργίας των ανδρών και των γυναικών.

Το επόμενο, Έκτο κατά σειράν, Κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη μερική απασχόληση, ή εξέλιξη της οποίας υποδηλώνει ότι πολλά άτομα δέχονται να εργασθούν σε θέσεις μερικώς απασχολήσεως και στη συνέχεια μετατρέπουν την απασχόλησή τους σε πλήρη ή βρίσκουν άλλη θέση με καθεστώς πλήρους απα-

σχολήσεως. Θεωρητική ανάλυση του θεσμού παρέχεται σέ παράρτημα του κεφαλαίου. Σέ εμπειρικό επίπεδο, μέ ψευδομεταβλητές, πού ἀφοροῦν σέ ἓνα πλῆθος ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν ἐνός μεγάλου σχετικῶς δείγματος προσλήψεων, γίνεται ἐκτίμηση στή σχετική ἐξίσωση παλινδρομήσεως τῶν παραγόντων (μεταξὺ τῶν ὁποίων καί ἡ ἐθνικότητα), οἱ ὁποῖοι ὑποτίθεται ὅτι προσδιορίζουν τὴν πλήρη ἢ μερική ἀπασχόληση. Παρόμοια ἐξίσωση χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν παραγόντων, πού προσδιορίζουν τὸ ἂν ὁ προσλαμβανόμενος εἶναι Ἑλληνας ἢ μετανάστης. Ἡ πρώτη ἐξίσωση δείχνει ὅτι τὴ μεγαλύτερη ἐπίδραση ἔχει ἡ ἀσκηση ἐπιστημονικοῦ - ἐλευθέρου ἐπαγγέλματος ἢ ὅχι καὶ ἔπονται μέ ἴση, ἀλλὰ ἀντίθετη, ἐπίδραση ἡ ἐθνικότητα, ἡ λήψη ἐπιδόματος, τὸ φύλο κ.λπ. Ἀπὸ τὴ δεύτερη ἐξίσωση προκύπτει, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ συχνότητα προσλήψεως Ἑλλήνα ἐργαζομένου συσχετίζεται θετικά μέ τὸ ἐπίπεδο ἐκπαιδεύσεως τοῦ ατόμου, τὸ μέγεθος τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ τὴ συχνότητα πλήρους ἀπασχολήσεως τοῦ ἐργαζομένου. Πάντως, γεγονὸς παραμένει ὅτι ἡ μερική ἀπασχόληση στήν Ἑλλάδα εἶναι πολὺ μικρὸ ποσοστὸ τῆς συνολικῆς ἀπασχολήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως.

Στὸ τελευταῖο κύριο, Ἑβδομο κατὰ σειράν, Κεφάλαιο τῆς μελέτης ἐξετάζεται ἂν καί σέ ποιά ἔκταση ὑπάρχει ὑπερεκπαίδευση τῶν μεταναστῶν στήν Ἑλλάδα, σέ σύγκριση μέ ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων ἐργαζομένων. Ὑπερεκπαίδευση ὑπάρχει ὅταν οἱ μετανάστες ἀπασχολοῦνται στή χώρα προορισμοῦ σέ ἐργασίες, στίς ὁποῖες δὲν χρησιμοποιοῦνται οἱ ἐπαγγελματικές γνώσεις καὶ ἐξειδικεύσεις, πού συχνά εἶναι ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Οὐσιαστικά, πρόκειται γιὰ ἀναντιστοιχία μεταξὺ προσφορᾶς καὶ ζητήσεως. Ἡ ἀνάλυση περιορίζεται στοὺς προσλαμβανόμενους πτυχιούχους τριτοβάθμιας ἐκπαιδεύσεως, τῶν ὁποίων ἡ ἔκταση τῆς ὑπερεκπαιδεύσεως εἶναι σημαντική. Σημειωτέον ὅτι τὸ ποσοστὸ ὑπερεκπαιδεύσεως τῶν μεταναστῶν εἶναι σχεδὸν διπλάσιο τοῦ ποσοστοῦ τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τίς ἐξισώσεις παλινδρομήσεως πού ἐκτιμήθηκαν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ συνάγεται ὅτι ἡ συχνότητα τοῦ φαινομένου τῆς ὑπερεκπαιδεύσεως στήν περίπτωση τῶν προσλαμβανομένων σχετίζεται περισσότερο μέ τίς εὐκαιρίες ἀπασχολήσεως σέ διάφορα ἐπαγγέλματα παρὰ μέ τὰ ἀτομικά χαρακτηριστικά τῶν προσλαμβανομένων.

Στὸ βιβλίον αὐτὸ ἐξετάζονται οἱ βασικὲς πλευρὲς τοῦ φαινομένου τῆς μεταναστεύσεως στή χώρα μας, γιὰ τίς ὁποῖες τὰ κύρια συμπεράσματα συνοψίζονται στὸ Ὁγδοὸ Κεφάλαιο. Πρόκειται γιὰ ἐμπειρική ἔρευνα μέ τὴν ἀπαιτούμενη θεωρητική θεμελίωση καὶ μεθοδολογική ἐπάρκεια. Ἀδυναμίες ἐντοπίζονται, ὡς ἐπὶ

τὸ πλεῖστον, στὸ χρησιμοποιούμενο στατιστικὸ ὕλικό, τὸ ὁποῖο, σὲ πολλές περιπτώσεις, δὲν εἶναι τὸ κατάλληλο καὶ σὲ κάποιες – ὅπως γιὰ τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας – ἀνύπαρκτο, πρᾶγμα ποὺ ὅπωςδὴποτε περιορίζει τὴν ἀξιοπιστία τῶν προκυπτόντων ἀποτελεσμάτων, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ παύουν νὰ παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες. Ἐπιβάλλεται, ὅμως, λόγω τῶν διαστάσεων ποὺ ἔχει τὸ μεταναστευτικὸ πρόβλημα καὶ ἰδίως ἐκείνων ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ λάβει στὸ μέλλον, νὰ ἀναληφθεῖ, σὲ μόνιμη βάση, ἀπὸ ἓνα δημόσιο ἐρευνητικὸ φορέα ἡ στατιστικὴ παρακολούθηση καὶ μελέτη του καί, ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῇ, τὸ παρουσιαζόμενο βιβλίον ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολή.

*

* *

Κωνσταντίνου Κανελλόπουλου, Κωνσταντίνου Μαυρομαρᾶ καὶ Θεόδωρου Μητράκου, «Ἐκπαίδευση καὶ ἀγορὰ ἐργασίας», Κέντρο Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν Ἑρευνῶν, Μελέτες 50, Ἀθήνα, 2003, σελ. 275.

Ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου ὁ κύριος Κωνσταντῖνος Κανελλόπουλος εἶναι Ἐπιστημονικὸς Ἑρευνητὴς τοῦ ΚΕΠΕ, ὁ κύριος Κωνσταντῖνος Μαυρομαρᾶς Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Aberdeen τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ ὁ κύριος Θεόδωρος Μητράκος οἰκονομολόγος τῆς Διευθύνσεως Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος. Σὲ εἰσαγωγικὴ σημείωση διευκρινίζεται ὅτι ὑπεύθυνος τῆς μελέτης, ποὺ ἀποτελεῖ μέρος ἐνὸς εὐρύτερου ἔργου τοῦ ΚΕΠΕ, εἶναι ὁ πρῶτος τῶν συγγραφέων. Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν σχέσεων τῆς ἐκπαιδεύσεως γενικότερα καὶ τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας στὴν Ἑλλάδα μὲ βάση στοιχεῖα τῶν Ἑρευνῶν Ἑργατικοῦ Δυναμικοῦ καὶ τῶν Ἑρευνῶν Οἰκογενειακῶν Προϋπολογισμῶν τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ σχετικὴ ὕλη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἰσαγωγικὸ Κεφάλαιο 1, τὸ τελευταῖο Κεφάλαιο 6 (συνόψευς καὶ συμπερασμάτων) καὶ τὴ βιβλιογραφία, περιλαμβάνει ἓνα θεωρητικὸ καί, κυρίως, τρία ἐμπειρικὰ κεφάλαια ποὺ ἀφοροῦν σὲ πολὺ ἐνδιαφέροντα θέματα. Πρόκειται γιὰ τὶς σχέσεις ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀπασχολήσεως – ἀνεργίας, τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση στὴν ἀγορὰ ἐργασίας καὶ τὸν ἐπηρεασμὸ τῶν ἀμοιβῶν τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση. Ἐν πρώτοις, στὸ Κεφάλαιο 2 ἐκτίθεται ἀρκετὰ ἀναλυτικὰ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο βασί-

ζεται ή ακολουθούσα εμπειρική ανάλυση. Για τόν σκοπό αυτό γίνεται κριτική επισκόπηση των βασικών εναλλακτικών θεωρητικών προσεγγίσεων, που συνδέουν την εκπαίδευση με την αγορά εργασίας. Ίδιαίτερη έμφαση δίδεται στη θεωρία για την επίδραση της εκπαίδευσως στη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, καθώς και στον προσδιορισμό των άμοιβών και παρουσιάζονται οι διάφορες προσεγγίσεις που στηρίζονται τόσο στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου όσο και σε άλλες συμπληρωματικές ή εναλλακτικές θεωρίες.

Στο Κεφάλαιο 3 αξιολογείται το επίπεδο εκπαίδευσως του πληθυσμού και ειδικότερα του εργατικού δυναμικού, δεδομένου ότι από το επίπεδο αυτό παρέχεται ένδειξη για τις αναπτυξιακές δυνατότητες της χώρας. Ο μέσος όρος των ετών εκπαίδευσως του πληθυσμού (14 ετών και άνω) στο τέλος της δεκαετίας του 1990 υπολογίζεται σε έννέα έτη, αλλά υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των ομάδων ηλικιών. Η σχολική διαρροή από την υποχρεωτική εκπαίδευση είναι υπολογίσιμη και μεγαλύτερη στους άρρενες και στις αγροτικές περιοχές. Για εκείνους που έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους και βρίσκονται στα πρώτα στάδια της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας ο ένας στους τρεις είναι απόφοιτος μέσης εκπαίδευσως και ο ένας στους πέντε πτυχιούχος τριτοβάθμιας εκπαίδευσως. Σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, φαίνεται ότι ο πληθυσμός της Ελλάδος έχει υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο από άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, αλλά χαμηλότερο από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένώσεως. Από την ανάλυση προέκυψε ότι η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό αυξάνει όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο. Ίδιαίτερως θετική είναι η επίδραση της εκπαίδευσως στη συμμετοχή των γυναικών παραγωγικών ηλικιών στο εργατικό δυναμικό. Αν και το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είναι συστηματικώς ανερχόμενο, παραμένει χαμηλότερο από εκείνο πολλών άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ακόμη και του ευρωπαϊκού Νότου, γεγονός που προδιαγράφει τη συνέχιση της ανοδικής τάσεως.

Το ποσοστό ανεργίας διαφοροποιείται συστηματικώς και αντιστρόφως με το επίπεδο εκπαίδευσως. Η ανάλυση της ανεργίας κατά φύλο και εκπαιδευτικές ομάδες δείχνει ότι η ανεργία πλήττει περισσότερο τις γυναίκες παρά τους άνδρες με ελάχιστες εξαιρέσεις, ή δε διαφοροποίηση του ποσοστού ανεργίας των γυναικών ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσως είναι σαφώς ευρύτερη από εκείνη των ανδρών. Για όρισμένα μάλιστα εκπαιδευτικά προσόντα οι γυναίκες έχουν πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας. Από το 1993 ο ένας στους δύο άνεργους παραμένει στην ανεργία για τουλάχιστον ένα έτος (είναι, δηλαδή, μακροχρονίως άνερ-

γος), γεγονός που υποδηλώνει τον διαρθρωτικό χαρακτήρα της ανεργίας, καθώς και ότι το εκπαιδευτικό σύστημα δεν προσαρμόσε τα προσόντα των εξερχομένων από αυτό στις νέες απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Από την εξέταση της κατά κλάδους κατανομής του εκπαιδευμένου προσωπικού προκύπτει ότι το μεγαλύτερο μέρος του συγκεντρώνουν οι υπηρεσίες, ενώ η γεωργία και η βιομηχανία πολύ μικρότερο, πράγμα που αντανακλά τη διάρθρωση και το επίπεδο ανάπτυξεως της ελληνικής οικονομίας, αλλά ταυτόχρονα και το αναπτυξιακό της έλλειμμα. Είναι χαρακτηριστικές οι μεταβολές που σημειώθηκαν κατά την πενταετία 1993-1997, εξ αιτίας των οποίων στη γεωργία χάθηκαν 85.000 θέσεις εργασίας, αλλά σημειώθηκε αισθητή άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γεωργών, στη δε μεταποίηση παρατηρήθηκε σταθερότητα στην απασχόληση και βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων. Χωριστά εξετάζεται, η απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, η οποία το 1998 αποτελούσε το 21% της συνολικής απασχολήσεως. Το ποσοστό των πτυχιούχων Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ίδρυμάτων στην απασχόληση του τομέα αυτού είναι 25%, έναντι 18% σε όλοκληρη την απασχόληση.

Στο Κεφάλαιο 4 εξετάζεται το δεύτερο κύριο εμπειρικό αντικείμενο της εργασίας που είναι η μετάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας, δηλαδή οι δυσκολίες, αλλά και οι ευκαιρίες που συναντούν οι εξερχόμενοι από το εκπαιδευτικό σύστημα στην προσπάθειά τους να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Πρόκειται, ουσιαστικά, για τη μετάβαση από την επίσημη εκπαίδευση στην αγορά εργασίας, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι κατά τα τελευταία έτη η ύψηλη ανεργία των νέων σε διάφορα επίπεδα και τύπους εκπαίδευσως. Παρέχονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις εξελίξεις αυτές και αναλύονται οι αιτίες τους. Προηγείται η παράθεση μιᾶς σειράς δεικτών, οι οποίοι θεωρείται ότι απεικονίζουν κατά πόσον η μετάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας είναι επιτυχής. Σε ένα πρώτο στάδιο, καταγράφεται η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό των προσφάτως εξελθόντων από τις διάφορες βαθμίδες και σχολές του εκπαιδευτικού συστήματος, η οποία εμφανίζεται γενικά ύψηλη (άνω του 80%), τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Σε ένα δεύτερο στάδιο παρατηρείται ότι τα ύψηλα αυτά ποσοστά συμμετοχής συνδέονται όχι μόνο με χαμηλά ποσοστά οικονομικῶς μη ενεργῶν, αλλά και με ύψηλα ποσοστά ανεργίας.

Από τους εξελθόντες από το εκπαιδευτικό σύστημα το 1998, το 45% ήταν άνεργοι το 1999. Όμως, όσο μακραίνει ο χρόνος εκτός εκπαίδευσως, το ποσοστό ανεργίας μειώνεται. Οι διαπιστώσεις αυτές δείχνουν ότι στη χώρα μας η με-

τάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας δεν ήταν επιτυχής. Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν από τη σύγκριση των σχετικών δεικτών της Ελλάδος με τους αντίστοιχους άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Η δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι νέοι στην Ελλάδα στα πρώτα στάδια της μεταβάσεώς τους, όπως μετριέται με το ποσοστό και τη διάρκεια της ανεργίας για τις ομάδες νεαρών ηλικιών, είναι από τις μεγαλύτερες στις χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, αλλά και η δυνατότητα των νέων να βρουν απασχόληση και να ανταγωνισθούν τους ενήλικες, όπως μετριέται με τα ποσοστά απασχολήσεως και ανεργίας τους, σε σχέση με εκείνα των ενηλίκων, είναι από τις μικρότερες των ευρωπαϊκών χωρών.

Το επόμενο Κεφάλαιο 5 αναφέρεται στο τρίτο κύριο αντικείμενο της εργασίας, δηλαδή στο πώς και πόσο η εκπαίδευση επηρεάζει τις αμοιβές των εργαζομένων (μισθωτών και ήμερομισθίων). Στην αρχή εκτίθενται οι έμπειρικές εκτιμήσεις που έγιναν μέχρι τώρα στην Ελλάδα για τις σχέσεις εκπαιδεύσεως και αμοιβών. Ακολούθως, εξετάζεται, σε ποσοτική βάση, κατά πόσον πράγματι η εκπαίδευση στην Ελλάδα έχει υπολογίσιμες οικονομικές αποδόσεις, καθώς και η συμβολή της στην έρμηνεία των παρατηρούμενων διαφορών στους μισθούς. Εν πρώτοις, οι διαφορές αυτές, όπως μετριοῦνται με διάφορους στατιστικούς συντελεστές ανισότητας, παρουσιάζουν σημαντική μείωση κατά την περίοδο 1974-1982, αλλά έκτοτε αύξηση για να επανέλθουν το 1999 στο επίπεδο του 1974. Οι σχέσεις εκπαιδεύσεως και αμοιβών μπορούν να περιγραφούν ως ακόλουθως: Με εξαίρεση τις αμοιβές των νέων σε ηλικία, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαιδεύσεως, τόσο υψηλότερες είναι οι μέσες αμοιβές των εργαζομένων. Ακολούθως, γίνεται υπολογισμός των εσωτερικών αποδόσεων των βασικών επιπέδων της εκπαιδεύσεως από τον οποίο προκύπτει ότι η μέση εκπαίδευση δεν ὑστερεί σε σχέση με την ανώτατη. Ως εναλλακτική προσέγγιση για τον υπολογισμό της σχέσεως εκπαιδεύσεως και αμοιβών χρησιμοποιείται η εκτίμηση της εξισώσεως παλινδρομήσεως, με εξαρτημένη μεταβλητή τον λογάριθμο των αμοιβών και ανεξάρτητες τις προβλεπόμενες από την οικονομική θεωρία. Διαπιστώνεται ότι τα προσωπικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η εκπαίδευση και τα έτη πείρας, αλλά και η οικογενειακή κατάσταση των εργαζομένων, συμβάλλουν σημαντικά στον προσδιορισμό των αμοιβών.

Στο βιβλίο αυτό εξετάζονται θέματα, που είναι ιδιαίτερος ενδιαφέροντα και ὁπωσδήποτε χρήσιμα για την άσκηση πολιτικῆς σε ένα τομέα, όπως είναι η

ἐκπαίδευση, στρατηγικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ πορεία τῆς χώρας μας. Ἡ ἔρευνα τοῦ θέματος αὐτοῦ – καὶ μάλιστα σὲ προχωρημένο βαθμὸ λεπτομέρειας – κατέστη δυνατὴ χάρις στὴν ἀξιοποίηση ἀδημοσίευστων μέχρι τώρα στατιστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα, μαζί μὲ ὁρισμένες κατηγορίες δημοσιευμένων, ἐπέτρεψαν στοὺς συγγραφεῖς νὰ ἐκτιμήσουν, ἐφαρμόζοντας τὶς κατάλληλες μεθόδους, βασικὲς σχέσεις πού ὀρίζονται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία. Ἔτσι, ἡ μελέτη ἔχει τὸν χαρακτήρα ἐκτεταμένης ποσοτικῆς διερευνήσεως, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ στηρίξει κάποιες ὑποδείξεις γιὰ ρυθμίσεις ἐπὶ μέρους ζητημάτων, κυρίως ὅμως παρέχει ἔδαφος συζητήσεως γιὰ ἐκσυγχρονισμό τῶν ἐκπαιδευτικῶν δομῶν.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2004

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ σημερινή Συνεδρία τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν λαμπρύνεται μὲ τὴν εὐλαβικὴ ἀναφορὰ στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἀειμνήστου Ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μιχαηλίδου-Νουάρου. Γιὰ τὸ ἔργο του θὰ ὁμιλήσει διεξοδικὰ ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Ἀπόστολος Γεωργιάδης. Ἐγὼ θὰ καταθέσω τὴ μαρτυρία μου γιὰ τὸ ἦθος του ἢ καὶ τὸ ὕφος του, καὶ μόνο γενικὰ θὰ ἐκφρασθῶ γιὰ τὴ δράση του καὶ τὸ ἔργο του.

Θυμοῦμαι τὸ μειλίχιο ὕφος του, γνήσιο καὶ ἀπέριττο, δίχως ἐκζήτηση, χωρὶς ἐπιτήδευση, ἐναρμόνιο πρὸς τὰ ἠθικά του χαρίσματα: ἐντιμότητα καὶ εἰλικρίνεια, καλοσύνη καὶ ἀξιοπρέπεια, εὐπρέπεια καὶ προσήνεια.

Ἐπιτέλεσε ὁ ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς τὰ καθήκοντα Προέδρου ἀπὸ τὸ γεραρὸ αὐτὸ βῆμα, ὅπως καὶ τὰ σύμφυτα μὲ τὸ λειτούργημα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ ἄλλα καθήκοντα, μὲ ὑποδειγματικὴ εὐσυνειδησία καὶ μὲ ἄκρα ἐπιτυχία: μὲ ἱεράρχηση ὀρθὴ τῶν ζητημάτων, μὲ προσήλωση πρὸς τὸν Κανονισμό τῆς Ἀκαδημίας, καὶ μὲ τὴ χάρη τῆς εὐπροσηγορίας.

Καὶ συνέβη, αὐτὸς νὰ μοῦ ἀπευθύνει ὡς Πρόεδρος τὸν καθιερωμένο Χαιρετισμὸ στὴν ἐπίσημη ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία ὑποδοχὴ μου πρὶν εἴκοσι, ἀκριβῶς σχεδόν, χρόνια, τὴν 20ὴ Νοεμβρίου 1984. Μὲ συγκίνηση θυμοῦμαι τὸν χαρμόσυνο τόνο τῆς φωνῆς του. Ἦταν πράγματι χαιρετισμὸς ὁ σύντομος λόγος του. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, ὡς δεῖγμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς γενναιοφροσύνης του, νὰ παραθέσω κάποιες φράσεις τοῦ λόγου ἐκείνου γιὰ ἐμέ, τὸν νέο τότε ἀκαδημαϊκό:

«Εἶναι γέννημα καὶ θρέμμα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας... χωρὶς νὰ φοιτήσῃ σὲ ξένα Πανεπιστήμια, κατόρθωσε χάρι στὴν ἰδιοφυΐα του, τὴ μεγάλη ἐργατικότη-
τα καὶ τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του, νὰ ἀντλήσῃ ἀπὸ τὴν ἄμεση μελέτῃ τῶν ἀρχαί-
ων καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων καὶ ἀπὸ τὴ γόνιμη διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων
πανεπιστημιακῶν του διδασκάλων τὸν στερεὸ φιλοσοφικὸ καὶ φιλογολικό του
ὀπλισμό, ποῦ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ πραγματοποιήσῃ ἀργότερα τὸ πρωτότυπο φιλο-
σοφικὸ τοῦ ἔργου... Ἦχει ἤδη καταλάβῃ μιὰ ὑψηλὴ θέσῃ στὸν πνευματικὸ κόσμον
τῆς χώρας, ὅπου ἔχει ἐπιβληθεῖ ὡς ἓνα ἐλεύθερο καὶ ἀνεξάρτητο πνεῦμα, ὡς ἓνας
ἀπροκατάληπτος στοχαστής, διαποτισμένος... ἀπὸ τὴν πίστῃ στὶς αἰώνιες ἀξίες
τῆς ἐλευθερίας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ». Αὐτὰ εἶχα ἐγὼ τὴ χαρὰ
τότε νὰ ἐνωτισθῶ, ἔκγονα τῆς ἄδολης στοργῆς τοῦ ἀειμνήστου Ἀκαδημαϊκοῦ
γιὰ τὴ γνήσια διακονία τοῦ πνεύματος.

Καὶ ἰδοὺ σήμερα, κατ' ἀντιστροφή λειτουργίας, βρίσκομαι στὸ ἴδιο βῆμα ἐγὼ
καὶ προσπαθῶ νὰ ἐξάρω τὰ πνευματικὰ ἐκείνου, καὶ ἠθικά, χαρίσματα. Φεῦ
ὅμως, ἐκεῖνος δὲν παρευρίσκεται σήμερα στὴ γνώριμή του γεραρὴ αἵθουσα, καὶ
δὲν ἔχει τὴν εὐλογητὴ εὐφροσύνη ἀπὸ τὸ δίκαιο ἐγκώμιό του. Ἀλλά, φεῦ πάλιν,
αὐτὴ ἀνέκαθεν εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου: ἡ ἐπίγεια ζωὴ του δὲν ὑπερβαίνει τὸ
φράγμα κάποιων ὁρίων τοῦ χρόνου καὶ ἡ ἐλευθερία του παραμένει τελικὰ ὑπο-
ταγμένη σ' αὐτά. Παρὰ τὸ αἰσιόδοξο μήνυμα τῆς ἐλληνικῆς Μυθολογίας, ὁ Ζεὺς
δὲν κατόρθωσε νίκη ὁλοσχερῇ ἐπὶ τοῦ Κρόνου. Ἡ ζωὴ, μὲ ὅποια μεγαλουργία
της, δὲν καταλύει ὀλικά τὴ δυναστεία τοῦ χρόνου. Ἔζησε ὁ τιμώμενος ἀπόψε
Ἀκαδημαϊκὸς στὰ ὅρια τοῦ χορηγημένου σ' αὐτὸν χρόνου, ἀπὸ τὸ 1909 ἕως τὸ
2002 μ.Χ., καὶ ἄσκησε τὴν ἐλευθερία του ἐπὶ τόσον μόνο χρόνο. Πέραν ἀπὸ τὰ
ὅρια τοῦ ἀναλωμένου αὐτοῦ χρόνου, ὑπάρχει ἀπλῶς, — καὶ ὁμιλῶ γιὰ ὑπαρξὴ ἐπί-
γεια — στὴ μνήμη τῶν φίλων του καὶ τῶν γνωρίμων του, ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτῆς,
μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἔργου του, διατηρημένου στὴν ἐπιστημονικὴ συγκρότηση
ὅσων ἐμαθήτευσαν πλάϊ του, καὶ θησαυρισμένου στὰ ὄχι ὀλίγα βιβλία του —
ἀγαθὰ διανοητικῆς ἀξίας καὶ λειτουργίας, ὑπαρκτὰ σὲ χρόνο ἐκτεταμένο πολὺ
πέραν ἀπὸ τὸν χρόνο τῆς ζωῆς τῶν συγγραφέων τους.

Ἐνόσω ἀκόμη ζοῦσε καὶ δροῦσε ὡς πολὺ ἐνεργὸς Ἀκαδημαϊκὸς ὁ διάσημος
ἤδη καὶ ὡς Καθηγητὴς μὲ γόνιμη διδασκαλία στὰ δύο ἀρχαιότερα Πανεπιστή-
μια τῆς χώρας μας, εἶχα τὴν εὐκαιρία, τὸ 1987, νὰ συμμετάσχω στὸν Τιμητικὸ
Τόμο του «Προσφορὰ στὸν Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο» (σελίδες 349-365) μὲ
τὴν πολυφρόντιστη πραγματεία μου «Ἡ ἐργασία καὶ ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων».

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο του εἶναι οἰονεὶ συνυφασμένο μὲ τὰ φυσικὰ ἢ καὶ τὰ
ἐπὶκτητα, πνευματικὰ του χαρίσματα, καθὼς καὶ μὲ τὸν ἠθικὸ χαρακτήρα του.

Νηφάλιες υπῆρξαν οἱ προθέσεις του γιὰ δημιουργία στὸ πεδίο τῆς ἐπιστήμης, ἐναρμονισμένες καὶ πρὸς τὴν ἐκάστοτε συγκυρία τοῦ βίου του. Πάθος καινοτομίας, ἀλλὰ καὶ σεβασμὸς στὴν παράδοση διέπουν τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο του. Μοῦ παρέχει τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἐνέχει συμμόρφωση πρὸς τὴ δεοντολογία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, τὴν ὑπαγορευμένη στοὺς ἰατροὺς ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη: νὰ μαθαίνουν πρῶτα, καὶ ὄχι ἐπιτόλαια, τὶς ἐπιτευγμένες ἤδη στὴν ἐπιστήμη τους ἀνακαλύψεις, καὶ ὕστερα μόνο, ἂν τυχὸν ἔχουν καὶ τὰ ὑποκειμενικὰ προσόντα, νὰ ἐπιδιώκουν νέες ἀνακαλύψεις, μὲ χρῆση τῶν ἀρχῶν καὶ μεθόδων τῆς. Ὁ μέγας ἀπὸν καὶ παρὼν ἀπόψε ἄξιος συνάδελφός μας ἐθήτευσε πρῶτα καὶ πολὺ πιστὰ ὡς μαθητευόμενος στὴν ἐπιστήμη του, καὶ ὕστερα μόνο ἐπιδόθηκε μὲ τόλμη, ἀλλὰ καὶ σεμνότητα, σὲ διερεύνηση ἐπιστημονικῆ θεμάτων σπουδαίων, ἐμπλουτιστικῆ νεωτερικῆ τῆς ἐπιστήμης του. Καὶ ὅταν ἀργότερα τὰ θέματα ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τὸν ἤδη Καθηγητὴ ἐπιλέγονταν κατὰ προσαρμογὴ καὶ πρὸς τὶς ὑποχρεώσεις του διδασκαλίας, υπῆρξε πάντοτε συντελεστικὸς τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου του ὁ συνδυασμὸς νεωτερικότητας καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοση. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὡς Καθηγητὴς καὶ ὡς συγγραφεὺς διακονεῖ τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, ἔντονα εἶναι τὰ ἔγχα τῆς ἐμπνοῆς του ἀπὸ συναίσθημα βαθύ ἀνθρωπισμοῦ.

Ἡ σταδιοδρομία του ὡς ἐπιστήμονος υπῆρξε ὁμολογῆ πρὸς τὴν εὐγένεια τοῦ ἥθους του: ἄψογη ἀπὸ κάθε ἀποψη, δίχως οὔτε κολακεῖες πρὸς ἐκλέκτορες οὔτε διαγκωνισμοὺς πρὸς συνυποψηφίους. Εὐτύχησε νὰ μὴ προσκρούσει πρὸς κακόβουλους συνυποψηφίους ἢ πρὸς μὴ δίκαιους ἐκλέκτορες. Μὲ ἠθικὴ εὐδία συντελέστηκε ἡ πρόβασή του ἀπὸ βαθμίδα σὲ βαθμίδα στὸ Πανεπιστήμιο ἕως καὶ τὴν εἴσοδό του ὁμαλὰ στὴν Ἀκαδημία.

Εὐτύχησε καὶ στὴν οἰκογενειακὴ του κατάσταση, καὶ ὡς υἱὸς καὶ ὡς ἀδελφὸς καὶ ὡς σύζυγος. Πρωτότοκος, περιβλήθηκε στοργικὰ μὲ τὴν εὐάγωγη φροντίδα τῆς μητέρας του καὶ τοῦ πατέρα του, ἐξόχου λογίου καὶ διάσημου ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργοῦ. Εἶχε τὴν οἰκογενειακὴ θαλπωρὴ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφοὺς καὶ τὴν μιὰν ἀδελφή του. Καὶ στὰ συντελεστικὰ τῆς οἰκογενειακῆς εὐτυχίας του προστέθηκε ἡ ἐξάαιρετη σύζυγός του, αἰσθαντικὴ φιλόλογος, μὲ ἀναβλυστὴ ἀφοσίωση καὶ μὲ ἡρεμία καὶ πραότητα, ἔξοχο στήριγμα τοῦ συζύγου τῆς γιὰ τὴν ἀπερίσπαστη ἐνασχόληση μὲ τὸ ἔργο του.

Εἶχα τὴν εὐκαιρία ἐπὶ δύο τουλάχιστον δεκαετίες νὰ συναναστρέφομαι συχνὰ τὸ ζεῦγος τοῦ ἐκλεκτοῦ συναδέλφου καὶ τῆς ἀντάξιάς του συζύγου του, ὥστε καὶ στίς ἐκτὸς Ἀκαδημίας φάσεις τοῦ βίου νὰ ἐπιβεβαιώνω τὸ πολὺ ἀνθρώπινο ἥθος καὶ τῶν δύο, τὴν ὠραία σύνθεση τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς εὐπραξίας στὴν ὑπαρξή τους.

Ὁ Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος, δικαιῶμαι καὶ ἀπὸ αὐτοβίωτη ἐμπειρία νὰ διακηρύξω, ἀνήκει στὴν χορεία τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, ὅσοι μὲ τὴν προσωπικότητά, τὴ δράση τους καὶ τὸ ἔργο τους ἐτίμησαν τὸ ἄξιωμα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ. Ἡ μνήμη του ἃς μᾶς ἐμψυχώνει καὶ ἃς μᾶς ἐμπνέει ὡς διακόνους τῆς ἱεραρχικῆς πρώτης ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ταπεινοὺς μετόχους στοῦ ἐξαίσιου θαῦμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - ΝΟΥΑΡΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾷ σήμερα τὴ μνήμη τοῦ Γεωργίου Μιχαηλίδη-Νουάρου, μέλους αὐτῆς ἀπὸ τὸ 1974 μέχρι τὸν θάνατό του τὸ 2002 καὶ προέδρου της κατὰ τὸ ἔτος 1984.

Ὁ Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Κάρπαθο, γενέτειρα τοῦ πατέρα του, γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1909. Μετὰ ἀπὸ παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ἡλικία πλούσια σὲ ἐναλλαγές καὶ ἐμπειρίες, λόγῳ τῶν μετακινήσεων τοῦ φιλολόγου πατέρα του σὲ σχολεῖα τῆς διασποράς τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Κωνσταντινούπολη, Κάιρο, Σμύρνη), τελείωσε τὶς γυμνασιακές του σπουδές στὴν Ἀθήνα, ὅπου κατέληξε ἡ οἰκογένειά του μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή. Στὴ συνέχεια φοίτησε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔλαβε τὸ πτυχίῳ μὲ «ἄριστα» τὸ 1930 καὶ ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ αὐτῆς τὸ 1932, μὲ μιὰ διατριβὴ πού εἶχε ὡς θέμα τὰ δικαιώματα τῶν συγγραφέων ἀπὸ τὰ ἔργα τους.

Ἀμέσως μετὰ μετέβη στὸ Παρίσι γιὰ μεταπτυχιακὴς σπουδές, ὅπου καὶ παρέμεινε ὡς ὑπότροφος τοῦ γαλλικοῦ κράτους μέχρι τὸ 1937. Ἐκεῖ συνέγραψε τὸ θεμελιῶδες γιὰ τὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ νομικὴ βιβλιογραφία ἔργο «Le droit moral de l'auteur» (1935), τὸ ὁποῖο βραβεύθηκε ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ Παρισίων, καὶ ἐπιδόθηκε στὴν προετοιμασίᾳ τῆς δεύτερης, γαλλικῆς αὐτῇ τῇ φορᾷ, διδακτορικῆς διατριβῆς του μὲ θέμα «τὶς κληρονομικὲς συμβάσεις στοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δίκαιου», μιὰ ἐργασία μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας διεισδύει σὲ μιὰ ἀνεξερευνήτη μέχρι τότε περιοχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα, ἐξελέγη ὑφηγητὴς καὶ διδάξε στὸ Πανεπι-

στήμιο Ἀθηνῶν Ἀστικό Δίκαιο ἀπὸ τὸ 1938 ἕως τὸ 1942, ὅποτε μετατέθηκε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὡς ἐντεταλμένος ὑφηγητὴς τοῦ ἴδιου μαθήματος. Ἐκτακτος καθηγητὴς τὸ 1944 καὶ τακτικὸς ἀπὸ τὸ 1947 παρέμεινε στὴ Θεσσαλονίκη ἕως τὸ 1960, ὅποτε ἐξελέγη στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὴν ὁποία ὑπηρέτησε συνεχῶς μέχρι τὴν ἀποχώρησή του τὸ 1974.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Μιχαηλίδη-Νουάρου εἶναι πλούσιο καὶ πολύμορφο, καθὼς δὲν περιορίζεται μόνο στὴ νομικὴ θεωρία, ἀλλὰ μὲ ὁδηγὸ τὴ νομικὴ του παιδεία καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴ του καλλιέργεια ἐκτείνεται στὴν κοινωνιολογία τοῦ δικαίου καθὼς καὶ στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ δικαίου.

Στὸν χώρο τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἀσχολήθηκε στὴν ἀρχὴ εἰδικότερα μὲ τὸ Ἑνοχικὸ Δίκαιο καὶ τὶς Γενικὲς Ἀρχές, ἐγκαινιάζοντας μὲ τὸ ἄρθρο του «Περὶ τῆς εὐθύνης ἐκ συμβάσεως καὶ ἐξ ἀδικήματος κατὰ τὸ σχέδιο τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος» μιὰ σειρὰ πρωτότυπων μελετῶν, ἀφιερωμένων στὴν ἔρευνα βασικῶν θεμάτων τῶν μνημονευθέντων κλάδων. Οἱ μελέτες αὐτὲς τοῦ Μιχαηλίδη-Νουάρου χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὶς γνωστὲς γι' αὐτὸν ἀρετὲς τῆς μεθοδικότητος, τῆς ἐξαιρετικῆς σαφήνειας καὶ ἀκρίβειας στὴν ἔκφραση καὶ τῆς καθολικῆς ἐποπτείας τῆς ὕλης. Πέρα καὶ πίσω ὅμως ἀπὸ ἓνα τέτοιο μεθοδολογικὸ ὄπλοστάσιο διαφαίνεται ἤδη μὲ ἐνάργεια ἡ ἀναζήτησις καὶ πρότασις λύσεων πού ἀνταποκρίνονται στὸ αἶσθημα τοῦ δικαίου καὶ στίς προφανεῖς κοινωνικὲς ἀνάγκες τοῦ συγκεκριμένου χώρου καὶ χρόνου. Ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὸ περιουσιακὸ ἀστικὸ δίκαιο ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἑνοχικοῦ Δικαίου τὸ 1958, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε σὲ μορφὴ πολυγραφημένων πανεπιστημιακῶν παραδόσεων καὶ ἀποτέλεσε γιὰ πολλὰ χρόνια πολύτιμο διδακτικὸ βοήθημα.

Στὴ συνέχεια ὁ Μιχαηλίδης-Νουάρος μετακινήθηκε πρὸς ἓνα ἄλλο πεδίο, πού ἀνταποκρινόταν ἀπολύτως στὴ νομικὴ του ἰδιοσυγγρασία καὶ προσφερόταν πληρέστερα στὴ σύζευξιν τοῦ δικαίου μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα: τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο. Ὁ κλάδος αὐτὸς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου προσεῖλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον του, γιατί ἀντικατοπτρίζει ἀμεσότερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο κλάδο τῆς ἐννομῆς τάξεως τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἡθῶν στὴ δεδομένη κοινωνία.

Τὸ ἐγχειρίδιον Οἰκογενειακοῦ Δικαίου πού συνέγραψε κατὰ τὰ ἔτη 1952-1956, χαρακτηρίζεται ἀπὸ συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν προβλημάτων, συνοδευομένη ἀπὸ τὴ φροντίδα τῆς ἐξάντλησις ὅλων τῶν πτυχῶν κάθε θέματος καὶ ἀπὸ τὴ μέριμνα νὰ τονισθοῦν ἡ πολυεδρικότης τῶν θεσμῶν καὶ οἱ κοινωνιολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς τὸς διαστάσεις.

Ἡ προσφορὰ τοῦ Μιχαηλίδη-Νουάρου στὸν κλάδο τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου

αναγνωρίστηκε και επισήμως πρώτα με την ανάθεση σ' αὐτὸν ὡς εἰσηγητὴ τῆς κατάρτισης τῶν ν.δ. 4532/1966 καὶ 610/1970 γιὰ τὴν υἱοθεσία τῶν ἀντλήσιμων μέχρι 18 ἐτῶν καὶ ὕστερα τῆς προεδρίας τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὸ σχέδιο νόμου ποὺ ἀφορᾷ τὸν ἐκσυγχρονισμό τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου (1980).

Ἀπὸ τὸ 1960 ὁ Μιχαηλίδης-Νουάρος ἀσχολήθηκε συστηματικὰ με βασικὰ προβλήματα τῆς γενικῆς θεωρίας, τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἡ ἀρχὴ ἔγινε μετὰ τὸ ἐναρκτήριο μάθημά του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ποὺ εἶχε τὸν τίτλο «Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς καὶ τὸ ἀστικὸν δίκαιον». Σ' αὐτὸ ὁ συγγραφέας τέμνει τὸ διαφανιζόμενο τότε καὶ ζωτικὸ γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο πρόβλημα τῆς προστασίας τῆς προσωπικότητος ἀπέναντι στὶς τεχνολογικὲς προόδους τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἐπιστημαίνει τὴ διάπλαση νέων θεσμῶν ποὺ ἀνταποκρίνονται στὶς προόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκη τῆς προστασίας ἀπὸ τοὺς κινδύνους τοῦ τεχνικισμοῦ, ὥστε νὰ ματαιωθοῦν ἢ νὰ περιορισθοῦν οἱ ἀτομιστικὲς τάσεις ποὺ κορυφώνονται μετὰ τὴν κατάχρηση τῶν δικαιωμάτων καὶ νὰ ἐδραιωθεῖ τὸ αἶσθημα τῆς κοινωνικῆς εὐθύνης καὶ ἀλληλεγγύης στοὺς κοινωνοὺς.

Τὸ 1972 ἐκδίδεται τὸ βιβλίον του «Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνείδησις», στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται ὀκτὼ μελέτες κοινωνιολογίας καὶ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἀναδημοσιευμένες ἀπὸ ἐλληνικὰ καὶ ξένα νομικὰ περιοδικά. Στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁ συγγραφέας ἀναπτύσσει μετὰ πυκνότητα καὶ ἐμβρίθεια τὶς σχέσεις τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου πρὸς τὴ δογματικὴ προσπέλαση τῶν νομικῶν κανόνων. Οἱ μελέτες αὐτὲς ἐπιβεβαιώνουν τὶς γνωστὲς ἤδη ἀρετὲς τῆς διεισδυτικότητος, τῆς συγκροτημένης καὶ στοχαστικῆς δομῆς, τοῦ λιτοῦ ὕφους καὶ ἀποτελοῦν — ὅπως ἐπιστημαίνει ὁ Δημήτριος Εὐρυγένης — «ἐκφράσεις μιᾶς συνθέτου δογματικῆς, ἱστορικῆς, κοινωνιολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς παιδείας, καὶ ἀποδείξεις μιᾶς εὐρείας καὶ δημιουργικῆς πνευματικῆς ἀνυσυχίας τοῦ συγγραφέως»¹. Οἱ μελέτες τοῦ πρώτου μέρους, ποὺ ἀνάγονται στὴν κοινωνιολογία τοῦ δικαίου, προτείνουν τὶς βάσεις γιὰ τὴ θεμελίωση στὴ χώρα μας αὐτῆς τῆς νέας τότε ἀκόμη στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐλπιδοφόρας ἐπιστημονικῆς κατεύθυνσης. Ἀπὸ τὶς μελέτες τοῦ δεύτερου μέρους γενικότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ μελέτη γιὰ τὴν ἔννοια τῶν λειτουργικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴν κατάχρησή τους, ἡ ὁποία ἄσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν ἐλληνικὴ νομικὴ ζωὴ, καθὼς καὶ ἡ μελέτη γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «φύσεως τῶν πραγμάτων» στὸ δίκαιο.

1. Δ. Εὐρυγένης, Αρμ 1973, 569.

Ἐνῶ ὁ Μιχαηλίδης-Νουάρος διήνυε τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς σταδιοδρομίας του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1973-1974), ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ ἀνέθεσε τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς γενικῆς κοινωνιολογίας. Ὁ ἔμπειρος διδάσκαλος τοῦ δικαίου ἀποδέχθηκε μὲ ἐφηβικὸ ἐνθουσιασμὸ τὴν πρόσκληση καί, συστηματοποιώντας τὴν ἐνασχόλησή του σ' αὐτὸ τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο, ἐξέδωσε σὲ βραχὺ χρόνῳ τὰ «Μαθήματα γενικῆς κοινωνιολογίας», ἓνα βιβλίο στὸ ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νεότερων ἐξελίξεων τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἐξέθετε καὶ ἐνδιαφέρουσες προσωπικὲς ἀπόψεις, καταστάλαγμα καὶ ἀπαύγασμα τῆς μέριμνας καὶ τῆς ἔρευνας ποὺ τὸν συγκινοῦσε διὰ βίου.

Ἐνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα πνευματικὰ του δημιουργήματα σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἀποτελεῖ τὸ ὀγκῶδες βιβλίο του «Ζωντανὸ δίκαιο καὶ φυσικὸ δίκαιο», τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε τὸ 1982 καὶ ἀποτελεῖ προῖον πολὺχρονης καρποφορίας καὶ σύνθεσης ἑνὸς πολυποίκιλου καὶ δυσδάμαστου νοητικοῦ ὕλικου. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ συγγραφέας ἀναλύει τὴν ἔννοια τοῦ ζωντανοῦ δικαίου, προβαίνει σὲ μιὰ μεθοδικὴ ἀνάπτυξη τῆς χρησιμότητάς του, καθὼς καὶ τῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δικαίου, καὶ διατυπώνει τὴ βασικὴ ἀρχὴ ὅτι τὸ ἐφαρμόζόμενο στὴν πράξη (ζωντανὸ) δίκαιο εἶναι ἀπαύγασμα τῆς συλλογικῆς προσπάθειας τῆς ὅλης κοινωνίας καὶ δὲν ἀποτελεῖ μόνον προῖον τῆς βούλησης τοῦ ἱστορικοῦ νομοθέτη. Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφεὺς ἐρευνᾷ τὴ συμβολὴ τῆς κοινωνιολογίας στὴν προσπάθεια γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ φυσικοῦ ἢ ὀρθοῦ δικαίου. Ἀποσαφηνίζει τὸ ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ ἐξετάζει τὴ σχέση τοῦ θετικοῦ δικαίου μὲ τὶς ἀξίες τῆς δικαιοσύνης, τῆς νομικῆς ἀσφάλειας καὶ τοῦ γενικοῦ καλοῦ. Τὸ πανανθρώπινο γενικὸ συμφέρον, δηλ. ἡ βελτίωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς βιολογικοῦ ὄντος, ὡς κοινωνικοῦ προσώπου καὶ ὡς δημιουργοῦ πολιτιστικῶν ἀξιῶν, ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Μιχαηλίδη-Νουάρο τὸν ἀνώτατο σκοπὸ τοῦ δικαίου καὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ὑπερισχέει σὲ περίπτωσι σύγκρουσης μὲ τὶς ἄλλες ἀξίες. Πρόκειται – ὅπως ἔγραψε ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Βλάχος στὸ περιοδικὸ «Φιλοσοφία» – γιὰ ἓνα βαθυστόχαστο βιβλίο, τὸ ὁποῖο ἀποτελέσει «ἓνα σημαντικὸ γεγονὸς στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς φιλοσοφίας, ὅσο καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρωπιστικῶν κλάδων»².

Αὐτοὶ ἦσαν οἱ κύριοι σταθμοὶ ἐνὸς συγγραφικοῦ ἔργου μισοῦ αἰῶνα. Μέσα ἀπὸ

2. Γ. Βλάχος, «Φιλοσοφία» 12 (1982), 415 ἐπ.

τὸ συνολικὸ ἔργο τοῦ Μιχαηλίδη-Νουάρου ἀναδεικνύεται ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζει τὰ θέματά του μὲ τὴν ἴδια πάντα πληρότητα, εὐσυνειδησία καὶ ἀντικειμενικότητα. Τὰ γραπτὰ του δείχνουν καθαρὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπιστήμονα μὲ τὸ ἀνήσυχο καὶ νεανικὸ πνεῦμα, πὺ τὸν χαρακτηρίζουν ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητα, πρωτοτυπία, πλοῦτος ἰδεῶν, συνεχῶς ἀνανεούμενα ἐνδιαφέροντα γύρω ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση νέων ἀπόψεων καὶ ρευμάτων στὶς ἐπιστῆμες πὺ ἐλκύουν τὴ γόνιμη προσφορά του, διαλλακτικότητα καὶ ἔλλειψη ἰδεολογικοῦ φανατισμοῦ, ἀλλὰ κυρίως μιὰ βαθύτατη καλλιέργεια, ὅχι μόνο νομικὴ. Τὰ νομικὰ εἰδικότερα κείμενά του προδίδουν τὸ μέλημά του νὰ συνδυάζει τὶς ἐπιταγὰς τοῦ δόγματος καὶ τοὺς κανόνες τῆς νομικῆς λογικῆς μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς πρακτικῆς ζωῆς· νὰ θέτει νέα προβλήματα καὶ νὰ ὑπερβαίνει τὰ παραδοσιακὰ πλαίσια, πάντα μέσα στὰ ὅρια ἑνὸς φωτεινοῦ ρεαλισμοῦ.

Ὡς διδάσκαλος τοῦ δικαίου ὁ Μιχαηλίδης-Νουάρος ἐμύησε γενεές φοιτητῶν καὶ νέων ἐπιστημόνων στὸν νομικὸ τρόπο σκέψης καὶ στὴ σωστὰ ἀρχιτεκτονημένη ἔκφρασή της. Τοὺς παρότρυνε στὴν ἀναζήτηση νέων πεδίων καὶ στὴ διερεῦνηση καινούργιων προοπτικῶν· τοὺς καθοδήγησε στοὺς χώρους τῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας νομικῶν προβλημάτων, διδάσκοντάς τους νὰ συνδέουν τὸ θετικὸ δίκαιο μὲ τὴ ζωή. Στάθηκε πάντοτε δίπλα τους μὲ στοργή, προσήνεια καὶ φιλικὴ διάθεση καὶ προσφερόταν νὰ τοὺς ἀκούει καὶ νὰ συζητάει μαζί τους γιὰ κάθε θέμα πὺ τοὺς ἀπασχολοῦσε. Μὲ τὸ παράδειγμά του τοὺς μετέδωσε τὴν ἀξία τῆς κλασικῆς παιδείας καὶ μὲ τὴν ἔμφυτη εὐγένειά του τοὺς δίδαξε τὸ ἥθος.

Κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Μιχαηλίδη-Νουάρου στὴν Ἀκαδημία, τὴν 27ῃ Μαΐου 1975, ὁ τότε πρόεδρος αὐτῆς Παναγιώτης Ζέπος, ἐπίσης διαπρεπὴς νομικός, χαιρετίζων τὸν νέο Ἀκαδημαϊκὸ εἶπε: «Ὁ Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος φέρει ἐν μέσῳ ἡμῶν τὸν βαρὺν ὀπλισμὸν τοῦ ἐρευνητοῦ τοῦ Δικαίου ὑπὸ πᾶσαν τὴν ἔποψιν αὐτοῦ, ἥτοι τὴν ἱστορικὴν καὶ τὴν ἐρευνητικὴν, τὴν συγκριτικὴν καὶ τὴν κοινωνιολογικὴν, ἔτι καὶ τὴν φιλοσοφικὴν. Ἡ εἰσφορά δὲ τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ ἀναμένεται ὡς ὄντως πολύτιμος εἰς τὸ Ἰδρυμα τοῦτο, τοῦ ὁποῖου τελικὴ ἀποστολὴ εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς εὐδαιμονίας τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ ἔλλογον καὶ ὁμαλὸν ρυθμὸν κοινωνικῆς συμβιώσεως, οἷον τὸ Δίκαιον καὶ ἐξυπηρετεῖ καὶ ἐγγυᾶται».

Στὶς προσδοκίες αὐτὲς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὁ Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος ἀνταποκρίθηκε πλήρως, λαμπρύνας μὲ τὸ ἔργο καὶ τὸ ἥθος του τὴν ἔδρα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς χώρας.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. Εὐ. Καραμπελιάς

Ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου κατὰ τὸ τρέχον ἔτος συνέταξε τὸ χρονικὸ τοῦ Βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου ποὺ δημοσιεύει στὴν ἔγκριτη νομικὴ ἐπιθεώρηση *Revue Historique de Droit français et Etranger* (τόμος τοῦ 2004), ἐπισκόπηση τῶν θεσμῶν τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος καὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐπίσης ἐδημοσίευσε στὸν 37ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ τίς ἀκόλουθες μελέτες: “*Le droit ecclésiastique byzantin dans ses rapports avec le droit impérial (du IVe au XIIe siècle)*” καὶ “*Les sujets et les factions de l’empire d’Orient et leur rôle constitutionnel pendant l’Antiquité Tardive*”, καθὼς καὶ τὴ μονογραφία “*Recherches sur la condition juridique et sociale de la fille unique dans le monde Grec ancien excepté Athènes*” (Ἀθήνα 2004, Παράρτημα 5 τοῦ 37ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ). Ἔλαβε μέρος σὲ δύο συνέδρια: α) στὴ νομικὴ σχολὴ τῶν Παρισίων (Paris II, 3-4 Ὀκτ. 2004) μὲ ἀνακοίνωση σχετικὰ μὲ τὴν κατάθεση μαρτύρων ἐνώπιον τοῦ ρωμαίου καὶ βυζαντινοῦ δικαστῆ καὶ β) στὴ συνάντηση τῶν ἐλλήνων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου στὴν Κομοτηνὴ (22-24 Ὀκτ. 2004) μὲ ἀνακοίνωση σχετικὰ μὲ τὸ δίκαιο τῆς Φραγκοκρατίας (13ος-14ος αἰ.).

II. Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη

Κατὰ τὸ ἔτος 2004, ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα: «Ἑλληνικὲς ἱατρικὲς-φιλοσοφικὲς ἐπιδράσεις ἀναφερόμενες στὴν πώληση κατὰ τὸ ρωμαιοβυζαντινὸ δίκαιο» σελ. 31, ἡ ὁποία θὰ δημοσιευθεῖ στὸν ὑπὸ ἔκδοση τόμο (38ο/2004) τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ. Ἡ μελέτη ἀναφέρεται στὸ ἀγορανομικὸ σύστημα εὐθύνης τῶν πωλητῶν δούλων καὶ ὑποζυγίων ποὺ καθιερώθηκε, ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., μὲ τὰ διατάγματα τῶν aediles curules γιὰ νὰ συμπεριληφθεῖ στὴ συνέχεια στὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο καί, δι’ αὐτοῦ, στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας ἐστιάζεται, ἀφενὸς μὲν στὶς ἰουστινιάνειες καὶ βυζαντινὲς νομικὲς πηγές, τίς ἀναφερόμενες στὴν περιπτωσιολογία τῶν νοσημάτων τῶν ἐκποιηθέντων δούλων καὶ ὑποζυγίων, ποὺ δύνανται νὰ ἀναστρέψουν τὴν πώληση, ἀφετέρου δὲ σὲ ἀντίστοιχα χωρία ἔργων τοῦ ἱατροφιλοσόφου Γαληνοῦ (2ος αἰ. μ.Χ.), ὅπου ἀποδίδεται ἡ ἔννοια τῆς νόσου καὶ ἀναλύονται τὰ εἰδικότερα κριτήρια ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴ θεωρητι-

κή της προσέγγιση. Ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση δὲ τῶν ἀνωτέρω νομικῶν χωρίων τοῦ ρωμαιοβυζαντινοῦ δικαίου καὶ τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Γαληνοῦ, ποὺ ἀντλοῦνται κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργο του *Θεραπευτικὴ μέθοδος*, προκύπτει ἡ πιθανὴ ἔντονη ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ ἱατροφιλοσοφικὸς στοχασμὸς στὴ διαμόρφωση τῆς νομικᾶ βαρύνουσας ἐννοίας τῆς ἀσθενείας, τόσο στὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τῶν «κλασικῶν» ρωμαίων νομικῶν ποὺ συμπεριελήφθησαν στὸν *Πανδέκτη*, ὅσο καὶ στὰ μετέπειτα βυζαντινὰ νομοθετήματα τῶν *Βασιλικῶν*, τῆς *Μεγάλης Συνόψεως* καὶ τῆς *Εἰσαγωγῆς* (*Ἐπαναγωγῆς*). Ἐπίσης δημοσίευσε στὸν 37ο τόμο τῆς ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ μελέτη μὲ θέμα: «*Εἰρηνάρχες τῆς Μ. Ἀσίας. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν τους σὲ ὑποθέσεις ληστείας (D.48.3.6, Marc. De jud. publ.)*», σελ. 18. Ἡ μελέτη ἀναφέρεται στὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῶν εἰρηναρχῶν τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο καὶ εἰδικότερα στὴν ποινικὴ προδικασία ποὺ ἴσχυε κατὰ τὴν ἄσκηση τοῦ δικηγοτικοῦ τοῦς ἔργου ἐπὶ ἐγκλημάτων ληστείας. Παράλληλα μελετῶνται οἱ πιθανὲς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὸν τρόπο ἄσκησης τῶν ἀνακριτικῶν καθηκόντων τῶν ἀρχῶν αὐτῶν μὲ ἀντίστοιχες δικονομικὲς πρακτικὲς, ἀναπτυχθεῖσες, κυρίως, κατὰ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα. Τέλος, κατὰ τὸ ἔτος 2004, ἡ ἴδια ἐρευνήτρια ἄρχισε τὴν ἐπεξεργασία τοῦ φωτοτυπηθέντος ὕλικου ἐγγράφων τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, τῶν ὁποίων ἡ συλλογὴ ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ «*Περιγράμματος τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*» στὰ πλαίσια σχετικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὸ ΚΕΙΕΔ.

III. Δ. Καραμπούλα

Ἡ ἐρευνήτρια Δήμητρα Καραμπούλα ἀσχολήθηκε κατὰ τὸ ἔτος 2004 μὲ τὴν ἔρευνα νομικῶν πηγῶν, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὴν ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τοῦ συμβουλίου τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸν Αὐγούστο (*consilium principis*) ἕως καὶ τὸν Ἰουστινιανὸ (*consistorium principis*). Ἡ ἔρευνα αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ τὸν τίτλο «*Consilium Principis - Consistorium Principis*» Τὸ συμβούλιο τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸν Αὐγούστο (*consilium principis*) ἕως καὶ τὸν Ἰουστινιανὸ (*consistorium principis*), ἡ ὁποία θὰ δημοσιευθεῖ στὸν 38ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ.

Μὲ βάση τὴν ἔρευνα αὐτὴ κατέληξε σὲ μιὰ σειρά συμπερασμάτων καὶ πρωταρχικὰ στὸ ὅτι οἱ ρόλοι τῶν συλλογικῶν αὐτῶν ὀργάνων τοῦ *consilium principis*, τῆς περιόδου τῆς ἡγεμονίας, καὶ τοῦ *consistorium principis*, τῆς περιόδου τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ἐναρμονίζονται μὲ τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴν θέσιν τοῦ

αυτοκράτορα. Έτσι τὸ μὲν *consilium* πλαισιώνει καὶ ἐνισχύει τὸν αὐτοκρατορικὸ ρόλο σὲ μία περίοδο, ὅπου ἡ ἰσχὺς του διαρκῶς ἐνδυναμώνεται, ἐνῶ τὸ *consistorium principis* ἀποτελεῖ θεσμὸ περιοριστικὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας σὲ μία περίοδο ὅπου τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα ὑπόκειται σὲ κανόνες. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀποφασίζει μετὰ ἀπὸ σύσκεψη μὲ τὸ συμβούλιό του (*consistorium principis*), ὅσον ἀφορᾷ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἄπτονται τόσο τῶν δικαστικῶν, ὅσον καὶ τῶν διοικητικῶν ἀρμοδιοτήτων του. Ἡ συνέλευση τῶν *comites intra palatium* ἢ *intra consistorium* λειτουργεῖ ὡς ποινικὸ δικαστήριον γιὰ ἐγκλήματα, τὰ ὁποῖα διαπράττουν ὑψηλόβαθμοι ἀξιωματοῦχοι καὶ ὡς ἐφετεῖο σὲ περιπτώσεις ποινικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀστικοῦ δικαίου. Κατὰ τὴ διαδικασία δὲ τῆς κατάρτισης τῶν νόμων, τὸ συγκεκριμένο συμβούλιο ἔχει ρόλο συμβουλευτικὸ καὶ γνωμοδοτικὸ ὄργανον, οἱ ἀποφάσεις του δὲ ἔχουν θέση αὐθεντικῆς ἐρμηνείας.

Ἡ ἴδια ἐρευνήτρια δημοσίευσε τὴ μελέτη «Ἡ προσωπικὴ περιουσία τῆς Αὐγούστας: Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν διατάξεων γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περιουσία στὸν Θεοδοσιανὸ κώδικα καὶ στὴν Ἰουστινιάνεια νομοθεσία», στὸν 37ο τόμο τῆς Ἑπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ (2003).

Παράλληλα συμμετεῖχε στὴν ἐπεξεργασία τοῦ συγκεντρωθέντος ὕλικου γιὰ τὸ Συμπλήρωμα στὸ Περίγραμμα Γκίνη.

IV. Ἡλιάς Ν. Ἀρναούτογλου

Δημοσίευσε ἄρθρον μὲ τίτλο “Aspects of oral law in archaic Greece” στὸν τόμο τῶν Cairns, D.L. & R.A. Knox (eds) *Law, Rhetoric and comedy in Classical Athens. Essays in honour of Douglas M. MacDowell*, 1-11, London 2004. Δημοσιεύτηκαν δύο ἄρθρα του μὲ τίτλο «Ἐργαστηριότοποι καὶ πρωτομάστορες στὴν Τριπολιτσὰ τὸ 1823» *Πελοποννησιακά* 26 (2001-2002) [2003] 145-151 καὶ «...νομομαθέστατος, καίπερ ἄγευστος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, Νικ. Ε. Γερακάρης (1782-1842)», *Δελτίο τοῦ ΚΕΙΝΕ* 3 (2003) 47-63. Συνέχισε τὴ συλλογὴ ὕλικου γιὰ τὴν ἐκπόνηση μονογραφίας μὲ θέμα «Τὸ δίκαιο στὴν ἑλληνιστικὴ Ἀθήνα». Συμμετεῖχε στὴν ἐπεξεργασία τοῦ συγκεντρωθέντος ὕλικου γιὰ τὸ Συμπλήρωμα στὸ Περίγραμμα Γκίνη. Συνέχισε τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἀφιερωμένου στὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο δικτυακοῦ τόπου www.geocities.com/ekeied. Συνέχισε τὴ συνεργασία του μὲ τὸν καθηγητὴ Dr. David Mirhady καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἐνημέρωσαν καὶ ἀνανέωσαν τὴν ἐμφάνιση καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ δικτυακοῦ τόπου, τοῦ ἀφιερωμένου στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ δίκαια μέχρι τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. www.sfu.ca/nomoi.

Συμμετείχε στο συνέδριο *The Greek city after the classical age. Second workshop: "Communities within the city"* Royal Holloway, University of London, 17th-19th June 2004, με ανακοίνωση με τίτλο "Status, identity and assimilation in private religious associations in Hellenistic Athens". Συμμετείχε στην 29th Conference of the GIREA "*Fear of slaves – fear of enslavement in the ancient Mediterranean (Discourse, representations, practices)*" Rhethymnon, 4-7 November 2004, με ανακοίνωση με τίτλο "The fear of slaves in ancient Greek legal texts". Συμμετείχε στην 7η συνάντηση των Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, Κομοτηνῆ, 22-24 Ὀκτωβρίου 2004, με ανακοίνωση με τίτλο «Ἀνθρωπινότητα καὶ δίκαιο. Ἡ περίπτωση τῶν ἀνθρωπωνυμίων μετὰ τὴν κατάληξη -θεμῖς».

Ὁλοκλήρωσε τὴ συγγραφή του «Κεφάλαιο 6: Ὁ ἐλληνιστικὸς κόσμος (323-146 π.Χ.)» στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος συγγραφῆς νέων σχολικῶν ἐγχειριδίων Ἱστορίας γιὰ τὴν Α΄ Γυμνασίου τῶν μειονοτικῶν σχολείων τῆς Θράκης.

V. Ἰωάννης Χατζάκης

Συνέχισε τὴ συλλογὴ ὕλικου (βιβλιογραφία καὶ ἀποδελτίωση πηγῶν) γιὰ τὴν ἐκπόνηση ἐπιστημονικῆς μελέτης με ἀντικείμενο τὴν παρουσίαση τῶν Πηγῶν τοῦ Κρητικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (Πρόγραμμα τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορίας τοῦ Κρητικοῦ Δικαίου). Δημοσίευσε μονογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὶς ἐκδόσεις Περισκόπιο. Ὑπέβαλε γιὰ δημοσίευση τὴν ἐπόμενη Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου ἄρθρο με θέμα «"Φυσικὰ τέκνα" στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ἀρχεακὲς μαρτυρίες καὶ νομικὲς προεκτάσεις ἑνὸς κοινωνικοῦ φαινομένου». Συμμετείχε στὴν ἐπεξεργασία τοῦ συγκεντρωθέντος ὕλικου γιὰ τὸ Συμπλήρωμα στὸ Περίγραμμα Γκίνη.

Συμμετείχε στὴν 7η Συνάντηση τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου, Κομοτηνῆ, 22-24 Ὀκτωβρίου 2004, με ανακοίνωση με τίτλο «... ut una Deo volente facta republica legum ...» Ἡ Pragmatica Sanctio καὶ ἡ ἐπέκτασή της ἰουστινιάνειας κωδικοποιήσεως στὴν Ἱταλία».

[Εὐ. Καραμπελιάς]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ἐξελέγη Διευθύντρια τοῦ Κέντρου ἡ κ. Μαρία-Γεωργία Στυλιανούδη, ἡ ὁποία ὀρίστηκε καὶ ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά της στίς 11 Νοεμβρίου 2004.

Παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρο ἡ ἐρευνήτρια κ. Εὐα Καλπουρτζῆ, λόγῳ ἐκλογῆς της στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο, σὲ θέση ἀναπληρώτριας καθηγήτριας στὸ τμῆμα Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας.

Ἐργάζονται ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο 2004 ὡς ἐξωτερικοὶ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες μὲ σύμβαση ἔργου τῆς Ἐπιτροπῆς Ἑρευνῶν οἱ:

- Δρ. Γιούτα Μπάκα, κοινωνικὴ ἀνθρωπολόγος
- Σπυρίδων Κουλοχέρης, δικηγόρος, Νομικὸ Τμῆμα ΕΣΠ.

Ἐρευνητικὲς δραστηριότητες τοῦ Κέντρου

Α. Συνεχίζεται ἡ μεγάλη ἔρευνα μὲ γενικὸ τίτλο «Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς οἰκονομικῆς μεταναστεύσεως στὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία». Ἡ ἔρευνα μὲ τὴ συνδρομὴ ἐξωτερικῶν συνεργατῶν στοχεύει στὴ συγκρότηση στὴν Ἀκαδημία μιᾶς σταθερῆς βάσεως δεδομένων γιὰ τοὺς μετανάστες στὴν Ἑλλάδα (τὰ ὑφιστάμενα στοιχεῖα, μελέτες, πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἀρμόδια Ὑπουργεῖα, τὶς ὑπηρεσίες καὶ ἄλλους φορεῖς, νομοθεσία κτλ.), τὴ συνεχῆ ἐνημέρωση καὶ ἀνανέωση τῶν σχετικῶν δεδομένων καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν δεδομένων αὐτῶν γιὰ ἐρευνητικοὺς σκοποὺς, γιὰ συνεργασίες μὲ ἐπιστημονικοὺς καὶ ἄλλους φορεῖς, γιὰ διοργάνωση ἡμερίδων στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, κτλ.).

Ὅπως καὶ πέρσι, στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας τοῦ ΚΕΕΚ μὲ τὸ τμῆμα Ἀνθρωπολογίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἀναπτύχθηκε σημαντικὰ χάρις στὴ συνδρομὴ ομάδων φοιτητῶν ποὺ ἤρθαν στὸ ΚΕΕΚ γιὰ «πρακτικὴ ἄσκηση» καὶ συμμετεῖχαν ὡς βοηθοὶ ἔρευνας στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο στάδιο τῆς ἔρευνας γιὰ τοὺς μετανάστες στὴν Ἑλλάδα. Δηλαδή:

α- ἀφενὸς στὴ συλλογὴ στατιστικῶν καὶ ἀπογραφικῶν δεδομένων γιὰ τοὺς μετανάστες, τὴ συγκέντρωση τῶν ὅποιων σχετικῶν ἀδημοσίευτων μελετῶν καὶ κυρίως, τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας καὶ ἀρθρογραφίας.

β- ἀφετέρου στὴ συστηματικὴ ὁργάνωση αὐτοῦ τοῦ ὕλικου καὶ ἀκολούθως σὲ μία πρώτη ἀξιολόγηση τῶν συλλεγμένων πληροφοριῶν.

γ- ἐπίσης, δειγματοληπτικά, ἔγιναν συνεντεύξεις σὲ μετανάστες, σὲ σύλλογο μεταναστῶν καὶ σὲ ὑπεύθυνους διαφορῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν.

Συμπερασματικά, σέ αυτό τὸ στάδιο μπορούμε ν' ἀναφέρουμε τὴν οὐσιαστικὴ ἀδιαφάνεια καὶ ἔλλειψη συνεργασίας ἀπὸ ὀρισμένους φορεῖς (ὕπηρεσιες Ὑπουργείων), μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐλλειπτικὴ εἰκόνα τῆς τρέχουσας κατάστασης στὴν Ἑλλάδα.

Β. Ὁλοκληρώθηκε μὲ ἐπιτυχία καὶ ἐντὸς τῶν καθορισμένων ἡμερομηνιῶν ἡ πρώτη φάση τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος, «Μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Τὸ νομικὸ καθεστῶς», μὲ ἐπιστημονικὸ ὑπεύθυνο τὸν ἀκαδημαϊκὸ καθ. Κ. Γ. Μητσόπουλο, διευθύντρια ἔρευνας τὴν κ. Στυλιανούδη καὶ ἐξωτερικοὺς συνεργάτες τούς: Δρ. Γιούτα Μπάκα, κοινωνικὴ ἀνθρωπολόγο καὶ κ. Σπυρίδωνα Κουλοχέρη, δικηγόρο, Νομικὸ Τμῆμα ΕΣΠ. Τὸ πρόγραμμα χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Περιλαμβάνει τίς θεματικές:

1. Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν μεταναστῶν στὴν Ἑλλάδα
2. Τὸ νομικὸ καθεστῶς τοῦ «πρόσφυγα» ὡς τακτικὴ ἐπιβίωσης
3. «Εἴσοδος» καὶ «παραμονή»: Δύο παράμετροι νομιμότητος καὶ παρανομίας.

Τὰ πρῶτα δεδομένα τῆς ἔρευνας παρουσιάστηκαν στὸ Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑταιρείας Κοινωνικῶν Ἀνθρωπολόγων (EASA) ποὺ ἔγινε στὴ Βιέννη ἀπὸ 8-12 Σεπτεμβρίου 2004, ὡς ἑξῆς:

– *A Case Study with Undocumented Migrants on the Greek-Turkish Border*, ἀπὸ τὴν κ. Μπάκα στὴν ὁμάδα ἐργασίας τοῦ συνεδρίου μὲ θέμα «Managing Proximity and Assymetry in Border Encounters»

– *Anthropology of Law or Legal anthropology: Some Epistemological Issues* ἀπὸ τὴν κ. Στυλιανούδη στὴν ὁμάδα ἐργασίας μὲ θέμα «At the Heart of every Society: Reintegrating Legal Anthropology into Social Anthropology».

Γ. Συνέχιση τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ «Λαϊκὴ οἰκογένεια στὴν πρωτεύουσα», ἔρευνα ἡ ὁποία θὰ ὁλοκληρωθεῖ μέσα στὸν ἐπόμενο χρόνο. Εἰδικότερα, ἔγινε ἡ ἐπεξεργασία τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῆς Ἀπογραφῆς τοῦ 1991 καὶ τοῦ 2001.

Ἄλλες δραστηριότητες τοῦ Κέντρου

– Ἐνεργὴ συμμετοχὴ στὸ πανεπιστημιακὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν «Πρακτικὴ ἀσκήση φοιτητῶν», μὲ τὴν ἐκπαίδευση καὶ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν ὡς βοηθῶν ἔρευνας, στὴν ἐρευνητικὴ δραστηριότητα τοῦ Κέντρου. Ὑποδέχτηκε κατὰ τὸ διάστημα:

α) 27 Ἀπριλίου - 27 Ἰουνίου 2004, τέσσερις φοιτητὲς τοῦ τμήματος Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ Κοινωνικῆς Πολιτικῆς τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ ἓνας ζήτησε καὶ παρέμεινε σὲ ἐθελοντικὴ ἐργασία στὸ Κέντρο, ἐπειδὴ θεώρησε ὅτι ἡ ἐκπαίδευση ποὺ παρέχει τὸ Κέντρο εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴ μέλλουσα πορεία του.

6) 10 Ὀκτωβρίου - 10 Δεκεμβρίου 2004, μία φοιτήτρια τοῦ τμήματος Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ Κοινωνικῆς Πολιτικῆς τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου.

Ἄλλες δραστηριότητες τοῦ Ἑρευνητικοῦ Προσωπικοῦ τοῦ Κέντρου

1. Μ.-Γ. Στυλιανούδη, Διευθύντρια

Δημοσίευσε:

1) Τὸ ἄρθρο «*Roi, loi, espace et cosmologie : le camp militaire traditionnel en Éthiopie*», στὸ περιοδικὸ *Droit et Cultures, Revue semestrielle d'anthropologie et d'histoire*, στὸ ἀφιέρωμα *La fonction de juger, Égypte ancienne et Mésopotamie*, τεύχος 2004/1: 47. Μαζί μὲ τὸν Alexandros-Ph. Lagopoulos.

2) Τὸ κεφάλαιο «*Prejudice and Institution, Change and Resistance: Dismantling the Children's Psychiatric Hospital of Attica*», στὸ βιβλίο *Perspectives in Cross-Cultural Psychiatry*, μὲ ἐπιμελητεία τῶν Anna M. Georgiopoulos καὶ Jerrold F. Rosenbaum, New York Lippinkot Williams & Wilkins. Μαζί μὲ τοὺς Stelios Stylianidis καὶ Panayiotis Chondros.

3) Τὸ ἄρθρο «*Ἀγώνας καὶ Θέαμα: Στὸ θέατρο τοῦ ποδοσφαιρικοῦ ἀγώνα*», στὸ εἰδικὸ Ἀφιέρωμα στὸν Ἀθλητισμὸ τοῦ περιοδικοῦ *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 85, Ἰουλίου 2004.

2. Ἀλίκη Βαξεβάνογλου, ἐρευνήτρια β' βαθμίδας

Ἐκπόνησε ἔρευνα μὲ θέμα τὸ «Μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τὰ 50 τελευταῖα χρόνια», βασισμένη στὰ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος.

Δημοσίευσε συνοπτικὸ ἄρθρο μὲ θέμα «Τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ» στὴν ἐφημερίδα *Καθημερινή* στίς 25-7-2004.

Ἐξέδωσε τὴ μελέτη γιὰ τὴν «Ἱστορία τῆς Σιβιτανιδείου Σχολῆς» (300 σελίδες κείμενο καὶ 20 φωτογραφίες), ἀποτέλεσμα μιᾶς συνεργασίας της μὲ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν καὶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Σιβιτανιδείου Σχολῆς. Ἀθήνα: Μελάνα.

[Μαρία-Γεωργία Στυλιανούδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κατά τὸ ἔτος 2004, ἐξεδόθη ἡ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφία, τόμος 34, τοῦ Κέντρου, μὲ τὴ φροντίδα τῶν ἐρευνητῶν του, ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἐνῶ βρίσκεται ὑπὸ ἐκτύπωση ὁ τόμος 35 τοῦ ἔτους 2005. Ὁ τόμος 34 περιλαμβάνει πάνω ἀπὸ 25 ἄρθρα καὶ ἀνακοινώσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων τῶν ἀρμοδίων ἀκαδημαϊκῶν τοῦ Κέντρου, τῶν ἐρευνητῶν του, καθὼς καὶ διακεκριμένων ἐλλήνων καὶ ξένων φιλοσόφων καὶ ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας. Ἡ θεματικὴ τοῦ τόμου κατὰ τὸ 2004 ἦταν ἐπικεντρωμένη στὴν Ἠθικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ δημοσιευμένες μελέτες ἀφοροῦν στὴ διερεύνησίν της τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, ὅσο καὶ ἀπὸ ἐκείνην τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν Ἠθικὴ στὸν Ἡράκλειτο ἕως καὶ τὴν Ἠθικὴ τῆς ἐλληνιστικῆς φιλοσοφίας.

Οἱ ἐρευνητὲς συμμετέχουν στὰ παρακάτω ἐρευνητικὰ προγράμματα:

α) συγγραφὴ πρωτοτύπων ἄρθρων μὲ θέμα τὸν Πολιτικὸ τοῦ Πλάτωνος (ὑπεύθ. προγράμματος ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Κ.Ι. Δεσποτόπουλος).

β) «Τύχη καὶ ἀναγκαιότητα στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν πρώιμη ὡς τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδόν της» (ὑπεύθ. προγράμματος ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Ε. Μουτσόπουλος).

Ἐπίσης, οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν σὲ ἐλληνικὰ καὶ διεθνῇ συνέδρια μὲ πρωτότυπες ἀνακοινώσεις καὶ δημοσίευσαν πρωτότυπες μελέτες σὲ ἐλληνικὰ καὶ διεθνῇ περιοδικά.

Ἐτοιμάζονται οἱ μονογραφίες τὶς ὁποῖες ἔχουν ἀναλάβει ἀπὸ κοινοῦ οἱ ὑπεύθυνοι ἀκαδημαϊκοὶ καὶ οἱ ἐρευνητὲς καὶ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο εἴτε τὴ φιλοσοφία τῶν ἀξιών (Ε. Μουτσόπουλος) εἴτε τὸν προσωκρατικὸ φιλόσοφο Ἀναξαγόρα (Ἀ. Ἀραβαντινοῦ) εἴτε τὴν κλασσικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «εἶναι» (Δ. Καπάντασης) εἴτε τὴ βυζαντινὴ φιλοσοφία καὶ τὸν ἀριστοτελικὸ σχολιαστὴ Μιχαὴλ Ἐφέσιο (Γ. Ἀραμπατζῆς).

Κατὰ τὸ ἔτος 2004, συνεχίσθηκε ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑποστηριζόμενο ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ ἀντικείμενο τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ τὴν περαιτέρω τεκμηρίωσή της.

[Ἄννα Ἀραβαντινοῦ-Μπουρλογιάννη]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ ΤΑΣΟΣ. – Μιχαήλ Στασινόπουλος μιὰ ιδιόμορφη προσωπικότητα	35
ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ-ΜΠΟΥΡΛΟΓΙΑΝΝΗ ANNA. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2004	136
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Μαριάνου Καράση κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.	2
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. – Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος	122
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. – Σχολιασμός δύο χωρίων (991a 19- 24 καὶ 991b 2-5) τοῦ Ἀριστοτελείου συγγράμματος <i>Μετὰ τὰ φυσικά</i> . (Commentaire des passages 991a 19-24 et 991b 2-5 de la <i>Metaphysique</i> d'Aristote)	27
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου «Οἱ Εὐρω- παῖοι».	77
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Β. Καβαδία, «Ἑλλάς - Στὶς ρίζες ἑνὸς πολιτισμοῦ»	105
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. – Ὁμιλία κατὰ τὸ Ἐπιστημονικὸ μνη- μόσυνο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μιχαηλίδου-Νουάρου	119
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Τὸ οἰκονομικὸ μας πρόβλημα καὶ ἡ στρατηγικὴ γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή του	85
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Θεόδωρου Λιανοῦ μὲ τὴ συνεργασία Παναγιώτας Παπακωνσταντίνου, «Σύγχρονη μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Οἰκονομικὴ διερεύνηση», Κέντρο Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκο- νομικῶν Ἑρευνῶν, Μελέτες 51, Ἀθήνα, 2003, σελ. 179	109
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἔργου τῶν Κωνσταντίνου Κα- νελλόπουλου, Κωνσταντίνου Μαυρομαρᾶ καὶ Θεόδωρου Μητράκου, «Ἐκπαί- δευση καὶ ἀγορὰ ἐργασίας», Κέντρο Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν Ἑρευνῶν, Μελέτες 50, Ἀθήνα, 2003, σελ. 275	114
ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΠΥΡΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντε- πιστέλλοντος μέλους κ. Μαριάνου Καράση.	1

ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΠΥΡΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἰωάννη Μανωλεδάκη	47
ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου	129
ΚΑΡΑΣΗΣ ΜΑΡΙΑΝΟΣ. – Δίκαιο καὶ Αἰσθητική. Προλεγόμενα σὲ μιὰ «Αἰσθητικὴ τοῦ Δικαίου». Εἰσιτήριοι λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία	6
ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ. – Ὑπάρχει δικαίωμα στὸ θάνατο; Εἰσιτήριοι λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία	53
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Ὁ Μιχαὴλ Στασινόπουλος. Δικαστὴς στὸ Διεθνὲς Δικαστήριό τῆς Χάγης	38
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Μιχαὴλ Στασινόπουλος	42
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἰωάννη Μανωλεδάκη κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία.	48
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΓΕΩΡΓΙΑ-ΜΑΡΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2004	133

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΛΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 210 9210297 - FAX: 210 9210298

ISSN 0369-8106